

УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ

№

13

науковий збірник

Львів — 2009

ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА
НАН УКРАЇНИ

Український визвольний рух. — Львів: Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. — Збірник 13. — 248 с.

Збірник продовжує серію наукових публікацій документів, досліджень, спогадів та інших матеріалів, які розкривають різноманітні аспекти діяльності українського визвольного руху, його структур та окремих особистостей.

Редакційна колегія: канд. іст. наук Володимир В'ятрович; канд. іст. наук Марта Гавришко; проф., д-р іст. наук Ярослав Дашкевич; Руслан Забілий (відповідальний редактор); проф., д-р іст. наук Леонід Зашкільняк; акад. НАН України Ярослав Ісаєвич; проф. Володимир Косик; проф., д-р іст. наук Микола Литвин; д-р іст. наук Іван Патер; д-р іст. наук Анатолій Русначенко; канд. іст. наук Олександра Стасюк; Василь Стефанів.

На обкладинці:

Повстанський відділ. Самбірщина.

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
(протокол засідання № 10 від 24 грудня 2009 року)

ДОБА УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Михайло Ковальчук

Створення 1-го українського
імені Богдана Хмельницького полку
(травень 1917 року) 5

ІСТОРІЯ УВО ТА ОУН У 1920–1939 РОКАХ

Олександр Пагіря, Микола Посівнич

Воєнно-політична діяльність ОУН
у Закарпатті (1929—1939) 45

ЗАХІДНА УКРАЇНА У 1939–1941 РР.

Ігор Дерев'яний

Масові розстріли у в'язниці № 1 м. Львова
в кінці червня 1941 року 89

ПЕРІОД ЗБРОЙНОЇ БОРОТЬБИ ОУН І УПА

Олександр Пагіря

Взаємини між угорською армією
та українським визвольним рухом
на Прикарпатті влітку 1941 року 105

Іван Патриляк

1943 рік в історії ОУН і УПА 133

Микола Галів, Василь Ільницький

Створення та діяльність винищувальних батальйонів
у Дрогобицькій області (1944—1948) 195

ТЕОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ

Анатолій Русначенко

Проблема Сходу в українській революції середини ХХ століття.....	231
Відомості про авторів.....	243

Михайло Ковальчук

СТВОРЕННЯ 1-ГО УКРАЇНСЬКОГО ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ПОЛКУ (ТРАВЕНЬ 1917 РОКУ)

Незважаючи на стійкий інтерес дослідників до історії українських збройних сил 1917—1921 рр., чимало аспектів цієї теми й до сьогодні не набули належного висвітлення у вітчизняній історіографії. Зокрема, малодослідженими залишаються першопочатки української збройної сили. В історичній літературі немає детального аналізу/викладу обставин виникнення перших українських національних частин, а зокрема — 1-го українського ім. Богдана Хмельницького полку, створеного на початку травня 1917 р. в Києві. Проте саме цьому формуванню судилося не лише стати першою українською військовою частиною після Лютневої революції, але й відіграти важливу роль у політичних подіях 1917 р., що призвели до народження Української Народної Республіки.

Серед досліджень, які належать перу діаспорних істориків, найбільш повно створення Богданівського полку відображено у першому томі праці Дмитра Дорошенка з історії Української держави 1917—1923 рр. (виданому 1932 р.)¹. Однак, описуючи ті події, Д. Дорошенко спирався лише на матеріали київської преси і власні спогади. Вузька база доступних дослідникові джерел, серед яких не виявилось ні документів, ні мемуарів інших сучасників, обмежила інформативність його розповіді. Втім, порівняно з надміру узагальненими роботами інших діаспорних істориків, праця Д. Дорошенка, безумовно, містить найдокладніший опис виникнення Богданівського полку². У сучасних розвідках, присвячених добі

¹ Дорошенко Д. *Історія України 1917–1923 рр.* – Т. I: *Доба Центральної Ради.* – Київ, 2002. – С. 247–249.

² Див.: Винниченко В. *Відродження нації.* – Ч. I. – Київ–Відень, 1920. – 348 с.; Христюк П. *Замітки і матеріали до історії української революції, 1917–1920 рр.* – Т. I. – Відень, 1921. – 152 с.; Шаповал М. *Велика революція і українська визвольна програма.* – Прага, 1927. – 333 с.; Верига В. *Визвольні змагання в*

Центральної Ради³ та зокрема збройним силам УНР⁴, обставини створення Богданівського полку розглядають занадто схематично; історики й сьогодні, торкаючись цієї теми, переважно спираються на відомості Д. Дорошенка. Зазначимо, що недостатнє вивчення історії Богданівського полку, як і інших українських військових формувань у російській армії у 1917 р., подекуди спотворює знання про епоху. Скажімо, у працях деяких сучасних російських істориків до національних частин російської армії зараховано навіть бурято-монгольські підрозділи (що існували радше в проекті), але про 1-й український ім. Богдана Хмельницького полк немає жодної згадки⁵. Отже, існує об'єктивна потреба вивчити докладно і всебічно історію першої української національної військової частини — й передусім обставини її створення. Тож спираючись на документи, віднайдені у вищих державних та військово-історичних архівах України й Росії, матеріали київської преси і спогади сучасників, ми спробували відтворити історію виникнення Богданівського полку й розкрити значення пов'язаних із цим фактом подій для розвитку українського національного руху в 1917 р.

Падіння царського самодержавства в Російській імперії у березні 1917 р.* відкрило перед українським народом можливість національного відродження — і в Україні жваво розгорнулися національно-демократичні процеси. Вже в середині березня у

Україні (1914–1923 рр.). — Т. 1. — Жовква, 1998. — 524 с. та ін. Спираючись на дані Д. Дорошенка й матеріали преси, деякі ветерани національно-визвольної боротьби також зверталися до окремих сюжетів з історії створення Богданівського полку (див.: Монкевич Б. Піонери українського війська // Табор. — 1927. — Ч. 4. — С. 9–18; Кедровський В. Хто був першим командиром першого українського ім. гетьмана Богдана Хмельницького полку? // Дороговказ. — 1967. — Ч. 16. — С. 8–9).

³ Копиленко О. «Сто днів» Центральної Ради. — Київ, 1992. — 204 с.; Верстюк В. Українська Центральна Рада. Навчальний посібник. — Київ, 1997. — 237 с.; Лозиненко І. Политическая деятельность Украинской Центральной рады. — Глобино, 2000. — 96 с.

⁴ Зінкевич Р. Український національний рух в армії доби Центральної Ради та визвольних змагань українців в 20–30-х рр. ХХ ст. // Національно-визвольна боротьба 20–50-х років в Україні. — Київ–Львів, 1993. — С. 81–91; Зінкевич Р., Химиця Н. Формування українських національних збройних сил у 1917 р. // Вісник Державного університету «Львівська політехніка». — 1995. — С. 31–36; Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917–1918 рр. Утворення та боротьба за державу. — Львів, 1997. — 228 с.

⁵ Див.: Марков О. Русская армия 1914–1917 гг. — Санкт-Петербург, 2001. — С. 106.

* Тут і далі всі дати подано за новим стилем.

деяких колах української громадськості з'явилась ідея відродити національні збройні сили. Власного війська Україна не мала з кінця XVIII ст., коли разом із рештками автономії Гетьманщини російський уряд ліквідував і останні козацькі полки.

Лідером групи, що відразу ж після Лютневої революції висунула гасло відродження української армії, став відомий громадсько-політичний діяч, харківський адвокат Микола Міхновський. Активно займаючись політикою з юнацьких років, М. Міхновський ще 1900 р. сформулював ідею державної незалежності України, відтак ставши родоначальником новітнього українського націоналізму. У роки Першої світової війни він перебував на російській військовій службі у Києві як підпоручник окружного військового суду⁶. У цей час М. Міхновський, як свідчать джерела, висунув ідею створити в російській армії українську військову форму, що могла би стати зародком майбутньої української армії. Він знайшов однодумців серед офіцерів-українців київської залози, які в березні 1917 р. відкрито підтримали гасло відродження української збройної сили, — це були начальник штабу розташованої в Києві запасної бригади полковник Волошин, командир 254-ї Рязанської дружини полковник М. Глинський, командир гарматного дивізіону полковник В. Сварика, полковник Піщанський та ін. Приєднався до цієї групи військовиків і ветеран російсько-турецької війни 1878—1879 рр., відставний генерал Нужджевський.

Переконаний націоналіст-самостійник, М. Міхновський вважав, що саме створення власної армії стане першим кроком до побудови Української держави. З перших днів революції він разом зі

Микола Міхновський

⁶ Турченко Ф. Микола Міхновський: Життя і Слово. — Київ, 2006. — С. 201—204.

своїми прихильниками розгорнув агітаційну роботу серед молоді київських військових шкіл і училищ, студентів та вояків, закликаючи їх до організації національного війська. 19 березня 1917 р. в Києві відбулося перше українське військове віче, учасники якого визнали необхідним створення української національної армії⁷. На зборах українців — вояків, офіцерів, військових лікарів та чиновників київської залози, — що пройшли 22 березня, було ухвалено домагатися від російської влади дозволу на сформування 1-го українського ім. Богдана Хмельницького полку. З цією метою обрано Установчу українську військову раду, до складу якої увійшли полковник М. Глинський, генерал М. Іванов, поручник В. Євтимович, прапорщик Ган та ін.⁸ Рада звернулася до всіх вояків-українців із закликом пам'ятати, що віднині вони входять до складу української національної армії, яка «служить і служитиме спільній нашій отчизні, оновленій Державі Російській, обороняючи її свободу і незалежність до останньої краплі крові»⁹.

Діяльність групи М. Міхновського не знайшла підтримки не лише з боку російських, але й українських політичних сил. Саме в той час, як військовики розпочали створення національних частин, представники провідних українських партій і організацій 17 березня 1917 р. створили в Києві керівний орган національного руху — Українську Центральну Раду. Очолена визначним українським діячем професором М. Грушевським, Центральна Рада у перші тижні свого існування складалася виключно із заклопотаних політичними питаннями інтелігентів, які зовсім не цікавилися військовими справами.

24 березня 1917 р. виділений зі складу Установчої української військової ради комітет охочекомонного полку ім. Богдана Хмельницького видав «Універсал до народу українського», в якому закликав створити з добровольців, не зобов'язаних нести військову службу, Український охочекомонний (добровольчий) полк ім. Бог-

⁷ Євтимович В. *Військо йде. Уривок зі спогадів про березень 1917 р. в Києві.* — Львів, 1937. — С. 48–53; Государственный Архив Российской Федерации (Далі — ГАРФ). — Ф. 5881. — Оп. 1. — Д. 583. — Л. 47.

⁸ ГАРФ. — Ф. 5881. — Оп. 1. — Д. 583. — Л. 47.

⁹ Український національно-визвольний рух. Березень—листопад 1917 року. Документи і матеріали. — Київ, 2003. — С. 48–49; ГАРФ. — Ф. 1778. — Оп. 1. — Д. 244. — Л. 7.

дана Хмельницького¹⁰. Сама назва цього формування говорить про намір відродити українську військову традицію часів Гетьманщини. «Охочекомонними», «охотницькими» полками називалися наймані військові формування Лівобережної Гетьманщини XVII—XVIII ст., які комплектувалися з добровольців — «охотників», що вступали на військову службу за власним бажанням, а не з обов'язку¹¹. Ім'я великого українського гетьмана, творця козацької держави Богдана Хмельницького, також мало нагадати сучасникам про славні й героїчні традиції минулого.

Утворений наприкінці березня 1917 р. з ініціативи М. Міхновського Український військовий клуб ім. Павла Полуботка також ухвалив рішуче домагатися від російської влади організації українського полку ім. Богдана Хмельницького¹². Установча українська військова рада (що невдовзі прийняла назву Українського військового організаційного комітету) підготувала проект організації українського полку відповідно до штатів російської армії. 17 квітня 1917 р. цей проект, названий «Положенням про український загін», було направлено до російської ставки. У Києві Полуботківський клуб та Військовий організаційний комітет відразу ж узялися за активну агітаційно-пропагандистську роботу серед вояків залогі й тих, хто вирушав на фронт. Розповсюджувано листівки із закликом до створення Українського охочекомонного полку, резолюціями українських військових зборів тощо.

На перший погляд, в організації національних частин у складі російської армії не було нічого нового — сама російська влада в роки Першої світової війни вдавалася до таких заходів. Ще з 1915 р. в російському війську діяли югославська та дві сербські дивізії, що входили до складу Румунського фронту й розташовувалися в межах Одеського військового округу¹³. В Прибалтиці росіяни створювали латиські стрілецькі бригади. Існували навіть формування з

¹⁰ *Український національно-визвольний рух*. — С. 50–51; *Центральний Державний Архів вищих органів влади та управління (ЦДАВО) України*. — Ф. 4100. — Оп. 1. — Спр. 27. — Арк. 20.

¹¹ *Див.: Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр.* — Київ, 2006. — С. 66.

¹² *Велика українська революція (Матеріали до історії відновлення української державности)*. Календар історичних подій за лютий 1917 року — березень 1918 року. — Нью-Йорк, 1967. — С. 10; *Український національно-визвольний рух. Березень — листопад 1917 року*. — С. 60; *Євтимович В. Військо йде...* — С. 81.

¹³ *Марков О. Русская армия 1914–1917 гг.* — С. 106.

Михайло Грушевський

шувався в Києві, а частини — в Борисполі, Полтаві, Бережанах, Чугуєві, Білгороді¹⁶.

Перебування в Україні польських військових формувань викликало занепокоєння української громадськості, якій було добре відоме бажання поляків відродити велику Польську державу, включивши до її складу й українські землі¹⁷. «Притокою* для агітації Михновського і Ко послужила справа формації польської

колишніх полонених чехів та словаків. На початку квітня 1917 р. на теренах Київського військового округу (КВО) розпочалося її розгортання в бригаду, причому Головний начальник КВО генерал М. Ходорович неабияк посприяв у цій справі¹⁴. Однак найвідомішими в російській армії були польські національні формування, що існували від самого початку війни. В 1914 р. виник т. зв. Пулавський легіон, який згодом було розгорнуто в бригаду, що діяла на російському Південно-Західному фронті¹⁵. 21 лютого 1917 р. на базі бригади почали формувати польську стрілецьку дивізію — також на теренах КВО. Її штаб розта-

¹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 53. — Арк. 1–4; Рутыч Н. Биографический справочник высших чинов Добровольческой армии и Вооруженных Сил Юга России. Материалы к истории Белого движения. — Москва, 2002. — С. 331.

¹⁵ Див. докладніше: Папакін А. Г. Створення польських військових формувань у складі російської армії під час Першої світової війни // Наука. Релігія. Суспільство. — 2004. — № 4. — С. 32–43.

¹⁶ Bagiński H. Wojsko Polskie na Wschodzie 1914–1920. — Warszawa, 1921. — S. 55; Zatorski A. Dzieje pułku Białgorodzkiego — 1 Polskiego Pułku Rewolucyjnego w Rosji. — Warszawa, 1960. — S. 19.

¹⁷ У вітчизняній історіографії Г. Савченко першим звернув увагу на те, яке значення для розвитку українського військового руху мало формування польських частин, див.: Савченко Г. Польські військові формування як чинник розгортання українського військового руху в російській армії (березень–травень 1917 р.) // Етнічна історія народів Європи. — 2001. — Вип. 8. — С. 85–89.

* Приводом.

дивізії. Се була одна з тих яскравих дурниць, котрими було багате російське правління на Україні [...], — згадував голова Української Центральної Ради М. Грушевський. — І так в центрі України, під самим Києвом, зарілось від польських панів, що побренькували шабельками, бундочились своїми польсько-державними планами і, як звичайно, давалися взнаки своєю шляхетською пихою і в баришпільській околиці і в самому Києві, де аж зарілося від сих “товаришів”, польських хоругв, і вони муляли очі всім, а особливо українцям¹⁸. 14 квітня 1917 р. в Києві саме розпочався з'їзд військових делегатів відділів польської дивізії, що мав обговорити ідейне підґрунтя й перспективи відродження польської збройної сили¹⁹. Українські демократичні кола з тривогою спостерігали за військовою активністю поляків, не маючи змоги їй перешкодити. Соціал-демократична «Робітничка газета» закликала українських селян бути пильними, з огляду на плани польських експансіоністів: «Польській шляхті особливо важно не бути випхнутими з України»²⁰. Військова активність поляків підштовхувала до дій і прихильників створення української армії. М. Міхновський та його однодумці розглядали факт існування польських частин як своєрідний прецедент, який могли б використати й українці. Водночас вони вбачали в загрозі польської експансії ще один зручний привід для організації українського війська.

Втім, незалежно від будь-яких зовнішніх чинників, український рух у російській армії після Лютневої революції переживав стрімке піднесення. Багатотисячні маси вояків-українців із радістю зустріли звістку про падіння царського режиму й початок національного відродження України. Вже у квітні 1917 р. в російських військах пройшла хвиля численних мітингів вояків та офіцерів-українців, котрі підтримали діяльність Української Центральної Ради й гасло автономії України²¹. Піднесення українського руху в армії спонукало групу М. Міхновського до подальших кроків на шляху до створення національних військових формувань. 10 квітня в Києві з ініціативи Українського військового клубу ім. Павла Полуботка відбулося віче військовиків-українців, на якому йшлося

¹⁸ Грушевський М. *Спомини* // Київ. — 1989. — № 9. — С. 111.

¹⁹ Bagiński H. *Wojsko Polskie na Wschodzie 1914–1920*. — S. 56.

²⁰ *Селяне, бережіться* // Робітничка газета. — 1917. — 1 квіт. — № 3. — С. 1.

²¹ ГАРФ. — Ф. 1778. — Оп. 1. — Д. 244. — Л. 136.

про необхідність організації «української національної армії з усіма родами зброї». Учасники віча ухвалили домагатися «виділення на фронті всіх українців в окремі національні частини з українським старшинством; а в запіллі — формування чисто українських полків»²².

Однак реалізувати подібні плани було неможливо без дозволу вищого російського командування. Навіть питання про створення 1-го українського ім. Богдана Хмельницького полку залишалося відкритим. Повідомлене про ініціативу Полуботківського клубу російське командування зволікало з принциповим вирішенням справи. У колишній царській імперії українців, на відміну від чехів чи поляків, вважали лише «малоросійською гілкою» єдиного російського народу — тож заохочувати будь-які вияви їхнього сепаратизму (а тим більше у формі створення окремих військових частин) із позиції російських державних інтересів було вкрай небажано. Навіть в умовах гострої нестачі на фронті боєздатного людського елементу військового керівництва на чолі з Верховним головнокомандувачем генералом М. Алексєєвим не наважувалося дати дозвіл на формування з добровольців української частини.

Та поки в російській ставці вагалися, як бути з вимогами українців, заклик Полуботківського клубу до створення в Києві української військової частини був почутий на фронті. Чимало офіцерів і вояків-українців стали звертатися до свого начальства з проханням перевести їх до українського полку, який, як вони гадали, мав формуватися в Києві. Уже 2 квітня 1917 р. штаб КВО в телеграмі до головнокомандування повідомляв, що «деякі офіцери та вояки фронтних [і] запасних полків клопочуться про відправку їх до Українського легіону, що формується в Києві»²³. У відповідь зі ставки 7 квітня нарешті повідомили, що «Український легіон може формуватися лише з осіб, незобов'язаних військовою службою, тобто тих, які не досягли призовного віку або ж переросли термін призовної служби»²⁴, хоча, наприклад, до польської дивізії могли

²² Український національно-визвольний рух. — С. 87–88; Грушевський М. Споми́ни // Київ. — 1989. — № 9. — С. 112; Стефанів З. Українські збройні сили 1917–21 рр. — Ч. 1. Доба Центральної ради й Гетьманату. — 1947. — С. 10.

²³ Російський державний військово-історический архів (Далі — РГВИА). — Ф. 2003. — Оп. 2. — Д. 1034. — Л. 8.

²⁴ Там же. — Ф. 2003. — Оп. 2. — Д. 1034. — Л. 8; Там же. — Ф. 1759. — Оп. 3. — Д. 790. — Л. 2.

переводитись офіцери й вояки з діючої армії. Однак після втручання політичного відділу російського військового міністерства штаб Верховного головнокомандувача скасував навіть це рішення, визнавши формування українських національних частин взагалі неприйнятним. Будь-які заходи в цьому напрямку, як вказувалося, могли лише дезорганізувати єдність фронту й послабити боєздатність російської армії.

Однак потік рапортів із проханням про переведення до Українського легіону не припинявся. Штабу КВО не лишалося нічого іншого, окрім як пересилати їх до ставки²⁵. Зокрема, 14 квітня черговий генерал при Верховному головнокомандувачеві П. Кондзеровський повідомив штаб Південно-Західного фронту про надходження значної кількості таких прохань²⁶. На ім'я військового міністра російського Тимчасового уряду О. Гучкова також надходили прохання аналогічного змісту від офіцерів-українців²⁷.

Бажання служити в українській частині виявили й вояки розташованих в Україні запасних частин та новобранці. В Кременчуці кілька тисяч мобілізованих категорично зажадали, щоб їх відправили до українського полку (серед населення Південної Київщини ще сильними були козацькі традиції та пам'ять про минуле). Військові начальники на місцях не мали жодної інформації про формування українського полку — тож тих, хто виявляв таке бажання, відправляли до Києва, де їхню подальшу долю мало вирішити вище начальство. Завдяки цьому на етапно-розподільчих пунктах Києва вже до середини квітня 1917 р. зібралось близько 3 тис. вояків та новобранців, що прагнули служити саме в українській частині. Несподівано навіть для командування округу ця людська маса виявила тверду рішучість невідступно домагатися свого, ухваливши на зборах не їхати на фронт у загальному порядку, а лише в складі українського полку. Коли ж «добровольцям» повідомили, що такого полку не існує і створювати його не планують, на допомогу їм прийшов Український військовий клуб ім. Павла Полуботка. Члени клубу розгорнули серед новобранців та вояків посилену агітацію за створення української національної армії, зокрема, поширювали й листівки відповідного змісту. Усі ці заклики знаходили жвавий

²⁵ Там же. — Ф. 1759. — Оп. 3. — Д. 790. — Л. 1, 3.

²⁶ Там же. — Л. 1.

²⁷ Там же. — Ф. 2067. — Оп. 2. — Д. 446. — Л. 536.

відгук серед «трьох тисяч» (М. Грушевський писав у спогадах, що вояки «підпали агітації полуботківських елементів»)²⁸. На численних мітингах і зборах вояки та новобранці ухвалили не вирушати на фронт, допоки з них не буде сформовано 1-й український полк ім. Богдана Хмельницького. Спроби начальства відправити непокірних новобранців на фронт не дали жодних результатів. «Три тисячі» не відмовилися від своїх вимог навіть тоді, коли за розпорядженням командування КВО їх було позбавлено казарм і харчів. За сприяння офіцерів київської залоги, близьких до групи М. Міхновського, «трьом тисячам» було нелегально передано з інтендантських складів деякі запаси продовольства й одягу.

Виявивши пряму непокору військовому начальству, вояки-українці разом із тим визнали над собою владу Центральної Ради як найвищого органу українського національного руху. До Педагогічного музею, місця засідань Ради, вони вислали депутацію з проханням посприяти задоволенню їхніх вимог. «Сі три тисячі опинились буквально на тротуарі Васильківської ulиці, проти Караваєвської, де містилася касарня. Вони вдалися під опіку Ц. Ради, просячи, щоб вона заступилась за них, і заявляючи, що вони з повною готовністю підуть зараз на фронт, коли їм дадуть український прапор і признають українським полком, інакше ні, — згадував М. Грушевський. — Провідником їх депутації був якийсь піп (о. М. Маринич. — М. К.), що зв'язався з сею акцією як будучий полковий піп сього українського полку, і дійсно був потім полковим попом полку Богдана Хмельницького; був чоловік непоказний, не бойкий на слово, але упертий і витривалий, очевидно, сильний випивох, але при тім, може бути, й справді щирий патріот; без сумніву, він вложив в сю справу багато своєї ініціативи і вмів її виходити»²⁹. Однак керівництво Центральної Ради не виявило надмірного бажання клопотатися про організацію українського полку, як і загострювати відносини з революційною російською владою. Відсутність інтересу до військових справ була взагалі характерною рисою помірковано-демократичних і соціалістичних українських партій, що відігравали провідну роль у Центральній Раді. Тож далі висловленого співчуття воякам-українцям справа не пішла.

²⁸ Грушевський М. Спомини. — С. 126.

²⁹ Там само.

Головний начальник КВО генерал М. Ходорович був надзвичайно стурбований вимогами «трьох тисяч». Ставши свідком посилення українського національного руху після Лютневої революції, генерал побоювався можливих ексцесів у разі, якщо проти непокірних новобранців довелось би застосувати силу. Та й військ у розпорядженні М. Ходоровича практично не було, за винятком кількох запасних частин і підрозділів ополчення. Генерал спробував було порозумітися з Українською Центральною Радою, щоб за її допомогою заспокоїти «три тисячі», однак М. Грушевський заявив йому, що втручатись у військові справи українське керівництво не стане³⁰. М. Ходоровичу після цього залишалося тільки бомбардувати телеграмами штаб Південно-Західного фронту (якому КВО підлягав як прифронтний), запитуючи, як йому бути з «трьома тисячами». Проте головнокомандувача фронту, уславленого російського воєначальника генерала А. Брусілова ці запити лише дратували, оскільки він і сам не знав, що робити з такою кількістю бунтівливих вояків-новобранців. Зрештою, М. Ходоровича в штабі фронту звинуватили у відсутності ініціативи й надмірній нервозності — генерал таким чином дуже швидко опинився у черзі на звільнення з посади³¹.

У штабі Південно-Західного фронту й справді не мали чіткого уявлення про те, що робити з «трьома тисячами» на київських етапно-розподільчих пунктах. Від своєї агентури А. Брусілов одержував повідомлення про те, що українці у Києві можуть підняти повстання проти Тимчасового уряду, якщо проти них застосувати силу. І хоча ця інформація була досить сумнівною, за розпорядженням головнокомандувача на охорону головних залізничних вузлів поблизу Києва було спішно спрямовано частини 1-ї гвардійської кінної дивізії. До самої ж української столиці було направлено гвардії кірасирський полк; 20 квітня 1917 р. перші ешелони кірасирів прибули до Святошина й Боярки³². «Розставивши кінноту вздовж залізниці, штаб фронту віддав розпорядження про розвантаження Київського розподільчого пункту,

³⁰ Завадський В. Знадібки до історії 1-го Українського полку ім. гетьмана Богдана Хмельницького // Календар «Дніпро». — Львів, 1928. — С. 114.

³¹ ГАРФ. — Ф. 5881. — Оп. 1. — Д. 583. — Л. 51.

³² Там же. — Л. 52; Розенильд-Паулін В. Участие в Белом движении. Жизнь за рубежом. — Париж, [б. д.]. — С. 92.

на якому, згідно з повідомленнями штабу округу, поширювалася пропаганда ідеї української самостійності, — згадував співробітник штабу фронту, штабс-капітан М. Удовиченко. — Кажали не раз тоді, що розвантаження Київського пункту дасть змогу переправити увесь цей люд на фронт, вирвавши його з павутини самостійницької пропаганди туди, де рух ще не пішов далі українізації»³³.

Та навіть стягуючи до Києва війська, обережний генерал А. Брусілов прагнув уникнути прямої конфронтації з українськими національними організаціями. 19—21 квітня 1917 р. в Києві саме проходив скликаний Центральною Радою Український національний конгрес, на якому було переобрано її склад та сформульовано цілі й завдання національного руху. До нового складу Ради ввійшли повноважні представники національних громад усіх регіонів країни, а серед них і члени Українського військового клубу ім. Павла Полуботка — М. Міхновський, полковник М. Глинський, полковник Піщанський та ін.³⁴.

У ці ж дні Київ відвідав військовий міністр російського Тимчасового уряду А. Гучков³⁵. 20 квітня 1917 р. він прийняв депутацію від Національного конгресу (М. Міхновський, Д. Дорошенко, С. Ерастов) та делегацію членів Українського військового організаційного комітету (генерал М. Іванов, полковники М. Глинський і В. Сварика). Міністр вислухав прохання дати дозвіл на формування українських військових частин, але ухилився від прямої відповіді, заявивши, що організація будь-яких національних частин є занадто важливою справою, щоб вирішувати її без глибокого й всебічного обміркування³⁶. У той же час А. Гучков віддав розпорядження розгорнути польську дивізію в корпус³⁷. Усе це недвозначно засвідчило, що український військовий рух, незважаючи на заяви його представників про готовність до кінця захищати «революцію і свободу», не викликав симпатій у російського керівництва.

³³ ГАРФ. — Ф. 5881. — Оп. 1. — Д. 583. — Л. 52.

³⁴ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: у 2-х т. — Т. 1. — Київ, 1996. — С. 65.

³⁵ *Пребывание А. И. Гучкова в Киеве // Киевская мысль. — 1917. — 7 апр. — № 92. — С. 1—2.*

³⁶ *Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914—1920). — Мюнхен, 1969. — С. 95; ГАРФ. — Ф. 5881. — Оп. 1. — Д. 583. — Л. 50.*

³⁷ *Bagiński H. Wojsko Polskie na Wschodzie 1914—1920. — S. 107.*

Незважаючи на фактичну відмову російської влади задовольнити українські вимоги, група М. Міхновського спробувала використати двозначну відповідь А. Гучкова у власних інтересах. З трибуни національного конгресу голова Полуботківського клубу повідомив, начебто головнокомандувач Південно-Західного фронту А. Брусілов дав дозвіл на організацію в Києві української бригади, а військовий міністр дозволив сформувати ще одну³⁸. Не здогадавшись поцікавитися, на які дані спирається М. Міхновський, члени конгресу зустріли його заяву гучними оплесками. Та все ж та обставина, що М. Міхновський «надто оптимістично» переказав відповідь А. Гучкова на українські вимоги, не залишилась таємницею для сучасників³⁹. Подібними «заявами» можна було підбадьорити на деякий час вояків-українців на київських етапах, але неможливо було насправді вирішити питання українського полку. 25 квітня 1917 р. товариш голови Українського військового організаційного комітету полковник Піщанський направив до Петрограда телеграму з проханням затвердити положення про український загін⁴⁰. Того ж дня помічник військового міністра генерал О. Новицький повернув клопотання з зауваженням про те, що вимоги комітету «неможливі, оскільки розпилюють і без того недостатнє матеріальне постачання армії»⁴¹. Так російська військова влада остаточно відхилила проект створення української військової частини.

Помітної реакції з боку Києва така позиція офіційного Петрограда не викликала. Переважна більшість українських політиків виявляла байдужість до справи відродження національної армії; Український національний конгрес, як і Центральна Рада, значно більше уваги на своїх засіданнях приділяв питанню державного устрою Росії. Обговорювали перспективи розбудови українського війська лише на засіданнях Полуботківського клубу та Українського військового організаційного комітету⁴².

Причина такого становища полягала в тому, що українські соціалістичні партії, які навесні 1917 р. мали вирішальний вплив у національному русі, ставилися негативно до ідеї створення

³⁸ Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С. 54.

³⁹ Галаган М. З моїх споминів. — Київ, 2005. — С. 210.

⁴⁰ ГАРФ. — Ф. 1778. — Оп. 1. — Д. 244. — Л. 25, 139.

⁴¹ РГВИА. — Ф. 2003. — Оп. 2. — Д. 1034. — Л. 13–14.

⁴² Галаган М. З моїх споминів. — С. 211–212.

регулярної армії. Виходячи з догм марксистського вчення, Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП) розглядала військо як «знаряддя сили» в руках «панівних класів». Відтак усі спроби розбудувати національну армію керівництво українських соціал-демократів неодмінно засуджувало. Всеукраїнська конференція УСДРП, що відбулася в середині квітня 1917 р. в Києві, навіть не розглядала питання про українські військові частини. На шпальтах «Робітничої газети» (друкованого органу ЦК УСДРП) лідер партії В. Винниченко гостро і в'їдливо критикував діяльність групи М. Міхновського: «Кривавий чад всесвітньої різниці, що стоїть на фронтах, дим імперіалістичних смолоскипів, що куряться вже три роки в руках капіталістичних різників — шугнув і в голови щойно визволених національних кріпаків. Замиготіли в очах червоні жупани, кунтуші, запахло димом гармат, свіжою кров'ю, гнилим трупом. Бунчуки, булави, дипломати, пани-державці. Кріпак спішить на шляхтича перевернутись, острогами дзеленьчати, нагаєм помахувати [...]»⁴³. В іншій статті В. Винниченко застерігав українське суспільство від культу збройної сили, «козацьких бунчуків» та «українського імперіалізму». У закликах будувати національну армію він побачив лише «кров, застарілу ненависть, цвіле козаколюбство»⁴⁴. «Не “своєї армії” нам, соціал-демократам і всім щирим демократам, треба, а знищення всяких постійних армій, — писав В. Винниченко. — Не українську регулярну армію нам треба організувати, а — всіх українців салдатів освідомити, згуртувати, організувати; українізувати ті частини всеросійської армії, які складаються з українців, виділити їх в окрему групу, а групу ту конструювати так, щоб це було українське народне військо, свідоме своїх народних, а не салдацьких кастових інтересів, щоб воно не було і змогло ніколи бути силою в руках пануючих класів, до якої б нації вони не належали... Українського мілітаризму не було, не повинно його бути й далі»⁴⁵.

Інші українські партії та організації також не виявили бажання підтримати заклик до створення українського війська, що суперечив гаслу про «єдиний революційний фронт», висунутому російськими революційними організаціями. З надзвичайною

⁴³ Київ, 8 квітня 1917 р. // *Робітничка газета*. — 1917. — 8 квіт. — № 7. — С. 1.

⁴⁴ *Український національно-визвольний рух*. — С. 191–192.

⁴⁵ *Там само*. — С. 192.

обережністю поставилися до відродження національного війська українські автономісти-федералісти — поміркована й далека від будь-яких військових справ група інтелектуалів. Їхній часопис «Нова Рада» висловився на своїх сторінках проти «мілітарної поезії [...] хоч би й у формі козаколюбства, під удари тулумбасів і барабанів»⁴⁶. Лише Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР), що навесні 1917 р. переживала організаційне становлення, підтримала ідею виділити вояків-українців в окремі полки. Але соціалісти-революціонери надавали цьому питанню другорядного значення, також вважаючи регулярну армію потенційним зняряд-дям у руках «контрреволюції»⁴⁷.

Та все ж, не поділяючи ідеї створення української армії, лідери Центральної Ради й партійні керівники зі співчуттям поставилися до вояків та новобранців, які опинились у скрутному становищі через свою відданість національній ідеї. 26 квітня голова Центральної Ради М. Грушевський телеграфував російському військовому міністрові А. Гучкову, прохаючи вирішити справу формування українського загону⁴⁸. Однак рішення в Петрограді вже було ухвалено і клопотання залишилося без відповіді.

Відмова Петрограда дати дозвіл на формування українського полку лише загострила ситуацію з «трьома тисячами» на київських етапно-розподільчих пунктах. Що більш невизначеною ставала доля українського полку, то радикальнішими робилися настрої вояків. Їхня рішучість за всяку ціну організуватись у 1-й український полк не похитнулася навіть перед загрозою суворої кари за невиконання наказів військового начальства. У двадцятих числах квітня ситуація фактично вийшла з-під контролю військової влади: незважаючи на прямий наказ, вояки й новобранці категорично відмовилися вирушати на фронт, допоки з них не буде сформовано українську військову частину. Їхня кількість на цей час перевищила 3,5 тис. завдяки новим групам добровольців. Приєднувалися як щирі патріоти, так і, нерідко, ті, хто просто не хотів їхати на фронт. Командування КВО в особі генерала М. Ходоровича почувалося геть безпорадним, не наважуючись на жодні рішучі дії.

⁴⁶ Цит. за: Грушевський М. *Спомини*. — С. 126.

⁴⁷ Резолюції установчого з'їзду УПСР з військового питання див.: Український національно-визвольний рух. — С. 133.

⁴⁸ ГАРФ. — Ф. 6978. — Оп. 1. — Д. 512. — Л. 1.

Попри те, що ситуація ставала критичною, громадськість Києва була мало поінформована про неї. Увага киян у ці дні була прикута до аварії, що сталася на міській електростанції 26 квітня 1917 р., коли внаслідок повені станція вийшла з ладу й півмільйонне місто залишилося без електроенергії⁴⁹. Спецвипуски газет було повністю присвячено обставинам катастрофи, підозрювали навіть саботаж «контрреволюціонерів». Київський виконавчий комітет громадських організацій, що виконував функції міської влади, був цілковито заклопотаний відновленням роботи електростанції. Події, пов'язані з вимогами вояків-українців, проходили для більшості мешканців Києва непоміченими. Коли ж за кілька днів ситуація з «трьома тисячами» геть загострилася, це виявилось несподіванкою не лише для мешканців міста, але й для громадських та революційних організацій.

Представники російської революційної демократії звернулися по пояснення до керівного органу українського національного руху — Центральної Ради. В суботу 28 квітня на нараду виконкому київської Ради солдатських і офіцерських депутатів, скликану для обговорення ситуації з вояками-українцями, прибули представники українських організацій — голова Центральної Ради М. Грушевський, його заступник В. Винниченко, голова Полуботківського клубу М. Міхновський та полковник М. Глинський. Уже на початку засідання М. Грушевський заявив, що вимоги вояків-українців щодо створення українського полку потрібно задовольнити, оскільки російський уряд дозволив польські військові формування: «Питання про націоналізацію армії підняла партія меншості — поляки, тепер українці з фронту вимагають виявити нашу активність в справі формування українських частин, погрожуючи прийти сюди». Йому опонував депутат Ради солдатських і офіцерських депутатів, військовий чиновник Сдловський, якого лякала перспектива українізації військових частин та дезорганізації російської армії. «З 000 українських вояків — це симптом, якщо ми їх сформуємо і відправимо, інші українці, там, на фронті, також захочуть створити свої полки — кинуть фронт і прийдуть сюди», — заявив Сдловський. «Стихійності не буде, оскільки ми беремося

⁴⁹ Затопление электрической станции // Киевская Мысль. — 1917. — 14 апр. — № 97. — С. 1.

планомірно і поступово організувати українську армію!» — рішуче заявив у відповідь М. Міхновський, якого підтримав і полковник М. Глинський⁵⁰. Однак більшість промовців з російського боку, навіть визнаючи право українців на створення власних збройних сил, виступили проти негайного сформування українського полку — з огляду на «наявні технічні труднощі» й загрозу дезорганізації фронту. Даремно українські представники раз у раз покликалися на приклад поляків та застерігали не ігнорувати прагнення вояцьких мас. Їхні опоненти одностайно стверджували, що лише Всеросійські установчі збори правочинні вирішувати такі важливі питання, як зміни в комплектуванні російської армії. Лунали й перестороги проти розпалювання національної ворожнечі. Насамкінець присутній на нараді член Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів, полковник Ліперовський закликав українські організації вмовити «три тисячі» вирушити на фронт у загальному порядку.

Проте українських представників аргументи російської сторони не переконали. На об'єднаному засіданні виконкомів київських Рад військових, робітничих депутатів, громадських організацій, президії коаліційної Ради студентства, що відбулося ввечері того ж дня, представники Центральної Ради й Полуботківського клубу наполягали, що з новобранців має бути сформовано український полк⁵¹. Дебати були емоційними та... безрезультатними. Голова виконавчого комітету київської Ради об'єднаних громадських організацій М. Страдомський змушений був ні з чим закрити засідання, запропонувавши громадським організаціям ухвалити резолюції щодо формування українського полку, щоб обговорити їх уже наступного дня.

Пізно ввечері 28 квітня Центральна Рада винесла постанову, де вказувала, що єдиним виходом із ситуації може бути лише сформування українського полку: «Щодо 3 000 солдатів, які припадком, без усякої агітації з боку українських організацій, через недбальство воєнних властей зібралися в Києві і за прикладом польських легіонів домагаються формування їх в український

⁵⁰ *Совещание исполнительных комитетов Совета солдатских и офицерских депутатов с представителями украинских организаций // Воин свободной России. — 1917. — 20 апр. — № 4. — С. 2.*

⁵¹ *Там же.*

полк, Центральна Рада не бачить іншого виходу, як сформувати з них український полк й задовольнити їх бажання вийти негайно на фронт в виді української військової одиниці. Інакше сей стихійний рух, не направлений в відповідному напрямі, може викликати за-колот в тилу і на фронті і тим пошкодити справі оборони і укріплення нового ладу»⁵². Щоправда, разом із тим наголошувалося, що «формування дальших українських частин має робитися тільки з запасних тилкових, а не з фронтних частин. Приналежні до фронтних частин солдати, які б опинилися надалі в Києві, не можуть претендувати на формування з них окремих українських частин»⁵³.

Український військовий клуб ім. Павла Полуботка у своїй резолюції теж рішуче підтримав вимогу новобранців-українців сформувати з них український полк (наголосивши, що на фронт його бажано відправити до окремої української дивізії), а також звернувся до вищого командування з проханням здійснити поступову українізацію тих частин російської армії, в яких переважали українці⁵⁴.

Виконавчий комітет Ради військових депутатів КВО обговорив ситуацію з 3 тис. українських новобранців лише в другій половині дня 29 квітня. Присутнім на засіданні головному начальнику округу генералу М. Ходоровичу, його начальнику штабу генералу Н. Бредову та коменданту Києва генералу Цицовичу не довелося довго переконувати членів комітету у шкідливості формування українських частин в умовах воєнних дій. Ставлячись «в принципі зі співчуттям до порушеного товаришами вояками питання про організацію українських частин», виконком ухвалив із міркувань «технічного характеру» — з огляду на загрозу дезорганізації єдиної військової структури — вважати створення українського полку шкідливим і відправити вояків-українців на фронт у загальному порядку⁵⁵.

Ввечері 29 квітня відбулося об'єднане засідання виконкомів київських громадських та військових організацій, на якому було оголошено ухвалені у справі «трьох тисяч» резолюції. На засіданні були присутні генерали М. Ходорович і Н. Бредов, а також уперше

⁵² Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С. 68.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Совецание исполнительных комитетов Совета солдатских и офицерских депутатов с представителями украинских организаций // Воин свободной России. — 1917. — 20 апр. — № 4. — С. 2.

⁵⁵ Там же.

запрошені представники самих вояків-українців. Утім, цей захід мав суто інформативний характер. До резолюції виконкому Ради військових депутатів КВО приєдналися Рада робітничих депутатів і Рада коаліційного студентства. Після звичних уже застережень начальника округу М. Ходоровича, що кожне нове формування обернеться для російської армії величезними труднощами, представники революційної демократії закликали вжити всіх сил, щоб переконати вояків вирушити на фронт. Звичайно, це було зовсім не те, що хотіли почути вояки-українці. Спільна заява виконкомів Рад робітничих, військових і студентських депутатів про неохитність їхньої позиції, зроблена наприкінці засідання, викликала серед делегатів вояцтва, як зазначалось у протоколі, «сильне хвилювання»⁵⁶. У збудженому й тривожному настрої представники «трьох тисяч» пізно вночі повернулися до своїх товаришів.

Наради 28—29 квітня показали вперте небажання російських демократичних організацій задовольнити вимоги вояків-українців. Останні також категорично відмовлялися йти на поступки. Спантичаний генерал М. Ходорович у цій ситуації виявився геть неспроможним діяти самостійно. 30 квітня він телеграфував у штабу Південно-Західного фронту: «На київському розподільчому пункті зібралось близько трьох тисяч вояків-українців, переважно дезертирів. Незважаючи на всі вжиті заходи, вирушати до своїх частин не бажають, вимагаючи сформувані у Києві український полк і зарахувати їх до нього. Погоджуються вирушати, але як окремий український загін у спеціально призначену фронтом українську частину [...] Доведеться або застосувати силу, або, якщо буде визнано можливим, вкажіть фронтову частину як українську, куди ці 3 000 осіб можна було б зараз-таки відправити»⁵⁷. На фронтове командування сповнена розпачу телеграма М. Ходоровича справила щонайгірше враження. Генерал А. Брусілов у гніві зажадав від головного начальника округу, а також від комісара при штабі КВО полковника К. Оберучева й виконкому Ради військових депутатів КВО «вжити заходів, щоб пояснити цим воякам, що я не маю ні права, ні можливості формувані експромтом нові полки». При цьому А. Брусілов зазначив: «Мене дивує, що виконавчий

⁵⁶ Там же.

⁵⁷ РГВИА. — Ф. 1759. — Оп. 3. — Д. 790. — Л. 5; *Собрание военных депутатов // Воин свободной России.* — № 5. — 23 апр. 1917 г. — С. 2—3.

комітет Київського військового округу нічого не робить. Очевидно, тут діє якась провокація, яку треба усунути. В київській залозі достатньо військової сили, щоб Головний начальник округу спільно з вами улагодив бешкет. Україну однаково захищають усі війська фронту»⁵⁸.

Та поки в штабі фронту шукали витoki київської «провокації», а головний начальник КВО ніяк не міг відважитись на якесь рішення, події розгортались у навалному темпі. У вівторок 1 травня 1917 р. на Сирецькому полі під Києвом Полуботківський клуб влаштував українське військово-свято «перших квітів». Організовано, похідним порядком «три тисячі» прибули на Сирецьке поле, прикрашене українськими національними прапорами, портретами Т. Шевченка й гетьмана П. Полуботка. На стягах і транспарантах, які тримали в руках учасники свята, було написано: «Хай живе славне українське військо!», «Хай живе автономія України!», — а три військових оркестри виконували національний гімн «Ще не вмерла Україна»⁵⁹. Саме тут на пропозицію М. Міхновського вояки самостійно організувались у 1-й українській імені гетьмана Богдана Хмельницького полк, розподілившись на батальйони, роти й відділення. Очевидно, значну допомогу їм при цьому надали офіцери — члени клубу ім. Павла Полуботка. Першим вояком до Богданівського полку записався визначний український артист і один із засновників українського театру М. Садовський, що брав активну участь у національному русі⁶⁰. Командиром полку було обрано штабс-капітана Д. Путника-Гребенюка, який приїхав до Києва на лікування з Кавказького фронту. Курінними стали С. Ярошенко, В. Дмитриченко, І. Лук'яненко, С. Ізбицький, Г. Мичка. Було також обрано полкову раду («коло»). На цей момент полк налічував 3 574 особи⁶¹. Після церемоніального маршу вояків-богданівців відбувся мітинг, на якому з промовами про сучасне становище України й організацію українського війська виступили М. Міхновський та його найближчі

⁵⁸ *Собрание военных депутатов // Воин свободной России. — 1917. — 23 апр. — № 5. — С. 2–3.*

⁵⁹ *Украинский военный праздник // Киевская Мысль. — 1917. — 20 апр. — № 100. — С. 2.*

⁶⁰ *ГАРФ. — Ф. 5881. — Оп. 1. — Д. 583. — Л. 53.*

⁶¹ *ЦДАВО України. — Ф. 5235. — Оп. 1. — Спр. 1665. — Арк. 46; Кедровський В. Хто був першим командиром першого українського ім. Гетьмана Богдана Хмельницького полку? — С. 8–9; Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. — Т. I. — С. 248.*

соратники. Успіх промовців серед кількатисячної аудиторії вояків-українців був цілковитим.

О 17-й год. колони Богданівського полку похідним порядком під розгорнутим жовто-блакитним прапором і з портретом Т. Шевченка рушили з Сирецького поля через усе місто на Печерськ — до Маріїнського палацу, де розміщувалися Ради солдатських та військових депутатів. Безперешкодно діставшись туди, богданівці о 19-й год. оточили будинок Маріїнського палацу. Не на жарт стривоженим депутатам во-яки повідомили, що вже здійснили організацію 1-го українсько-го полку. Члени виконкому Ради

військових депутатів КВО негайно ж звернулися до богданівців із балкону палацу, закликаючи не руйнувати «єдиного революційного фронту». Голова комітету підполковник Отоцький та військовий чиновник Скловський намагалися переконати юрбу, що вони принципово співчують ідеї створення українського війська, але в умовах війни будь-яке нове формування загрожує російській армії дезорганізацією⁶². Голова Ради солдатських депутатів Таск також спробував звернутися до вояків-українців, але ті сповненими обурення вигуками ледь не зірвали його промову⁶³, і лише після втручання М. Міхновського Таск отримав можливість говорити. Він закликав богданівців не порушувати військової дисципліни, виконати волю організованого українського громадянства в особі Центральної Ради, не зраджувати російській революції й їхати до своїх частин на фронті. Відповіддю на всі ці заклики було лише мовчання...

Генерал Микола Ходорович*

* Фото із книжки: Тинченко Я. *Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921)*. — Т. 1. — Київ, 2007

⁶² *История с украинским полком // Киевская мысль*. — 1917. — 20 апр. — № 100. — С. 2.

⁶³ *Справа з українським полком // Робітничка газета*. — 1917. — 21 квіт. — № 17. — С. 3.

Генерал М. Ходорович дізнався про події на Сирецькому полі й про марш богданівців до Маріїнського палацу від коменданта міста Цицовича, а також від свого ад'ютанта Сахна-Устимовича, члена Полуботківського клубу. Як виглядало, становище загрожувало в будь-який момент перерости у кровопролиття. Генерал Цицович пропонував навіть викликати до Маріїнського палацу юнкерське училище для приборкання богданівців, але М. Ходорович відразу відхилив цю пропозицію⁶⁴. Невдовзі Головний начальник КВО особисто прибув на місце подій. Тут М. Ходоровича поінформували про ситуацію М. Міхновський та Д. Путник-Гребенюк — уже як командир Богданівського полку. «Нехай живе Україна!» — з такими словами звернувся розгублений і дезорієнтований генерал до богданівців. Обережно добираючи слів, він заявив воякам, що й сам українець, але не може створити нового формування без дозволу начальства⁶⁵. Щоб продемонструвати свою добру волю, генерал тут же наказав розмістити Богданівський полк у казармах і почати видавати провізію. При цьому він повторив, що особисто нічого не має проти формування українського полку, але це питання належить винятково до компетенції головнокомандувача Південно-Західного фронту генерала А. Брусілова. Щоб якимось чином вийти зі становища, М. Ходорович запропонував богданівцям обрати делегацію для переговорів із Радою солдатських депутатів. Коли ж цю пропозицію привітали оваціями, М. Ходорович пообіцяв скликати нараду за участю українських представників, а поки що попрохав вояків розійтись. Богданівці відразу ж вибрали делегацію на чолі з командиром полку штабс-капітаном Д. Путником-Гребенюком. Потім під стінами палацу відбувся імпровізований парад, і лише після цього вояки 1-го українського полку повернулись до казарм, залишивши замість себе делегацію для переговорів.

Щойно колони Богданівського полку стали віддалятися, маршрутуючи в напрямку нічного Хрещатика, в Маріїнському палаці почалися екстрені наради представників революційних організацій. На них також були присутні генерал Цицович та комісар при штабі КВО полковник К. Оберучев, який цього вечора саме повернувся до

⁶⁴ Завадський В. *Знахідки до історії 1-го Українського полку ім. Гетьмана Богдана Хмельницького.* — С. 115.

⁶⁵ ГАРФ. — Ф. 5881. — Оп. 1. — Д. 583. — Л. 51.

Києва з поїздки на фронт⁶⁶. Однак, перш ніж розпочати перемовини з делегацією богданівців, виконком Ради військових депутатів КВО після двогодинного обговорення ухвалив у питанні українського полку триматися своєї попередньої позиції. Зрозуміло, що це відразу завело переговори у глухий кут. Перша ж нарада членів виконкому з українською делегацією тривала до 2-ї год. ночі, але не принесла жодних результатів. К. Оберучев і Цицович марно вмовляли українців відмовитися від їхніх вимог, щоб не послаблювати міці російської армії⁶⁷. К. Оберучев погоджувався лише на формування українського полку з незобов'язаних до військової служби волонтерів, висловивши навіть готовність звернутися до головнокомандувача А. Брусілова по дозвіл на створення такої одиниці. «Я дивуюся тому цинізму, з яким п. Оберучев вимагає розтрати українських народних сил, наполягаючи на призові добровольців для формування полку», — заявив у відповідь на цю пропозицію штабс-капітан Д. Путник-Гребенюк⁶⁸. Зрештою, було вирішено ще раз розглянути справу на спільному з Радою робітничих депутатів засіданні, що мало бути скликане опівдні 2 травня. Після цього, не приховуючи свого розчарування у революційній російській демократії, представники богданівців покинули залу засідань.

Події 1 травня 1917 р. нарешті привернули увагу київської громадськості до 3,5 тис. вояків-українців, які вперто обстоювали своє бажання називатися українським полком. Поява на міських вулицях колон рішуче налаштованих вояків дала змогу багатьом киянам наочно побачити, чим загрожує російській демократії пряма конфронтація з українським національним рухом. Невипадково київські часописи стали регулярно інформувати читачів про справу Богданівського полку. «Український полк», «Історія з українським полком» — такі заголовки красувалися на газетних шпальтах.

Цікаво, що такий несподіваний перебіг подій примусив деяких українських діячів переглянути своє ставлення до військових

⁶⁶ Завадський В. Знадібки до історії 1-го Українського полку ім. Гетьмана Богдана Хмельницького. — С. 115; Ходорович-Завадська В. Генерал Микола Ходорович (у 31-шу річницю смерті) // Дороговказ. — 1967. — Ч. 18. — С. 13–14; Грушевський М. Спомини // Київ. — С. 126; Оберучев К. В дни революции. Воспоминания участника Великой русской революции 1917-го года. — Нью-Йорк, 1919. — С. 94–95.

⁶⁷ История с украинским полком // Киевская мысль. — С. 2.

⁶⁸ Украинский полк // Киевская мысль. — 1917. — 25 апр. — № 105. — С. 1.

справ. Наприклад, лідер УСДРП В. Винниченко на шпальтах «Робітничої газети» несподівано взявся застерігати громадськість перед ігноруванням голосу вояцької маси: «Справа, дійсно, серйозна, але розв'язувати її так, як хотіли деякі руські товариші, себто взяти і послати ці три тисячі прямисінько на фронт, — не можна. Це значить послати три тисячі агітаторів туди. І агітаторів ображених, окривджених, запальних, непримиримих [...] Ми не такі певні в тому, що для справи оборони й здобутої волі це буде на користь. Ми уважніше мусимо прислухатись до голосу рідної нам стихії, ми не можемо нехтувати її бажаннями так спокійно»⁶⁹. Головний борець проти «українського мілітаризму» дійшов висновку, що задовольнити прохання «трьох тисяч» потрібно задля демократизації армії: «І коли в сьому напрямкові буде надалі вестися робота, може, ми в сьому першому українському полкові матимемо перший полк не постійної армії, а народної міліції, демократичної й по складу і по тим цілям, які вона поставить собі»⁷⁰.

Заплановане на 2 травня спільне засідання представників Богданівського полку з київськими революційними організаціями так і не відбулося. Ймовірно, українська сторона просто втратила інтерес до безплідних дискусій з російською демократією, що не виявляла жодного бажання підтримати її вимоги. Замість марнувати час у спільних засіданнях із комітетами й радами, М. Міхновський та його прихильники вирішили звернутися безпосередньо до вищої російської військової влади.

У штабі Південно-Західного фронту перші звістки про самовільне створення в Києві українського полку зрозуміли як відкритий виступ українців проти Тимчасового уряду. Генерал А. Брусілов навіть віддав наказ ліквідувати «повстання»⁷¹. Коли ж фронтове командування одержало детальнішу інформацію про події, цей наказ було скасовано. М. Ходорович дуже емоційно повідомляв А. Брусілову про те, що національне піднесення серед вояків-українців дуже сильне — стримати їх зброєю навряд чи вдасться, а більша частина київської залози навіть може стати на їхній бік. Та все ж А. Брусілов віддав розпорядження в разі потреби направити проти вояків-українців київські військові училища й розміщений

⁶⁹ Український національно-визвольний рух. — С. 220, 222.

⁷⁰ Там само. — С. 222.

⁷¹ ГАРФ. — Ф. 5881. — Оп. 1. — Д. 583. — Л. 53.

у Києві гвардії кірасирський полк — хоча й суворо заборонив при цьому юнкерам і кірасирам застосовувати зброю⁷².

2 травня до ставки А. Брусілова прибула делегація представників Українського військового клубу ім. Павла Полуботка та Богданівського полку у складі генерала М. Іванова, М. Міхновського, полковника В. Павленка, штабс-капітана Д. Путника-Гребенюка, прапорщика Мандюги, вояків Сахновського, Ізбицького і Тарасенка⁷³. А. Брусілов, хоча й роздратований київськими подіями, все ж прийняв і вислухав українську делегацію, що прохала головнокомандувача затвердити вже сформований український полк. Невдовзі до штабу фронту прибув і комісар КВО полковник К. Оберучев, який виклав А. Брусілову власний погляд на перспективи формування українських частин.

Та якими б не були наміри А. Брусілова, справа формування національної частини могла бути вирішеною лише у верховній ставці російської армії. Верховний головнокомандувач генерал М. Алексеев був категоричним противником будь-якого виділення українців у російській армії. Отримавши звістки про події в Києві, М. Алексеев відразу ж направив командуванню Південно-Західного фронту рішучий протест проти подібних інцидентів і віддав наказ «розігнати» український полк. Але А. Брусілов, що добре розумів, які політичні складнощі неминуче виникли б при вирішенні проблеми таким брутальним способом, переконав М. Алексеева відмовитися від силових методів тиску⁷⁴. Головнокомандувач Південно-Західного фронту слушно звернув увагу ставки на те, що дозвіл на військове формування, виданий чехословакам і полякам, давав моральне право й українцям вимагати організації своїх частин. Зрештою, питання про долю українського полку було направлено на розгляд військового міністра А. Гучкова.

У Києві органи революційної демократії ще намагалися вплинути на українців. 3 травня 1917 р. в міському театрі «Шато» за участю представників виконкому військових депутатів КВО

⁷² Там же. — Л. 63.

⁷³ Делегация к генералу А. А. Брусилову // Киевская Мысль. — 1917. — 20 апр. — № 100. — С. 2; Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. — Т. I. — С. 248; Грушевський М. Спомини. — С. 126; Велика українська революція (Матеріали до історії відновлення української державності). — С. 13.

⁷⁴ ГАРФ. — Ф. 5881. — Оп. 1. — Д. 583. — Л. 56.

відбулося пленарне засідання Рад солдатських, офіцерських та юнкерських депутатів, на якому обговорювали справу українського полку. На засідання було запрошено представників Центральної Ради, Полуботківського клубу й Богданівського полку. Одначе, як показала дискусія, жодних зрушень у позиції російської сторони не сталося. Представники революційної демократії гостро виступали проти самої ідеї створення українських національних частин, стверджуючи, що це може дезорганізувати «єдиний революційний фронт» та позбавити армію боєздатності. Пролунала й критика на адресу генерала М. Ходоровича, якого після першотравневого «дебюту» звинувачували у надмірній м'якості й потуранні богданівцям. У відповідь В. Винниченко закликав учасників засідання визнати існування українського полку як «доконаний факт» і запевнив, що українізацію буде здійснено лише в запасних частинах. Його підтримали також М. Міхновський, Д. Путник-Гребенюк та український соціаліст-революціонер Ігнатович. Та провідники революційної демократії дали бачили в українських вимогах лише загрозу єдності революційних сил та небезпеку міжнаціональної ворожнечі. Голова Ради солдатських депутатів Таск, голова Ради робітничих депутатів П. Незлобін та його заступник А. Доротов, а також голова Ради юнкерських депутатів Лель-Бреде виступили з гострою критикою українських домагань. Пізно вночі засідання переважною більшістю голосів ухвалило резолюцію, котрою засудило будь-яке виділення українців у російській армії як акт, що послаблює військову міць Росії та сприяє поширенню в лавах армії внутрішньої ворожнечі⁷⁵. Представники революційних організацій звернулися до Української військової ради з проханням докласти усіх сил, щоб переконати вояків-українців негайно вирушити на фронт у загальному порядку.

Рада військових депутатів КВО також підтримала рішення пленуму київських Рад. Ставлення цього органу до справи українського полку було висловлене у редакційній статті його друкованого офіціозу 3 травня 1917 р.: «Найгострішим питанням останніх днів у нас у Києві несподівано стало питання про формування українського полку. Навіщо він, цей полк? Кому він потрібен? Чому так

⁷⁵ *Собрание военных депутатов // Воин свободной России. — 1917. — 23 апр. — № 5. — С. 3; Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. — Т. I. — С. 248.*

мусують це питання? Українцям, кажуть, потрібен свій полк. Але яким українцям? Українцям-пролетарям чи українцям-буржуа?.. Яким би великим не був шовіністичний туман у цьому питанні, та все ж він дасть змогу людям, які мислять виважено, розгледіти в ньому не лише контури різних інтересів української буржуазії й українського пролетаріату, але й усвідомити, що благо України міцними нитками зв'язане з благом братнього і великодушного російського народу, якому можна довіритися, на який можна покластися»⁷⁶. Так риторика «класової боротьби» дивовижним чином поєдналася з проповіданням «єдиної і неподільної» Росії.

Великодержавний дух, що пронизував подібні заяви російських революційних органів, викликав в українських організацій осуд і неприйняття. 4 травня 1917 р. Центральна Рада опублікувала заяву, в якій підтримала прагнення 3,5 тис. вояків-українців сформувати з них український полк. Водночас у заяві категорично заперечувалась причетність Центральної Ради чи інших національних організацій до руху за створення українського війська: «Рух виник цілком стихійно, без якої-будь участі організованої частини українського громадянства [...] Оскільки малася змога вивяснити, утвореній серед солдатів-українців течії сприяв, головним чином, всім відомий факт про сформування на Україні і в Росії з поляків-солдатів національних польських частин»⁷⁷. Того ж дня соціал-демократична «Робітничка газета» також висловила-ся за задоволення вимог вояків-українців, назвавши це «єдиним реальним, єдиним можливим виходом» із фактично безвихідного становища⁷⁸.

Дещо відвернули увагу громадськості від українського полку події, що розгорілися в Петрограді 3—4 травня 1917 р. У ці дні в російській столиці спалахнули вуличні заворушення, викликані протестом соціалістичних партій проти «анексіонізму», який задекларував Тимчасовий уряд, визначаючи цілі Росії в Першій світовій війні. Тисячі людей вийшли на вулиці Петрограда з гаслами «Геть Тимчасовий уряд!» і «Вся влада Радам!»⁷⁹. Масові акції протесту

⁷⁶ *Київ, 20 апреля 1917 года // Воин свободной России. — 1917. — 20 апр. — № 4. — С. 1.*

⁷⁷ *Заява Української Центральної Ради // Робітничка газета. — 1917. — 21 квіт. — № 17. — С. 2–3; Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С. 69.*

⁷⁸ *Київ, 21 квітня 1917 р. // Робітничка газета. — 1917 р. — 21 квіт. — № 17. — С. 1.*

⁷⁹ *Милюков П. История второй русской революции. — Москва, 2002. — С. 82–86.*

вразили російське суспільство своїм розмахом та стихійністю. Гостра політична криза, що стала наслідком петроградських подій, підірвала в уряді позиції його найбільш поміркованих членів, до яких належав і військовий міністр А. Гучков.

У п'ятницю 4 травня в Києві стало відомо, що військовий міністр після наради з Верховним головнокомандувачем дав дозвіл на формування окремого українського полку з запасних частин Київського військового округу⁸⁰. Генерал А. Брусілов відразу ж дав відповідні розпорядження командуванню КВО. Київські громадські й революційні організації дізналися про це з телеграми, яку надіслав зі штабу А. Брусілова до виконавчого комітету Ради об'єднаних громадських організацій полковник К. Оберучев: «Головнокомандувач дав дозвіл головному начальнику Київського військового округу генералу Ходоровичу сформувати трибатальйонний український полк. Кадри для цього полку дозволено скласти з числа наявних на розподільчому пункті вояків і офіцерів. Для формування кадрів дозволено залишити до 500 вояків, а інші мають бути негайно виряджені на фронт. Вжити увесь свій моральний вплив, щоб вояки-українці, що не увійшли до кадрів, не порушуючи порядку, відправились на захист країни і свободи»⁸¹. Формування українського охочекомонного полку, як зазначалося в наказі, мало проходити під безпосереднім наглядом головного начальника КВО⁸².

Отже, справу було вирішено — в російській армії створювалась українська військова частина. Незважаючи на обмеження кадру українського полку лише 500 добровольцями (зі складу знаменитих «трьох тисяч»), надалі він мав поповнюватися вояками й офіцерами запасних частин; допускалося навіть переведення до складу полку офіцерів-українців із діючої армії. Передбачалося також створити для 1-го українського полку окремий запасний батальйон. Причини такої поступливості російської сторони достеменно пояснити важко — збереглися лиш опосередковані свідчення про те, що А. Гучков вважав створення українських частин

⁸⁰ РГВИА. — Ф. 2003. — Оп. 2. — Д. 1034. — Л. 15; Там же. — Ф. 1759. — Оп. 3. — Д. 790. — Л. 7, 16.

⁸¹ Там же. — Ф. 1759. — Оп. 3. — Д. 790. — Л. 7; Украинский полк // Знамя труда. — 1917. — 22 апр. — № 25. — С. 3; Справа з українським полком // Робітничка газета. — 1917. — 22 квіт. — № 18. — С. 3.

⁸² РГВИА. — Ф. 1759. — Оп. 3. — Д. 790. — Л. 8–9.

прийнятним засобом для підвищення боєздатності армії в цілому⁸³. В кожному разі, для українського руху це була значна перемога.

6 травня Центральна Рада ухвалила постанову, якою «з вдовolenням» прийняла до відома рішення військової влади про формування 1-го українського охочекомонного полку й висловила надію, що цим буде покладено початок виділенню українців у заплілі в окремі національні частини. При цьому Рада закликала всіх вояків-українців твердо виконувати накази командування: «Всіх товаришів-українців військових Центральна Рада закликає, аби в інтересах забезпечення волі і демократії і української свободи сповняли свої військові обов'язки вірно і непохитно, згідно з розпорядженням своїх військових властей, а товаришів-солдатів, які зібралися в Києві, закликає, аби, по виділенню з них кадру для формування Першого українського охочекомонного полку, поступили відповідно до сього заклику»⁸⁴.

Побоювання діячів Центральної Ради щодо можливих ексцесів з боку тих вояків, які не потраплять до реєстрів українського полку, цілком поділяло й командування КВО. 6 травня, щойно почалося сесійне засідання Центральної Ради, до Педагогічного музею прибув генерал М. Ходорович. Не приховуючи хвилювання, він звернувся до керівництва Центральної Ради з проханням допомогти військовій владі вислати на фронт усіх вояків, не зарахованих до складу українського полку. М. Ходорович був настільки стривожений, що М. Грушевському навіть довелося перервати засідання, щоб провести спеціальну нараду з цього приводу. Генералу показали щойно ухвалену резолюцію із закликом до всіх вояків-українців дотримуватися дисципліни й виконувати накази начальства⁸⁵.

Проте М. Ходоровича заспокоїла не так постанова Центральної Ради, як заява М. Міхновського, який після відвідин казарм повідомив про згоду «трьох тисяч» виконувати всі накази російської військової влади⁸⁶. Відбір 500 добровольців до полку пройшов спокійно. Уже наступного дня М. Ходорович доповідав у штаб Південно-Західного фронту, що кадр майбутнього полку кількістю в 500 осіб

⁸³ Див.: РГВИА. — Ф. 2067. — Оп. 1. — Д. 2986. — Л. 2.

⁸⁴ Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С. 70.

⁸⁵ Грушевський М. Споми́ни. — С. 127.

⁸⁶ Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С. 70; Грушевський М. Споми́ни. — С. 127.

виділено, «всі інші, що зібрались, частково розійшлися, частково звільнені обраним ними командиром полку штабс-капітаном Гребенюком по домівках на невизначений термін у відпустку»⁸⁷. Сам штабс-капітан Д. Путник-Гребенюк заявив, що готовий поступитися своєю посадою офіцерові, якого призначить начальство. Відразу ж після цього командиром полку було поставлено підполковника 4-го кулеметного полку Ю. Капкана, який у цей час перебував у Саратові, але значився у списках офіцерів-українців⁸⁸. Д. Путника-Гребенюка за наказом командування було терміново відкомандировано до його частини — на Кавказький фронт.

Підполковник Ю. Капкан був кадровим офіцером-кулеметником і з 1915 р. перебував на службі в запіллі⁸⁹. Після Лютневої революції Ю. Капкан, якого саме було призначено командиром батальйону 4-го кулеметного полку (м. Саратов), підтримував зв'язки з Українським військовим клубом ім. П. Полуботка. На початку травня 1917 р. він виступив на чолі громади українців саратовської залози з протестом проти утискання українського національного руху в російській армії⁹⁰. Ймовірно, саме М. Міхновський та його соратники висунули кандидатуру Ю. Капкана на посаду командира українського охочекомонного полку.

Київські революційні організації, навіть попри офіційний дозвіл від російського командування, не приховували негативного ставлення до формування української військової частини. Голова Ради солдатських депутатів Таск за старою звичкою час від часу іронічно коментував справу українського полку, хоча його репліки вже й не мали жодного значення⁹¹. 7 травня 1917 р. з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів Південно-Західного краю переважною більшістю (264 голоси проти 4, причому 38 — утримались) висловився проти формування українських частин, мотивуючи рішення загрозою дезорганізації фронту й падіння боєздатності російської армії⁹². Натомість селянська секція з'їзду підтримала

⁸⁷ РГВИА. — Ф. 1759. — Оп. 3. — Д. 790. — Л. 10.

⁸⁸ Там же. — Л. 45.

⁸⁹ Там же. — Ф. 409. — Оп. 1. — Посл. сп. 128-238. — Л. 7–8.

⁹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1076. — Оп. 3. — Спр. 14. — Арк. 119–119зв.; РГВИА. — Ф. 1759. — Оп. 3. — Д. 790. — Л. 22.

⁹¹ Див., наприклад: Объединенное собрание военных и рабочих депутатов // Воин свободной России. — 1917. — 26 апр. — № 6. — С. 3.

⁹² 1917 год на Киевщине. Хроника событий. — Киев, 1928. — С. 24, 36.

гасло негайно формувати в заплілі українські частини і обговорила питання про створення української національної армії⁹³. Радикалізм селянських делегатів підхопили й українські соціалістично-революціонери. 8 травня «Боротьба», друкований орган ЦК УПСР, розглянувши в редакційній статті обставини створення українського полку, резюмувала: «І дивно нам, що ці широкі та довгі наради про український полк не додумались до того, щоб поставити питання на принципіальний, широкий ґрунт, який би дав змогу обміркувати питання взагалі про утворення національного війська — чи то українського, чи то польського, чи то ще якого»⁹⁴.

На ту роль, яку відіграла у розгортанні українського військового руху присутність в Україні польських військових формувань, нарешті звернуло увагу й російське командування. На початку травня 1917 р. польську стрілецьку дивізію було вирішено перевести з Центральної України ближче до лінії фронту. На цей час дивізія вже була повністю сформована. 6 травня у Києві відбувся урочистий парад 1-го польського стрілецького полку, який від імені революційної влади привітав голова Київського виконавчого комітету громадських організацій М. Страдомський. Наступного дня перший транспорт із польськими вояками вирушив із Києва до Проскурова⁹⁵. Виведення польських частин із центральних регіонів України відбувалося досить повільно, що викликало численні протести місцевих українських організацій⁹⁶.

Формування в Києві 1-го українського охочекомонного полку мало здійснюватися прискореним темпом — очевидно, російське командування прагнуло якомога швидше відправити його на фронт. 10 травня 1917 р. генерал М. Ходорович доручив керувати формуванням полку командирові 524-ї Рязанської дружини полковнику М. Глинському, котрий одночасно був головою Українського

⁹³ Заседание Исполнительных комитетов // Воин свободной России. — 1917. — 26 апр. — № 6. — С. 2.

⁹⁴ Про «штики» // Боротьба. — 1917. — 8 трав. — № 2. — С. 2.

⁹⁵ Парад польському полку // Киевская Мысль. — 1917. — 24 апр. — № 104. — С. 2; Bagiński H. Wojsko Polskie na Wschodzie 1914–1920. — S. 56.

⁹⁶ Зокрема, 13 травня 1917 р. переяславський виконавчий комітет ухвалив домагатись від Тимчасового уряду виведення польських військ за межі України, зазначивши, що «при невиконанні цих вимог українське населення буде змушене приступити до організації українських полків з метою національної самооборони» (див.: Український національно-визвольний рух. — С. 272; ГАРФ. — Ф. 1778. — Оп. 1. — Д. 244. — Л. 112).

військового організаційного комітету⁹⁷. Це, до речі, було одне з останніх розпоряджень М. Ходоровича на посаді головного начальника округу — коли справа українського полку вирішилась, він, знервований і виснажений останніми подіями, подав у відставку. Її відразу ж прийняли і шістдесятирічний генерал замешкав у Києві як приватна особа, не займаючи більше жодних військових посад й уникаючи найменшої участі в політичних подіях⁹⁸.

12 травня Головним начальником КВО було призначено колишнього комісара при штабі округу, полковника К. Оберучева. Новий начальник округу був принциповим противником формування українських частин, стосовно ж 1-го українського полку вважав, що його особовий склад слід комплектувати з добровольців, а не військовозобов'язаних⁹⁹. Цю позицію К. Оберучев обстоював як найбільш адекватну суворим умовам воєнного часу: «Цим шляхом треба йти, а вояки, що бажають захищати країну і свободу, мають негайно піти до лав тих військ, з яких вони з тих чи інших причин вийшли й опинилися на київському розподільчому пункті [...] Будь-яке інше рішення буде замахом і проти нації, і проти свободи»¹⁰⁰. Вступивши на посаду, полковник К. Оберучев підтвердив усі розпорядження свого попередника щодо формування 1-го українського охочекомонного полку. Головний начальник округу мав здійснювати лише загальне спостереження, безпосередню ж відповідальність за організацію полку мав нести Український військовий комітет на чолі з полковником М. Глинським¹⁰¹. Полк було призначено на харчове постачання до 581-ї Пермської дружини.

Проте доля українського полку ще й досі залежала від політичної кон'юнктури в Росії. 12 травня 1917 р. у відставку подав

⁹⁷ РГВИА. — Ф. 1759. — Оп. 3. — Д. 790. — Л. 160б.

⁹⁸ Усіма забутий, М. Ходорович мирно пережив у Києві не лише наступні революційні потрясіння, але й страхіття більшовицького режиму. У грудні 1919 р. він разом із рештками білогвардійських військ евакуювався до Криму, звідки наприкінці 1920 р. дістався до Югославії, а в 1922 р. переїхав до Праги. Уряд Чехословацької Республіки, високо цінуючи допомогу М. Ходоровича у формуванні чехословацьких частин 1917 р., виплачував йому грошову субсидію. Під час походу генерала у 1936 р. йому були віддані найвищі військові почесні (див.: Рутыч Н. Биографический справочник высших чинов Добровольческой армии и Вооруженных Сил Юга России. — С. 331).

⁹⁹ Оберучев К. В дни революции. — С. 94–95.

¹⁰⁰ Украинский полк // Киевская Мысль. — 1917. — 25 апр. — № 105. — С. 1.

¹⁰¹ РГВИА. — Ф. 1759. — Оп. 3. — Д. 790. — Л. 45.

військовий міністр А. Гучков (при цьому зробивши заяву, що в російській армії відбувається «не зміцнення військової потуги, а поступове її руйнування»)¹⁰². За кілька днів посаду військового міністра обійняв відомий російський діяч, соціаліст А. Керенський, чії демократичні переконання давали підстави сподіватись на більш толерантне ставлення до ідеї національних військових частин.

Формування українського полку здійснювалося повністю за штабтами частини російської армії, хоча деякі відмінності й існували. Зокрема, підрозділи полку мали назви військових одиниць козацького війська XVII—XVIII ст. (батальйон називався куренем, рота — сотнею, відділ — чотою). Мова внутрішнього діловодства й команд також була українською. Вояки носили російську форму, але з українськими національними відзнаками. Офіцерські погони прикрашали вензелі шефа полку — гетьмана Богдана Хмельницького¹⁰³. Мав полк і власний прапор — малиновий стяг із портретом Хмельницького, вишитий руками черниць Фролівського монастиря й отриманий у подарунок від Українського військового клубу ім. Павла Полуботка¹⁰⁴.

Незважаючи на обіцянку слухняно вирушити на фронт за наказом російської військової влади, чимало з вояків-українців, не включених до полкового реєстру, не покинули київських етапно-розподільчих пунктів, а зголосилися до лав полку вже як добровольці із запасних частин. Імовірно, таку практику заохочував і Український військовий організаційний комітет, керівництво якого бачило у ветеранах київських подій випробуваних, відданих національній справі вояків майбутньої української армії. Власне, з Києва було вислано на фронт порівняно незначну кількість богданівців — до 14 червня виїхали лише 1 046 вояків-українців¹⁰⁵. Натомість до українського полку станом на 21 травня 1917 р. було зараховано, окрім 500 вояків у якості кадру, ще 2 900 добровольців¹⁰⁶. Здебільшого це були усе ті ж «три тисячі».

Такий спосіб комплектування полку наштовхнувся на рішучий протест із боку головного начальника КВО полковника К. Оберучева,

¹⁰² Миллюков П. *История второй русской революции*. — С. 95.

¹⁰³ ГАРФ. — Ф. 5881. — Оп. 1. — Д. 583. — Л. 55.

¹⁰⁴ Стефанів З. *Українські збройні сили 1917–21 рр.* — Ч. 1. — С. 12.

¹⁰⁵ РГВИА. — Ф. 2067. — Оп. 2. — Д. 445. — Л. 1, 3, 56; Там же. — Ф. 1759. — Оп. 3. — Д. 790. — Л. 196.

¹⁰⁶ Там же. — Ф. 1759. — Оп. 3. — Д. 790. — Л. 78, 84, 97.

який зажадав точного дотримання наказів. «Полк було укомплектовано, але оскільки я наполягав на виконанні організаційним комітетом своїх зобов'язань, я не міг дати згоди на визнання саме цього складу полку полком», — згадував К. Оберучев¹⁰⁷.

Справа українського полку опинилася в центрі уваги делегатів I Українського військового з'їзду, що відбувся в Києві 18—21 травня 1917 р. Скликаний з ініціативи групи М. Міхновського, з'їзд проходив під гаслами організації української збройної сили — тож рішучості його учасникам не бракувало. З'їзд ухвалив затвердити 1-й український полк ім. Богдана Хмельницького, вважаючи всіх записаних до полку офіцерів і вояків прийнятими до його складу¹⁰⁸.

Конфлікт вирішив військовий міністр А. Керенський, що наприкінці травня 1917 р. відвідав штаб Південно-Західного фронту. К. Оберучев переконував міністра віддати наказ про переформування українського полку, проте той, розуміючи реалії революційної доби, не став загострювати ситуацію. А. Керенський затвердив склад полку, поставивши командуванню й українським організаціям єдину умову — щоб до закінчення війни в російській армії більше ніяких українських полків не було¹⁰⁹. Наказ про затвердження українського полку з'явився 25 травня 1917 р. Саме цей день став днем заснування Богданівського полку (і в наступні роки його відзначали як полкове свято)¹¹⁰. 29 травня зі ставки Верховного головнокомандувача, у відповідь на численні клопотання, надійшов і дозвіл українському полку носити ім'я гетьмана Богдана Хмельницького¹¹¹.

Отже, російська військова влада не чинила більше перешкод організації полку. 12 червня полковник М. Глинський повідомив у штаб Південно-Західного фронту, що 1-й український охоческомонний ім. Богдана Хмельницького полк завершив своє формування¹¹². За даними від 19 червня 1917 р., в його складі налічувалося

¹⁰⁷ Оберучев К. В дни революции. — С. 95.

¹⁰⁸ Кедровський В. 1917 рік. Спогади члена Українського Військового Генерального Комітету і товариша секретаря військових справ у часі Української Центральної Ради. — Вінніпег, 1967. — С. 58; Український національно-визвольний рух. — С. 281.

¹⁰⁹ ГАРФ. — Ф. 5881. — Оп. 1. — Д. 583. — Л. 64; РГВИА. — Ф. 1759. — Оп. 3. — Д. 790. — Л. 154, 159; Оберучев К. В дни революции. — С. 96; Український національно-визвольний рух. — С. 335.

¹¹⁰ Див., наприклад: ЦДАВО України. — Ф. 3172. — Оп. 1. — Спр. 88. — Арк. 133.

¹¹¹ РГВИА. — Ф. 1759. — Оп. 3. — Д. 790. — Л. 67.

¹¹² Там же. — Л. 182.

2 штаб-офіцери, 44 обер-офіцери, 13 фельдшерів, 95 старших унтер-офіцерів, 302 молодших унтер-офіцери, 208 єфрейторів, 2 602 рядових¹¹³. Ще 400 новобранців було відібрано з етапно-розподільчих пунктів для формування українського запасного полку — під командою полковника Цівчинського.

Сучасники відзначали високий рівень національної свідомості офіцерів та вояків Богданівського полку. Його старшини й вояки підтримували ідею розбудови національних збройних сил як головного гаранта суверенних прав українського народу. Велику популярність серед них мали М. Міхновський та його сподвижники. Ось як описував настрої богданівців офіцер, котрий потрапив до полку в червні 1917 р.: «Перше враження у мене склалось таке, що в цілому полкові панує дух Полуботківського клубу [...] Власне, правдою було те, що значна частина старшинського складу дихала якраз тим духом. Ясно помітно було серед них не тільки критичне, але й просто негативне ставлення до політики Центральної Ради, зокрема, вони гостро негативно висловлювались на адресу українських соціалістів [...] козацтво полку в масі було за радикальні соціальні зміни дотеперішнього ладу; зокрема, до українських соціалістів ставилось дуже прихильно, хоч і не могло їм простити лояльність і нерішучість супроти російського уряду»¹¹⁴.

Та незалежно від ставлення до тих чи інших політичних сил, офіцери й вояки Богданівського полку усвідомлювали свій обов'язок підтримувати й захищати український національний рух, керівним органом якого була Центральна Рада. Тож не випадково сучасники сприймали богданівців як гвардію української революції. Один із відомих діячів українського руху Ю. Тютюнник згадував перший парад Богданівського полку, свідком якого йому довелося бути в середині червня 1917 р.: «З-за рогу вулиці показується голова колони. Повіває розкішний прапор з образом великого гетьмана. Чудовий оркестр. Попереду командир полку, полковник Ю. Капкан... Проходять курінь за курінем, сотня за сотнею... Гарні, веселі, могутні, горді. Вони перші творці нової історії України... Довіку не забуду враження від першого українського полку! Першого по століттях ганебної покори, яка навіть знаходила своїх ідеологів серед

¹¹³ Там же. — Л. 203; Там же. — Ф. 2067. — Оп. 2. — Д. 445. — Л. 146.

¹¹⁴ Галаган М. З моїх споминів. — С. 240, 241.

освічених синів України. Авжеж не паради були метою трьох тисяч вояків-богданівців, коли вони на своїх багнетах начепили синьо-жовті відзнаки. Не для оборони «єдиного революційного фронту» гуртувалися вони»¹¹⁵.

Створення українського полку ім. Богдана Хмельницького мало величезне значення для розгортання українського національного руху в російській армії. Тисячі вояків-українців, розкиданих по фронтах і неозорих просторах Росії, впродовж травня 1917 р. активно виступили на підтримку вимог своїх товаришів у Києві. Усі спроби російського командування та революційної демократії перешкодити створенню українських частин викликали рішучий протест з боку українських військових організацій. Власне, дії російського керівництва лише підштовхнули організовані маси українського вояцтва до більш радикальних вимог. У першій половині травня 1917 р. українські військові громади Петрограда, Москви, Саратова, Самари, Одеси, Сімферополя, Катеринослава та багатьох інших міст висловили солідарність із вимогами київських «трьох тисяч» і постановили домагатися негайного виділення українців у запіллі в окремі запасні полки¹¹⁶. Лунали й заклики до створення української армії та сповнені обурення протести проти політики російської влади. «Для оборони завойованих вільностей весь народ повинен найскоріше стати до зброї, через що вітаємо бажання нашого українського народу мати власне військо, котре положило б душу й тіло за нашу свободу і доказало б супостатам, якого ми роду, — йшлося у постанові української громади Іркутська. — Тимчасове Правительство повинно безумовно згодитись з бажанням українців, не перечити в організації і озброєнню українського війська»¹¹⁷. Ще більш промовистою була резолюція, ухвалена 17 травня 1917 р. на загальних зборах українців-артилеристів московської залоги: «Рішуче піддержуємо домагання трьох тисяч (3000) солдат-українців у Києві в їхньому бажанні організуватися в Український полк.

¹¹⁵ Тютюнник Ю. *Революційна стихія. Зимовий похід 1919–20 рр.* — Львів, 2004. — С. 29.

¹¹⁶ ГАРФ. — Ф. 1800. — Оп. 1. — Д. 38. — Л. 39, 110–110об.; РГВИА. — Ф. 1759. — Оп. 3. — Д. 790. — Л. 24; ЦДАВО України. — Ф. 1076. — Оп. 3. — Спр. 14. — Арк. 88, 99, 119–119зв.; Український національно-визвольний рух. *Березень–листопад 1917 року.* — С. 260; Якупов Н. *Борьба за армию в 1917 году (Деятельность большевиков в прифронтовых округах).* — Москва, 1975. — С. 168.

¹¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 50. — Арк. 24.

Ще більш рішуче протестуємо проти постанови Тимчасового уряду, який насмілюється вільному українському народові указувати, що можна де завгодно, але не в Києві, організувати Українські полки. Ми дивуємося Петроградському урядові, який і досі ще хоче розпоряджуватися в українській землі. Ми, солдати вищесказаних частин, заявляємо: ніякого чужого втручання в Українські справи на Українській землі ми не потерпимо і, коли потрібно буде, всі, як один, будемо боронити свою волю, свою свободу, свою національну незалежність»¹¹⁸.

Подібні настрої панували на I Українському військовому з'їзді, що проголосив одним із головних завдань українського військового руху створення національної армії. Делегати з'їзду ухвалили домогатися виділення українців у запілля в окремі запасні полки, щоб через надходження на фронт українських поповнень поступово українізувати й деякі фронтові частини. У зв'язку з цим мова зайшла навіть про створення 2-го українського ім. Павла Полуботка полку¹¹⁹.

Наприкінці травня 1917 р. вимоги українізувати з'єднання й частини російської армії, що лунали з самого війська, стали всезагальними. Російське керівництво нічого не могло вдіяти у цій ситуації — поступившись раз перед вимогами вояків-українців, воно фактично визнало себе безсилим протидіяти українському військовому руху. Тож хоча перед українцями була ще тривала боротьба за створення національної армії, початок її був успішним.

Отже, створення у травні 1917 р. українського очококомонного полку ім. Богдана Хмельницького стало результатом швидкого розгортання національного руху серед вояків-українців російської армії, що розпочалося після Лютневої революції. На початковому етапі ідейно керувала цим рухом група патріотично налаштованих офіцерів київської залози. Саме з їхнього середовища йшов заклик до створення українського полку, підхоплений вояцькою масою. Активна участь членів Українського військового клубу ім. Павла Полуботка в обстоюванні вимог вояків-українців надала діям останніх послідовності й організованості. Самовільне створення українського полку — всупереч волі російського керівництва й без

¹¹⁸ Там само. — Ф. 1076. — Оп. 3. — Спр. 14. — Арк. 70.

¹¹⁹ ГАРФ. — Ф. 5881. — Оп. 1. — Д. 583. — Л. 70.

участі Центральної Ради — продемонструвало силу українського військового руху та його здатність до самоорганізації.

На фоні політичних потрясінь і першої в революційній Росії урядової кризи виникнення в Києві українського полку не виглядало подією надзвичайного масштабу. Проте воно мало величезну вагу для морального піднесення українського національного руху. Боротьба за Богданівський полк стала потужним каталізатором національно-демократичних процесів, що розгорталися навесні 1917 р. в середовищі українського вояцтва, а створення першої в російській армії української частини не лише відновило національну військову традицію на Наддніпрянській Україні, але й заклало передумови для розгортання й поглиблення українського військового руху.

ДОДАТОК

Список офіцерів-українців, прийнятих до 1-го українського охочекомонного полку*

1. підполк. Капкан	4-го кулеметного полку**
2. підполк. Яковлів	310-го Шацького полку
3. капітан Тюпа	завідувач Київського артилерійського складу
4. шт.-капітан Забочін	310-го Шацького полку
5. шт.-капітан Іванюков	196-го запасного полку
6. шт.-капітан Забуцький	10-го стрілецького полку
7. поручн. Омелюстний	122-го запасного полку
8. поручн. Черкасов	2-го кулеметного полку
9. підпоручн. Ложченко	121-го окремого арт. дивізіону
10. підпоручн. Євтимович	7-го Заамурського полку
11. підпоручн. Шаповал	5-го гренадерського Київського полку
12. підпоручн. Фецюк	164-го запасного полку
13. підпоручн. Яворський	І штабу техн. відділу 19-го інженерного полку
14. підпоручн. Неговський	420-го Сердобського полку

* РГВИА. — Ф. 1759. — Оп. 3. — Д. 790. — Л. 89—89об.

** Є у списках 193-го Свіязького полку.

15. підпоручн. Демуцький	210-го Бронницького полку
16. підпоручн. Мірний	39-го Сибірського стрілецького полку
17. підпоручн. Варницький	148-го Каспійського полку
18. прапорщик Міляев	46-го запасного полку
19. прапорщик Богацький	144-го запасного полку
20. прапорщик Базилевський	2-го Київського військового училища
21. прапорщик Мельник	46-го запасного полку
22. прапорщик Бугай	137-го запасного полку
23. прапорщик Солнцев	742-го запасного полку
24. прапорщик Пилинський	271-го запасного полку
25. прапорщик Слюсаревський	2-го Київського військового училища
26. прапорщик Кравченко	765-ї ополченської дружини
27. прапорщик Некраха	52-го запасного полку
28. прапорщик Мельников	293-го запасного полку
29. прапорщик Калиниченко	109-го запасного полку
30. прапорщик Журавський	241-го запасного полку
31. прапорщик Демуцький	176-го запасного полку
32. прапорщик Демуцький	3-ї Київської школи прапорщиків
33. прапорщик Іщенко	Казанського військового округу
34. прапорщик Бездітний	59-го запасного полку
35. прапорщик Заболотний	203-го запасного полку
36. прапорщик Рудь	16-го стрілецького полку
37. прапорщик Лук'янів	39-ї запасної бригади
38. прапорщик Павелко	прикомандирований до Одеського військ. округу
39. прапорщик Радченко	1-ї запасної гірської батареї
40. прапорщик Білоконний	415-ї Київської дружини
41. прапорщик Власенко	132-го запасного полку
42. прапорщик Вечеровський	3-ї Київської школи прапорщиків
43. прапорщик Падалка	289-го запасного полку
44. прапорщик Кузнецов	4-го кулеметного полку
45. прапорщик Костенко	4-го кулеметного полку

ДОБА УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

46. прапорщик Костянецький	4-го кулеметного полку
47. прапорщик Величко	4-го кулеметного полку
48. прапорщик Горб	4-го кулеметного полку
49. прапорщик Максименко	4-го кулеметного полку
50. прапорщик Калина	214-го запасного полку
51. прапорщик Басенко	58-го запасного полку
52. прапорщик Лукашевич	53-го запасного полку
53. прапорщик Журавленко	технічної майстерні № 8
54. прапорщик Семеренко	24-го запасного полку
55. прапорщик Марченко	Офіцерської стрілецької школи в Орієнбаумі
56. прапорщик Певний	39-го запасного полку
57. хорунжий Бойко	штабу Київського військового округу
58. прапорщик Микитюк	192-го запасного полку
59. лікар Гончаров	125-го Курського полку
60. лікар Коломієць	32-ї пішої дивізії
61. лікар Журавель	на військовій службі не перебував
62. лікар Бризгун	на військовій службі не перебував
63. військ. чиновн. Біленький	для доручень інтендантства
64. військ. чиновн. Хоха	759-ї пішої дружини
65. священник Маринич	Київської єпархії
66. підпоручник Марковський	Кексгольмського полку
67. Капельмейстер Попович	17-го запасного полку

ОЛЕКСАНДР ПАГІРЯ, МИКОЛА ПОСІВНИЧ

ВОЄННО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ОУН У ЗАКАРПАТТІ (1929–1939)

У територіально-організаційній схемі ОУН, прийнятій Конгресом Українських Націоналістів у Відні 1929 р., Закарпаття становило окрему структурну одиницю — «край» — одну з десяти, на які поділялась Україна. Згідно з цією схемою, мали створити Крайову ексекутиву ОУН Закарпаття (КЕ ОУН З), безпосередньо підлеглу Проводу Українських Націоналістів (ПУН), яка б організувала власну мережу. Члени ПУНу вважали зайвим вести революційну діяльність проти чехословацької влади на Закарпатті, тому ОУН обмежувалася працею на культурно-просвітній ділянці, скеровуючи дії проти москвофільства й комуністичної ідеології. Наприкінці 1930-х рр. організаційна сітка на Закарпатті ще не була дуже розгалуженою, існували лиш окремі законспіровані станиці для зв'язку із Західними Українськими Землями (ЗУЗ), а здебільшого члени ОУН працювали легально у національно-культурній сфері¹. Розглядаючи розвиток ОУН на Закарпатті, потрібно враховувати, що діяльність організації була тісно пов'язаною з формуванням національної свідомості українців.

Вперше осередок ОУН у краї було створено наприкінці 1929 р. в Ужгородській учительській семінарії під проводом Стефанії Новаківської. Власне, це ще була філія Української Військової Організації (УВО)².

На той час головною проблемою в Закарпатті для національного руху було москвофільство. Одним із факторів, що підсилювали москвофільські тенденції у культурному розвитку краю, стала політична й фінансова підтримка з боку чехословацької влади, яка

¹ Мірчук П. *Нарис історії ОУН / За ред. С. Ленкавського, Д. Штикала, Д. Чайківського.* — Мюнхен—Лондон—Нью-Йорк, 1968. — С. 119, 548; *Конгрес Українських Націоналістів 1929 р.: Документи і матеріали / Упоряд. В. Муравський.* — Львів, 2006. — С. 64.

² Химинець Ю. *Тернистий шлях до України.* — Ужгород, 1996. — С. 231.

розуміла, що зростання національної свідомості українського населення зумовить відокремлення Закарпаття.

На знак протесту проти москвофільства керівник КЕ ОУН З С. Новаківська взялась за організацію атентату на лідера москвофілів — голову Товариства ім. Духновича Євгена Сабова. До справи було залучено учнів Ужгородської учительської семінарії Федора Тацинця, Миколу Вайду та Володимира Федорчука. Здійснення замаху вирішили довірити військовому офіцеру В. Шандору. Однак той відмовився, не поділяючи терористичних методів політичної боротьби і вважаючи атентат заходом непотрібним та шкідливим для українського національно-визвольного руху. Тому роль виконавця замаху доручили Ф. Тацинцю, опікуном якого у навчанні був директор місцевої семінарії о. Августин Волошин. Отримавши пістолет і набої, Ф. Тацинець у лісі над с. Невицьким відпрацьовував техніку схову зброї та маскування³.

Замах на Є. Сабова було здійснено 1 червня 1930 р., коли той у супроводі соратників Степана Фенцика і Йосипа Камінського виходив із приміщення театру після загальних зборів «Общества имени Духновича» у «День Русской Культуры» в Ужгороді. Ф. Тацинець промахнувся і навіть не поранив Є. Сабова. Бойовика одразу було арештовано. Розпочався судовий процес, який увійшов в історію під назвою «Справа Тацинця». Крім виконавця замаху, поліція заарештувала учнів М. Вайду, В. Федорчука та С. Новаківську⁴. На суді 3—4 листопада 1930 р. Федір Тацинець заявив: «Я не хотів нікого вбивати, а хотів лише звернути увагу публічної opinii на те, що тутешній руський нарід це не москалі і що так звані “дні руської культури”, уладжані “духновичівцями”, це пагубна робота скритих фанатичних душ, котрі найшли собі до ціли фальшиво амбітні одиниці, що для своєї хворобливої амбіції підпирають нищення рідного слова»⁵. С. Новаківська взяла всю вину на себе як головний ініціатор та організатор і була засуджена до 5 років позбавлення волі. Ф. Тацинця спершу ув’язнили на один рік, але в березні 1931-го

³ Могорита М. *Постріл у москвофільство (про відважного січовика Федора Тацинця)* // *Карпатська Січ. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 56-ій річниці Карпатської України (Ужгород, 11–12.03.1995)*. — Ужгород, 1996. — С. 204.

⁴ Химинець Ю. *Тернистий шлях до України*. — С. 231.

⁵ Вегеш М. *Сторінки історії ОУН–УПА в Закарпатті (1929–1939) // Сучасність*. — 2001. — № 2. — С. 88.

термін збільшили до трьох років⁶. Існує версія, що проведення цієї акції силами ОУН на Закарпатті було узгоджено з бойовою референтурою КЕ ОУН ЗУЗ і що до неї був причетний Зенон Коссака — заступник бойового референта ОУН Романа Шухевича⁷.

Юліан Химинець у спогадах констатував: «Зі заарештуванням Стефанії Новаківської вся справа ОУН на Закарпатті була припинена, бо не було охочих продовжувати працю в тому стилі, як це було подумане п.[анею] С. Новаківською». Атаентат загострив і до того напружену національно-політичну ситуацію в краї, проте він мав певне значення для формування у свідомості закарпатської молоді ідеї збройної боротьби за українську державність.

У середині квітня 1930 р. відбулася ще одна резонансна подія за участю членів ОУН, які намагалися переправити по підпільній зв'язковій лінії велику партію нелегальної літератури. Всі вони були заарештовані на чесько-польському кордоні⁸.

Коли в другій половині 1932 р. роботу КЕ ОУН З було відновлено, з ініціативи ПУНУ організацію поділили на два сектори: легальний, керівником якого обрали Степана Росоха, і підпільний — керівник Юліан Химинець⁹. У Празі також було засновано легальне періодичне видання націоналістів — місячник «Проблем», його редактором став голова Союзу підкарпатських руських студентів (1932—1934) С. Росоха. До роботи над часописом долучились Василь Івановчик, Василь Качуровський, Іван Колос, Іван Кошан, Микола Лелекач, Микола Небесник, Єлизавета Кузьмівна, Іванка Гірна. Перший номер часопису датується 1 грудня 1933 р. Невдовзі журнал став популярним серед української молоді, у ньому почали друкуватися провідні діячі націоналістичного руху. У споминах С. Росоха зазначав: «Напрямок часопису був націоналістичний, а зміст бойовий, бо того вимагали існуючі обставини на Закарпатті, яке від самих початків приділення його в склад Чехословацької Республіки, 10 вересня 1919 р., змагалось за своє національне обличчя і боролось за свої автономні права,

⁶ Там само.

⁷ Пирович В. Діяльність Зенона Коссака-Тарнавського в Карпатській Україні // Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді. — Річник VI (XVIII). — Ужгород, 2000. — С. 102.

⁸ Химинець Ю. Тернистий шлях до України. — С. 231.

⁹ Там само. — С. 314—231.

словом, за правду і волю. За його бойовий характер і боротьбу з чеським режимом багато слабодухів відмовлялось передплачувати часопис. Зате “Пробоем” поривав за собою молодь, яка самочинно організувалася в гуртках «пробоевиків», ширила між населенням національну свідомість і давала відсіч кацапні-русофілам, мадяронам та чеським затіям на Закарпатті»¹⁰.

Підпільний сектор ОУН Закарпаття акцентував свою увагу на вихованні молодого покоління в патріотичному дусі. У 1930-х рр. тут розгорнув діяльність «Пласт», створивши осередки майже при кожній українській середній школі. Організаційну роботу серед юнацтва проводили: Федір Савчун (Берегівська гімназія), Федір Могіш (Учительська семінарія, м. Мукачеве), Дмитро Бандусяк, Михайло Габовда, Дмитро Галай, Петро Стерчо, Юрій Шанта, М. Кіштулинець, Іван Рошко-Ірлявський (Торговельна академія, м. Мукачеве), Іван Кардашинець (Ужгородська гімназія), Олександр Блистів (Хустська гімназія). В цьому напрямі також активно працювали М. Вайда, Василь Кузьмик, Юрій Шпилька, Іван Рогач, Лев Канюга, Іван Кедюлич, В. Івановчик, Є. Кузьмівна, І. Гірна, Оксана Голубінка¹¹.

Одним із багатьох заходів підпільного сектору ОУН було проведення 1 липня 1934 р. Другого з'їзду народовецької молоді в Мукачевому, в якому взяли участь понад 10 тис. українців. До організаційного комітету, головою якого було обрано Ю. Химинця, ввійшли націоналісти: д-ри Шпилька та В. Івановчик, С. Росоха, Л. Канюга, Бора, Є. Кузьмівна, І. Гірна. З'їзд відбувся біля стін Мукачівського театру; всупереч забороні Міністерства внутрішніх справ було проведено маніфестацію під синьо-жовтим прапором і ухвалено таку резолюцію: «Закарпаття на сьогодні належить до Чехословаччини, однак українська молодь Закарпаття не вагається ані на один момент прилучити Закарпаття до Українського Материка — Київ-Львів, оскільки така можливість настане»¹². На З'їзді виступили М. Бандусяк, Петро Белів, М. Вайда, Іван Копач, І. Роман, С. Росоха. Цей захід став поштовхом для активізації багатьох національно зорієнтованих організацій, особливо

¹⁰ Росоха С. *Спомини: Події та люди на моєму життєвому шляху* / Уклад. В. Худанич. — Торонто-Ужгород, 2001. — С. 46–47.

¹¹ Там само. — С. 85.

¹² Химинець Ю. *Тернистий шлях до України*. — С. 232.

у сільській місцевості. Молодь, за свідченням С. Росохи, заявила: «Ми українці і будемо боротись вже не за автономні права карпатських українців, але за національні та політичні права всього українського народу»¹³.

У такому ж напрямі була проведена шкільна акція КЕ ОУН З, яку почасти підтримало чехословацьке Міністерство шкільництва: у другій половині 1930-х рр. по селах відбулися «шкільні страйки», спрямовані проти спроби запровадити в українських школах москвофільські підручники¹⁴.

Ще однією формою діяльності ОУН на Закарпатті з 1934 р. була організація зустрічей членів ПУНу в квартирі Юліана Химинця в Мукачевому. Зокрема, у серпні 1934 р. сюди приїхали Ярослав Барановський — ‘Лімницький’ та Олег Кандиба — ‘Ольжич’, щоб зустрітися з Григорієм Мацейком — виконавцем атентату на міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Перацького (15 червня 1934), який переховувався у братів Климпушів у с. Ясіня на Гуцульщині. У 1935 р. Мукачеве відвідав Крайовий провідник ОУН ЗУЗ Лев Ребет, він зустрівся з представниками ПУНу Я. Барановським та Анною Чемеринською (для безпечного повернення з Мукачєвого до Праги їх супроводжувала дружина Юліана — Марія Химинець). У 1936 р. до Мукачєвого приїжджали також Олекса Гасин — ‘Лицар’, Ярослав Стецько — ‘Карбович’, Іван Борковський, Юрко Костів¹⁵.

При КЕ ОУН З влітку 1934 р. було сформовано жіночий відділ Юнацтва на чолі з М. Химинець, який займався насамперед розвідкою. Першими членами відділу стали Є. Кузьмівна та І. Гірна. Такі відділи діяли при середніх школах і гімназіях Ужгорода, Берегова та Хуста, головним поміж ними став осередок, який організувала при Торговельній академії в Мукачєвому та вишколила М. Химинець. У споминах М. Химинець так писала про спільну з чоловіком діяльність для розвитку крайової ОУН: «Я багато скористала, і мій світогляд значно поширився у зв’язку з тим, що на нашій хаті в Мукачєві зустрічались члени Закордонного Проводу ОУН разом з націоналістами з Галичини. Я хочу зазначити, що між

¹³ Росоха С. Спомини... — С. 51.

¹⁴ Росоха С. Народження держави // Заповіт Срібної землі. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність. — Львів, 2001. — С. 20.

¹⁵ Химинець Ю. Тернистий шлях до України. — С. 86, 232–233.

мною та чоловіком прийшло скоро до узгодження нашої підпільної роботи. Деколи тяжко було визначити, що він робив, а що робила я. Бо в усьому, що він робив, була і моя участь, в тому, що я робила, була його участь»¹⁶.

* * *

У листопаді 1937 р. Є. Коновалець скликав нараду ПУНу стосовно подальшої політики ОУН на Закарпатті (Мюнхенська конференція). У ній взяли участь Ріко Ярій, Я. Барановський, пполк. В. Колосовський, Михайло Сележко, В. Стахів, Орест Чемеринський, Степан Давидович. Вважаючи, що цей регіон у майбутньому зможе відіграти вагомий політичний та військово-стратегічний роль у боротьбі проти Польщі та СРСР, Провідник ОУН запропонував створити Окремий штаб ПУНу для справ Закарпаття. Структура утвореного у Відні в лютому 1938 р. штабу об'єднувала два профільні сектори: політичний, до якого належали Р. Ярій — 'Карпат', (відповідав за зовнішню політику), Я. Барановський — 'Борис', М. Сціборський — 'Органський', О. Сенік — 'Канцлер' (займались організаційними справами та внутрішньою політикою), О. Чемеринський — 'Оршан' (завідував пресою та інформаційною діяльністю), та військовий сектор, у якому працювали полк. М. Колодзінський — 'Генерал', ген. М. Капустянський — 'Низола', ген. В. Курманович — 'Торко', полк. Р. Сушко — 'Сич', пполк. В. Колосовський. Досягненням новоствореного штабу була розпочата 16 вересня 1938 р. трансляція українських передач із віденської радіостанції¹⁷.

Влітку 1938 р. в Парижі заходами військового штабу ПУНу було видрукувано брошуру «Закарпаття». Її автор Орест Чемеринський — 'Ярослав Оршан' поставив собі за мету подати вичерпний історичний опис політичної, соціальної та географічної історії краю в контексті загальноєвропейської політики, визначити роль Закарпаття у всеукраїнському визвольному русі та у планах ОУН. Він стверджував: «Перша небезпека, що грозилла, грозить і далі Закарпаттю: стати предметом порозумінь

¹⁶ Химинець Ю. Тернистий шлях до України. — С. 361–362.

¹⁷ Стахів В. П. Почалося в Ужгороді, а закінчилося в Мармароському Сиготі. Декілька фрагментів подій з новішої історії Закарпаття з приводу 15-річчя постання держави Карпатська Україна // Вісті. — Мюнхен, 1954. — Ч. 11-12 (49-50). — С. 7–10; Мірчук П. Нарис історії ОУН. — С. 549.

між якимись державами, і на підставі цього порозуміння впасти жертвою чи то збройної, чи то мирної окупації новим займанцем. Друга небезпека лежить у тому, що між українцями чи то Закарпаття, чи то поза ним — можуть знайтись сили, що будуть готові запродати Закарпаття якій-небудь чужій силі. Як приклад такої можливості можна навести “будапештський акт” гетьмана Скоропадського, який за невелику суму обіцяних грошей, підписав в 1929 р. в Будапешті договір, яким зрікся Закарпаття на користь Угорщини»¹⁸. Розв’язання політичної проблеми Закарпаття автор бачив у рамках вирішення майбутнього всієї України. «Першим практичним висновком буде створення тут політичної сили — в протиставленні до всіх агентур Праги, Будапешту, Москви й Варшави, які діють на Закарпатті. Цим агентурам мусить бути вивіджена найрішучіша війна в ім’я власних ідеалів: великих, ясних захоплюючих, в ім’я ідеалів революційних, що мобілізують до боротьби за УССД»¹⁹. Автор брошури вважав, що Чехія, Словаччина, Закарпатська Україна повинні існувати як самостійні держави, уклавши пакт про добросусідство. Закарпаття мало би стати зав’язком української державності, приймаючи до себе українських політичних емігрантів із різних країн Європи. Завдяки інвестуванню капіталу української еміграції край долучиться до світового господарського процесу²⁰. Щодо місця ОУН у майбутньому політичному житті краю Чемеринський зазначав: «Закарпаття може орієнтуватись тільки на ту єдину соборну, понадпартійну силу української дійсності, якою є організований український націоналізм. В тісному зв’язку з ним і стосуються організацій методи. Закарпаття виробить собі певну особливу їх надбудову. Ця надбудова буде пристосована до сьогоднішніх умов боротьби на Закарпатті»²¹.

Німецькомовне видання цієї брошури було зорієнтоване на вищі політичні та військові кола Німеччини як потенційного союзника ОУН у Європі — воно мало привернути їхню увагу до української проблематики, й зокрема до долі Закарпаття. Провідні члени ОУН, як і керівники найбільших закарпатських політичних

¹⁸ Оршан [Чемеринський О.]. *Закарпаття*. — Париж, 1938. — С. 22.

¹⁹ Там само. — С. 24.

²⁰ Там само. — С. 26–28.

²¹ Там само. — С. 30.

партій, сподівалися, що, розв'язавши проблему Судетів на користь німців, Німеччина, за аналогією, підтримає українців у Закарпатті. У брошурі зазначалося: «В момент успішного завершення змагань судейських німців, вся Ч[ехо]С[ловацька]Р[еспубліка] незвичайно захитається й чеська національна думка стане на вирішальній історичній точці. Саме в цей критичний момент Закарпаття зможе підперти активно й зреалізувати свою ідею [...] Така розв'язка чехословацької проблеми посприє постанову спільних мадярсько-польських кордонів, що вело б, напевно, до захитання рівноваги в середній Європі. До цього, зокрема, не допустила б ніколи Німеччина»²².

На основі брошури О. Чемеринського влітку 1938 р. ПУН підготував «Платформу Закарпаття» з десяти пунктів — своєрідну програму діяльності ОУН у краї. Згодом її також прийняла закордонна делегація Карпатської України — як базу для подальшого плану дій у дипломатичній ділянці²³. На думку члена ПУНу ген. Миколи Капустянського — 'Низоли', Чехословаччина разом із Карпатською Україною посідала ключову позицію на Сході Європи і творила своїм геополітичним становищем та поважним стратегічно-економічним потенціалом перепону для військового просування Німеччини на Схід. Також вона була зручним плацдармом для радянських та антантівських армій²⁴.

У рамках роботи військового штабу ПУНу 1938 р. Михайло Колодзінський завершив роботу над дослідженням «Воєнне значення та стратегічне положення Закарпаття». В ньому він визначив основні напрями діяльності ОУН та імовірний розвиток майбутніх подій. Колодзінський зазначав, що після підписання радянсько-чехословацького договору до Закарпаття прикута особлива увага провідних військово-політичних держав світу, і згодом цей регіон може стати основною базою для радянських військ і авіації. Колодзінський констатував: «Під оглядом стратегічним, Закарпаття було б неоціненним для оборонної системи української держави [...] Сильно уфортифіковані Карпати зможуть здержати ворожий наступ зрівно з полудня як і з заходу. В цьому випадку має для нас

²² Оршан [Чемеринський О.]. *Закарпаття*. — С. 26–27.

²³ Химинець Ю. *Тернистий шлях до України*. — С. 240.

²⁴ Вегеш М. *Сторінки історії ОУН–УПА в Закарпатті (1929–1939) // Сучасність*. — 2001. — № 2. — С. 89.

неоцінене значення Лемківщина. З неї ми вічно будемо загрожувати полудневій Польщі. Ніякий поляк не відважиться перейти на схід від Вісли, якщо поперед не буде здобутою Лемківщина, сполучена фортифікаційною системою з Перемишлем і Львовом»²⁵. Закарпаття можна було б за короткий час перетворити у природний плацдарм-фортецю, своєрідну лінію Маннергейма перед наступом будь-яких ворожих армій²⁶.

Тим часом у середовищі закарпатських націоналістів визрівали плани щодо формування власних збройних сил. Провідний діяч ОУН на Закарпатті С. Росоха у статті «Боротьба аж до перемоги» наголошував, що наближаються великі світові події, і в цей історичний момент необхідно повести боротьбу за українські національні права. Своєю чергою провід КЕ ОУН З висував конкретні політичні вимоги до чехословацького уряду, серед яких — надання автономних прав Закарпаттю згідно із Сен-Жерменським договором, передача губернатору всіх повноважень та негайне скликання закарпатського Сойму. С. Росоха як керівник пропагандистського відділу КЕ ОУН З подав ідею використати організовані Міністерством оборони Чехословаччини 6-місячні передвоєнні військові вишколи для студентів, які ще не відбули обов'язкової 18-місячної служби, як базу для формування українських військових відділів²⁷.

На загальному з'їзді Першої української центральної народної ради в Ужгороді (1 110 делегатів), який відбувся 4 вересня 1938 р., було створено парамілітарну організацію — Українську національну оборону (УНО). Її головою обрано В. Івановчика, заступником голови та організаційним референтом — І. Рогача, генеральним секретарем — С. Росоху. Внаслідок реорганізації 17 вересня, головою УНО став С. Росоха, В. Івановчик — організаційним референтом, І. Рогач — заступником голови, Василь Деха — секретарем, Андрій Гелетка — скарбником. До військового штабу ввійшли: полковники Микола Аркас і Гнат Стефанів (шеф штабу), Дмитро Климпуш,

²⁵ *На зов Києва: Український націоналізм в II Світовій війні. Збірник статей.* — Київ, 1993. — С. 132.

²⁶ Бурун. [Колодзінський М.] *Воєнне значення й стратегічне положення Закарпаття // Війна й техніка. Воєнно-науковий збірник.* — [Париж], 1938. — С. 34–48.

²⁷ *Росоха С. Боротьба аж до перемоги // Пробоєм.* — Прага, 1938. — Червень. — С. 68–69; *Росоха С. Спомини...* — С. 59–60.

Дмитро Климух

Юрій Шпилька, Іван Коперльос, Юрій Станинець, Василь Шадей, Лука Ченюк, сотн. Клименко²⁸.

Загальна кількість членів УНО сягнула однієї тисячі осіб, вони утворили міцну мережу по всьому Закарпатті. Організація займалась державною безпекою, особливо охороною прем'єр-міністра та міністрів автономного уряду, державного майна, обороною населення краю від нападів угорських та польських терористів. Зі семінаристів та гімназистів було сформовано два більш-менш боєздатних відділи УНО. Згодом їх звели в 1-шу чоту під командуванням полк. Михайла Колодзінського — 'Гузара'. Саме цим відділам 10 листопада 1938 р. було доручено евакуювати державні структури автономного уряду Карпатської

України з Ужгорода до нової столиці — Хуста й убезпечити їх від нападів угорських терористів²⁹.

У травні—жовтні 1938 р. КЕ ОУН З розгорнула активну діяльність, спрямовану на здобуття автономного статусу для Закарпаття та на підготовку її збройних сил. У серпні 1938 р. КЕ через місцеву пресу поширила заяву: «Надходить великий час! Закарпаття мусить стати зародком одної Самостійної Соборної Української Держави від Попраду і Татрів аж до Каспійського моря і гір Кавказу! Стати цим зародком мусить бути для нас найбільшою честю! Ми будемо горді, що якраз ми перші будемо тими, що зачнуть відбудовувати Українську Державу. Що ми поможемо нашим браттям скинути московське, польське й румунське ярмо. В цій відбудові поможе нам тільки єдність народу, велика віра в свої власні сили й

²⁸ Росоха С. Спомини... — С. 76—77.

²⁹ Мірчук П. Нарис історії ОУН. — С. 553; На зов Києва... — С. 34.

віра в те, що Бог призначив нас повести свій народ до Волі!»³⁰. Від 24 жовтня 1938 р. офіціозом націоналістичної думки в Закарпатті став тижневик «Наступ» (редактор С. Росоха).

* * *

У 1938—1939 рр. головним засобом допомоги ПУНу урядові Карпатської України стали дипломатичні заходи. Прибувши до Відня 29 вересня 1938 р., Ю. Химинець очолив закордонну делегацію Карпатської України, до складу якої також увійшли Євген Скоцко, Юрій Габовда, М. Неньо. Функції політичного та дипломатичного представництва справ Закарпаття на міжнародній арені взяла на себе Українська пресова служба (УПС) у Берліні, що діяла при Міністерстві закордонних справ та Міністерстві пропаганди Німеччини. Кандидатуру її керівника (Володимира Стахова — 'Мека') погодили ПУН та прем'єр-міністр Августин Волошин. Стахів співпрацював з Іваном Габрусевичем (політичні справи), Богданом Кордюком (економічна політика), Орестом Чемеринським (питання преси та інформації). У листопаді—грудні 1938 р. берлінське представництво прибуло до Хуста, щоб отримати вказівки від уряду Карпатської України, Головної команди Карпатської Січі* та КЕ ОУН З.

У німецькому Міністерстві закордонних справ відповідальними за справи в Угорщині та Чехословаччині були державний секретар Кепплер і його заступник Фезенмаєр. Політика щодо Закарпаття належала до компетенції відділу південно-східних справ на чолі з легаційним секретарем фон Штеховим та радником фон Альтенбургом, які стояли на проукраїнських позиціях. Державну незалежність Карпатської України пропагували також керівник східного відділу МЗС, міністріальний директор Шліп, його референт для неросійських народів СРСР, легаційний радник Маєр-Гайденгаєн, один із головних референтів «Бюро Ріббентропа» д-р Петер Кляйст, керівник Абверу адм. Вільгельм Канаріс із заступниками — полк. Ервіном Лягузенем, полк. Штольце, пполк. Куртом Грабе, заступник головного редактора агенства «Ост-експрес» Гайнріх Геккель та співробітник «Німецького інформаційного бюро» Альвенс.

³⁰ Росоха С. *Спомини...* — С. 76–77; *На зов Києва...* — С. 36.

* Організація народної оборони Карпатська Січ — парамілітарна організація створена в Карпатській Україні у листопаді 1938 р. на базі УНО.

Вони відстежували й активно протидіяли пропагандивним зусиллям посольств Угорщини та Польщі в Берліні й Римі — основних противників державності Карпатської України³¹.

Перебуваючи в Берліні, Ю. Химинець у жовтні 1938 р. разом із М. Колодзінським передали меморандум литовському консулу у справах Карпатської України з проханням про підтримку та запрошенням відвідати Закарпаття³². 15 грудня 1938 р. Р. Ярій як відповідальний за зв'язки ОУН з Японією, Ю. Химинець, ген. В. Курманович та два представники японського генерального штабу відвідали Хуст. У Римі інтереси Карпатської України захищав представник ПУНу Євген Онацький. Завдяки його старанням було заплановано заснувати в Хусті італійське консульство на чолі з консулом Енріко Інсабато³³.

На початку листопада 1938 р. Голова ПУНу полк. Андрій Мельник здійснив поїздку до Праги у справі озброєння Карпатської Січі. Також Мельник побував у Перечині (Закарпаття) на таємній нараді з німецьким консулом Г. Гофманом, С. Росохою та І. Романом³⁴.

На доручення А. Мельника Олег Кандиба — 'Ольжич' став офіційним уповноваженим Проводу ОУН при уряді Августина Волошина. Він займав посаду керівника культурної референтури ПУНу й став членом військового штабу Карпатської Січі, 17 січня 1939 р. йому було надано громадянство Карпатської України³⁵.

На нараді Військового штабу ОУН у складі М. Капустянського, Р. Ярого, В. Курмановича, Р. Сушка, Степана Чучмана, О. Сеніка, Я. Барановського було вирішено вислати М. Колодзінського на Закарпаття, щоб організовувати військові відділи (останні двоє учасників виступали категорично проти ухваленого рішення). В середині

³¹ Стахів В. П. Почалося в Ужгороді, а закінчилося в Мармароському Сиготі... // Вісті. — Мюнхен, 1954. — Ч. 11-12 (49-50). — С. 5-6; Samuś P., Badziak K., Matwiejew G. Akcja «Łom». Polskie działania dywersyjne na Rusi Zakarpackiej w świetle dokumentów Oddziału II Sztabu Głównego WP. — Warszawa, 1998. — S. 168; Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Львів, 1993. — С. 60.

³² Химинець Ю. Тернистий шлях до України. — С. 90; Стебельський І. Шляхами молодості й боротьби. Спогади. Статті. Листування. — Київ, 1999. — С. 39.

³³ Боржава Ю. Від Угорської Русі до Карпатської України. — Філадельфія, 1956. — С. 46.

³⁴ Вегеш М. Сторінки історії ОУН-УПА в Закарпатті (1929-1939) // Сучасність. — 2001. — № 2. — С. 96-97.

³⁵ Вегеш М. Олег Ольжич в Карпатській Україні // Історія і політика. — Т. 2. — Ужгород, 2005. — С. 475-477.

листопада 1938 р. Окремий штаб для справ Закарпаття направив до Хуста делегацію під керівництвом Р. Ярого та Я. Барановського. В її складі були офіцери Військового штабу ОУН: пор. Гриць Барабаш — ‘Чорний’, пор. Осип Карачевський — ‘Свобода’, чот. Лев Крисько — ‘Кріс’, які закінчили німецькі штабні курси і повинні були організувати військові кадри. В. Стахів, Михайло Качмар, Костянтин Мельник, Теодозій Сендзік та Іван Іваницький мали завдання налагодити контакти з політичними та військовими діячами, місцевими урядовцями. До приїзду делегації на Закарпатті вже працювали О. Чемеринський — ‘Оршан’, Богдан Кордюк, Олег Кандиба — ‘Ольжич’, Улас Самчук. Для вишколу січовиків Окремий штаб привіз понад десять пістолетів, два автомати, три кріси й значну кількість набоїв. Штаб Карпатської Січі намагався в обхід ПУНу отримати зброю. Зокрема, пор. Гриць Барабаш — ‘Чорний’ за посередництвом пор. Ільницького-Занковича вів перемовини з командуванням Братиславського армійського корпусу, яке після консультації погодилося надати легке озброєння, але лише зі згоди німецького генштабу. Проте у Берліні, у Верховному командуванні Вермахту (ОКВ*), Г. Барабашу відмовили з огляду на позицію ПУНу³⁶.

Діяльність закордонної делегації Карпатської України після I Віденського арбітражу була припинена. Як уповноважений прем’єр-міністра Августина Волошина, Юліан Химинець для зв’язку з ПУНОм залишався за кордоном до 15 грудня 1938 р.³⁷. 25—26 лютого 1939 р. до Берліна прибув командант Карпатської Січі Іван Роман для переговорів щодо отримання зброї. Його зустрічі організував В. Стахів із допомогою пполк. К. Грабе, май. Дерінга, Гайнца Геккеля, Петера Кляйста, Зігфріда Цогльмана. Після відповідних консультацій з представниками урядових кіл та ОКВ І. Роману була дана відповідь, що після уточнення деталей і технічного боку справа доставки зброї остаточно вирішиться і по приїзді міністра Ю. Ревая будуть підписані відповідні документи. Увечері 6 березня 1939 р. міністр Ю. Ревай зустрівся з державним секретарем Кеппелером. В. Стахів у спогадах так написав про ці переговори: «Німецький партнер погодився на підставі грудневого договору

* Від нім. *Oberkommando der Wehrmacht* — Верховне командування Вермахту.

³⁶ Стахів В. П. Почалося в Ужгороді, а закінчилося в Мармароському Сиготі... // Вісті. — Мюнхен, 1955. — Ч. 7-8 (51-52). — С. 15.

³⁷ Химинець Ю. Тернистий шлях до України. — С. 92.

виплатити за свої зобов'язання 2 мільйони марок на окреме conto карпатського уряду. Іншими словами, з цього konta можна було також трансферувати відповідну суму на закуплення зброї»³⁸.

Отож, можна стверджувати, що орієнтація націоналістичного проводу Закарпаття, як і уряду А. Волошина, на Німеччину була суто прагматичною, адже уряди Німеччини та Італії виступили міжнародними гарантами територіальної цілісності Карпатської України відповідно до рішень I Віденського арбітражу від 2 листопада 1938 р. З іншого боку, встановлюючи тісні контакти з Німеччиною, Італією та Японією, українські націоналісти намагалися заручитись міжнародною підтримкою великих держав, які негативно ставились до комуністичної доктрини. У своїх стосунках з Німеччиною оунівці намагалися ставити національні інтереси над реальними можливостями українсько-німецького союзу. Саме у цьому полягала принципова розбіжність між членами КЕ ОУН, що прибули в Карпатську Україну, та ПУНОм, який підтримував плани Німеччини, нехтуючи українськими інтересами.

Намагаючись отримати гарантію непорушності кордонів Карпатської України від Німеччини, А. Волошин 8 січня 1939 р. відіслав Ю. Химинця до Берліна, щоб підготувати зустріч з Адольфом Гітлером. 9 березня 1939 р. Юліан Химинець зустрівся в Берліні з директором УПС В. Стаховим, який перед цим мав розмову з полк. Куртом Грабе, одним із посередників між ПУНОм і військовими колами в ОКВ. В. Стахів повідомив, що незабаром у Чехословаччині відбудуться великі зміни, тому існує вказівка бути готовими до будь-якої несподіванки. Ю. Химинець разом із В. Стаховим того ж дня поїхали до Відня — обговорити справу із секретарем ПУНу Я. Барановським — 'Лімницьким'. 10 березня відбулася нарада провідних членів ОУН (у такому складі: Р. Ярій, О. Сенік, Я. Барановський, Ю. Химинець, В. Стахів, Анна Чемеринська — 'Іскра', Р. Сушко, М. Капустянський, Віктор Курманович) щодо подальшої діяльності на Закарпатті. Загалом усі зійшлись на думці, що Карпатська Україна має проголосити самостійність і офіційно просити німецький уряд про захист і допомогу. Більшість погодилося з думкою Барановського про те, що Гітлер не піде на передачу

³⁸ Стахів В. П. Почалося в Ужгороді, а закінчилося в Мармароському Сиготі... // Вісті. — Мюнхен, 1955. — Ч. 7-8 (51-52). — С. 15.

Карпатської України Угорщині. Лише Р. Ярий і А. Чемеринська запропонували на основі пропозицій В. Стахів виробити запасний план дій. Після засідання В. Стахів передав Ю. Химинцю інструкції такого змісту: виїхати через Братиславу до Хуста і детально роз'яснити політичну ситуацію прем'єр-міністрові та всьому уряду, команді Організації народної оборони — Карпатська Січ (ОНОКС), зокрема М. Колодзінському, і КЕ ОУН З через О. Ольжича; встановити в Хусті постійне чергування при братиславському радіо і у випадку проголошення Словаччиною незалежності проголосити через дві години самостійність Закарпаття на зборах Союму; повідомити про це негайно В. Стахову до Берліна; уникати будь-яких сутичок із чехами й домовитися про спільні дії з ген. Прхалою, Сва-теком, Люкашем; бути пильними супроти загрози з півдня. З цими інструкціями Ю. Химинець виїхав до Хуста³⁹.

14 березня 1939 р. через УПС у Берліні було розіслано пресо-вий комунікат про проголошення незалежності Карпатської України. Прем'єр-міністр Ю. Ревай офіційно призначив В. Стахова представником Карпатської України в Берліні. Той негайно повідомив про своє призначення МЗС Німеччини та висловив прохання долучитися до процесу припинення окупації угорськими військами. На ім'я посла Японії в Берліні ген. Гіроші Ошіми, який наприкінці березня 1939 р. направив у Будапешт полк. Манакі й май. Нагату, було складено петицію з проханням висловити протест проти катування полонених вояків Карпатської Січі. 1 квітня Ошіма у розмові з міністром закордонних справ Німеччини Й. Ріббентропом вимагав звільнення усіх військовополонених з угорських таборів⁴⁰.

* * *

Головні заходи Проводу ОУН у справі Карпатської України стосувались організації фінансової допомоги та дипломатичних зусиль. Фактично майже всі контакти між урядом Карпатської України та Німеччиною здійснювались за допомогою та посередництва ПУНу.

³⁹ Стахів В. П. Почалося в Ужгороді, а закінчилося в Мармароському Сиготі... // Вісті. — Мюнхен, 1955. — Ч. 9-10 (59-60). — С. 6-7; Химинець Ю. Тернистий шлях до України. — С. 92-94, 315.

⁴⁰ Стахів В. П. Почалося в Ужгороді, а закінчилося в Мармароському Сиготі... // Вісті. — Мюнхен, 1955. — Ч. 9-10 (59-60). — С. 9-10.

У Хусті за гроші Організації державного визволення зі США було куплено цілий будинок, т. зв. «Американську Амбасадку», яка стала головним штабом ОУН у Закарпатті. Тут працювали полк. М. Колодзінський, генерали М. Капустянський та Володимир Петрів⁴¹. За ініціативою О. Ольжича 10 грудня 1938 р. в Хусті було створено Українське еміграційне бюро в Карпатській Україні на чолі з М. Галаганом і В. Колодієм. Завданням бюро було сприяти доцільному використанню сил, знань і фінансових ресурсів української еміграції у розбудові державно-господарчого й культурного життя Карпатської України⁴².

16 вересня 1938 р. Провід українських націоналістів неофіційно, через газету «Діло», оприлюднив таку заяву: «Українське Закарпаття захищає в цій хвилині ідею незалежної Української Закарпатської Держави, яка з хвилиною вибуху повстання на всіх українських землях проти всіх окупантів України стихійно об'єднується в єдину державу українців»⁴³. 26 вересня у Львові відбулася перша велика демонстрація проти угорських зазіхань на українські землі⁴⁴. 20 жовтня УПС передала через віденське радіо заяву: «Полковник А. Мельник, Голова ПУН і Вождь націоналістичного руху, як найповнішого вияву соборного українства, закликає всіх українців стати суцільною лавою на службу нації й зокрема бути готовими під сучасну пору кинути максимум національної енергії для скріплення сил у боротьбі за Українську Карпатську державу»⁴⁵. У жовтні Роман Шухевич вів переговори із львівськими політиками й представниками господарських установ щодо надання допомоги уряду Карпатської України та новоствореній Українській національній обороні.

Більшість маніфестацій, організованих ОУН у Західній Україні, пройшли у Львові. Зокрема, 11 жовтня з нагоди надання автономії Закарпаттю в соборі св. Юра відбулося богослужіння, яке переросло в кількатисячну демонстрацію, що вилилась у бійку між її учасниками та поліцією і польськими студентами. Згодом тривали погроми приміщень українських громадських установ, організацій та кооперативів. Богослужіння за Карпатську Україну

⁴¹ Бажанський М. Мемуарна мозаїка. — К., 1998. — С. 105, 84.

⁴² ДАЗО. — Ф. 18. — Оп. 1. — Спр. 61. — Арк. 1.

⁴³ Організація Українських Націоналістів (1929–1954). — Б. м. в., 1955. — С. 203.

⁴⁴ Мірчук П. Нарис історії ОУН. — С. 564.

⁴⁵ На зов Києва... — С. 37.

відправляли також у Бережанах, Дрогобичі, Стрию, Перемишлі, Буську та інших містах і селищах, у них брали участь тисячі, а подекуди й десятки тисяч осіб. Для придушення цих виступів було направлено поліцейні та військові відділи з Польщі (у Карпати прибули три полки уланів, два полки піхоти і полк легкої артилерії)⁴⁶.

Упродовж жовтня в Золочеві, Чорткові, Галичі, Стрию, Підгайцях та Рогатині відбулися демонстрації на підтримку Карпатської України. У Буську була організована маніфестація, яку ініціювали Дмитро Куп'як та Григорій Пришляк. У Бережанах через сутичку між польською поліцією та місцевим населенням загинули десятеро осіб, а понад 100 українців було заарештовано. 20 жовтня у Стрию після великої демонстрації було затримано її організаторів, а також багатьох підозрюваних у членстві в ОУН, усього — 156 осіб, з яких 106 направили до «слідчого арешту». Загалом від 15 вересня 1938 до 12 квітня 1939 р. лише в Галичині проведено 456 українських демонстрацій, 52 саботажі та 55 актів терору⁴⁷.

Наприкінці вересня 1938 р. оунівці почали нелегально перебігати через польсько-чехословацький кордон. Однією з перших великих груп, що за наказом Організації перейшла зі зброєю на Закарпаття, була бориславська група на чолі з сільським провідником с. Тур'я. Наприкінці вересня — в жовтні такі переходи були переважно стихійними, неорганізованими і тому швидко вийшли з-під контролю ПУНУ⁴⁸.

Від жовтня 1938 р. зафіксовано численні випадки масового переходу через чехословацький кордон із метою вступити до «українського легіону» на Закарпатті. Наприклад, із Дрогобича прибули Василь Мороз, Євген Гутович і Йозеф Городицький, Стефан

⁴⁶ Гайвас Я. *Воля ціни не має*. — Торонто, 1971. — С. 17–21; Мірчук П. *Нарис історії ОУН*. — С. 564; Химинець Ю. *Тернистий шлях до України*. — С. 90.

⁴⁷ Спроба ліквідації ОУН польською владою напередодні Другої світової війни на території Галичини та Волині // 1939 рік в історичній долі України та українців. *Матеріали міжнародної наукової конференції 23–24.09.1999 в ЛНУ ім. І. Франка*. — Львів, 2001. — С. 82–83; Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі — ЦДАВО) України. — Ф. 3833. — Оп. 3. — Спр. 10. — Арк. 40, 69–69зв.; Куп'як Д. *Спогади не розстріляного*. — Торонто–Нью-Йорк, 1991. — С. 69–70.

⁴⁸ Гірняк Л. [Кознарський Л.] *На стежках історичних подій. Карпатська Україна і наступні роки. Спогади і матеріали*. — Нью-Йорк, 1979. — С. 45–46; Центральний державний історичний архів (далі — ЦДІА) України у Львові. — Ф. 204. — Оп. 1. — Спр. 1223. — Арк. 1.

Зарицький, Теодор Лата, Володимир Михач, брати Володимир, Микола та Михайло Андруськіви, Іван Ранчак. 30 листопада 1938 р. комісаріат прикордонної охорони у Ворохті подав список членів ОУН, які на початку листопада прибули до Чехословаччини, щоб приєднатися до «українського військового відділу»: Микола і Михайло Німчуки, Н. і Р. Гуцуляки, І. Герелюк, М. і В. Куп'яки, Ф. Бойко, М. Прокопощ, А. Мотрук, Ю. Федерчук та ін.⁴⁹ Зі Стрия 6 листопада рушили на Закарпаття члени ОУН П. Козій та С. Бещиця, а з Делятина 21 листопада туди прибули В. Нижчий, М. Брайчак, М. Остапчук, В. Білінкевич, Б. Мельник, М. Хлопанник, В. Хмельник⁵⁰. За даними львівської поліції, члени ОУН Лев Кознарський, Володимир та Євген Стахови потрапили на Закарпаття і вступили в Карпатську Січ. Щоб припинити перехід оунівців у Карпатську Україну, польська поліція встановлювала нагляд за відомими їй членами ОУН⁵¹.

Військовий штаб Карпатської Січі під командуванням полк. Михайла Колодзінського — 'Гузара' на початку листопада 1938 р. розробив детальний план організації регулярної армії з опорою на власні сили. Основною базою для формування військових відділів мали стати Західні Українські Землі. Передбачалося нелегально переправити добровольців із числа членів ОУН, українських старшин із польської армії та учасників визвольних змагань 1917—1921 рр. Кошти, зібрані у підприємців та серед населення на ЗУЗ, планувалося використати на закупівлю зброї та умундирування. ПУН мав організувати збір коштів серед української еміграції та забезпечити закупівлю зброї. Решту потрібної зброї та боєприпасів сподівалися отримати, роззброївши чехословацькі військові підрозділи та захопивши військові склади на території Закарпаття. Через Олега Кандибу — 'Ольжича' цей план було передано ПУНу на затвердження, але з невідомих причин зволікалося з його втіленням. Щоправда, у Львові Роман Шухевич провів переговори з провідними діячами політичних партій та організацій: планувалося через комбатантську організацію колишніх старшин визвольних змагань «Молода Громада» зібрати кошти з українського населення та торгово-економічних установ на спорядження для п'яти—шести тисяч вояків⁵².

⁴⁹ ЦДІА України у Львові. — Ф. 204. — Оп. 1. — Спр. 1223. — Арк. 5—8, 15—18.

⁵⁰ Там само. — Спр. 1221. — Арк. 1, 19.

⁵¹ ЦДІА України у Львові. — Ф. 205. — Оп. 1. — Спр. 499. — Арк. 57.

⁵² Мірчук П. Нарис історії ОУН. — С. 554—555.

За даними польських органів безпеки за 1939 р., на початку листопада 1938 р. на Закарпаття з метою вступу до Карпатської Січі перебралися провідні діячі ОУН: Осип Карачевський, Роман Шухевич, Роман Мирович, Володимир Щигельський, Євген Стахів, Осип Бойдуник, Іван Стебельський, Лев-Ярослав Зацний (усіх було позбавлено польського громадянства), Євген Врецьона, Осип Тюшка, Станіслав Левицький⁵³.

Безпосередньо організацією переходів через кордон займалися Роман Шухевич, Іван Бутковський — 'Туцул', Лев Ребет — 'Кіл', Мирослав Тураш — 'Грибівський' (окружний провідник ОУН Стрийщини, згодом — Крайовий провідник ОУН ЗУЗ), Володимир Тимчій — 'Лопатинський' (організаційний референт КЕ). Важлива роль також належала рядовим членам ОУН, які знаходили добровольців та допомагали їм перейти через Карпати⁵⁴.

Член штабу Карпатської Січі Є. Врецьона — 'Волянський' передав по зв'язковій лінії Крайовому проводу ОУН вимогу надати матеріально-технічну допомогу та кваліфікованих кадрів, а також вирядити на Закарпаття відповідну особу для вивчення обставин і проведення зустрічей з політичними діячами. Організацію допомоги Карпатській Україні було доручено Романові Шухевичу, який мав скоординувати підготовку членів ОУН і симпатиків та збір матеріальних засобів і коштів на ЗУЗ. На Закарпаття було відправлено організаційного референта КЕ ОУН на ЗУЗ Ярослава Гайваса — 'Каменя'. У Хусті він провів наради зі старшинами штабу Карпатської Січі та членами ОУН. З його спогадів відомо про велику нараду у квартирі Євгена Кульчицького — 'Гута', де були присутні також Є. Врецьона, І. Бутковський, В. Стахів, О. Ольжич і Я. Барановський. Обговорювали загальне політичне становище автономної Підкарпатської Русі та організацію допомоги для неї на всіх рівнях державного життя. До Закарпаття вирішено було висилати лише найпотрібніших спеціалістів із числа викритих членів ОУН або тих, кому в Польщі загрожував арешт⁵⁵.

⁵³ Wysocki R. *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939. Geneza, struktura, program, ideologia.* — Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej, 2003. — S. 391.

⁵⁴ Шпінцер В., Мороз В. *Крайовий провідник Володимир Тимчій — «Лопатинський».* — Львів, 2004. — С. 75; Гайвас Я. *Воля ціни не має.* — С. 32.

⁵⁵ Гайвас Я. *Воля ціни не має.* — С. 33–41, 45–46, 50–53.

Перед від'їздом Я. Гайваса з Хуста в приміщенні «Січової Гостинниці» відбулася ще одна таємна нарада провідних діячів ОУН, на якій були також присутні члени ПУНу Я. Барановський та О. Ольжич. ПУН вважав справу Карпатської України важливою для ОУН остільки, оскільки можна було прослідкувати за політикою багатьох європейських держав щодо українського питання. З іншого боку, на Закарпатті Організація могла випробувати готовність своїх людей до інтенсивної організаторської та керівної роботи в легальних умовах. Однак цю справу не розглядали як самоціль, а лише як шлях до реалізації головної мети націоналістичного руху — відновлення УССД на всіх етнічних землях⁵⁶.

До нелегалів, які перебиралися з Польщі, чехословацький уряд мав двояке ставлення: від мовчазного схвалення до депортації. Натомість польська влада влаштовувала судові процеси над нелегалами в Самборі, Коломиї, Бережанах, Станиславові, Стрию, на яких було засуджено декілька десятків членів ОУН, переважно на один рік тюремного ув'язнення. Тому в листопаді 1938 р. ПУН видав інструкцію крайовим членам ОУН із суворою заборонаю переходити кордон без відповідного дозволу організаційних структур. КЕ ОУН на ЗУЗ додала від себе попередження, що тих, хто всупереч наказу зважиться піти на Закарпаття, судитиме революційний трибунал — як анархістів і провокаторів. ПУН пояснював свою позицію тим, що Закарпаття уже забезпечене достатньою кількістю кадрів, яких можна, у разі потреби, підсилити людьми із закордону, а Галичину та Волинь не можна залишати «оголеними», оскільки тут у майбутньому Організацію чекають важливі події. Заборонна інструкція була опублікована в багатьох українських газетах Західної України⁵⁷. Проте для більшості рядових членів поява цієї інструкції була незрозумілою. У жовтні 1938 р. до Ужгорода прибув представник ПУНу Я. Барановський, щоб пояснити «крановикам» позицію ПУНу та вимагати негайного виїзду із Закарпаття. Попри все заборонна інструкція закордонного Проводу ОУН не знайшла підтримки більшості членів Організації на ЗУЗ. ПУН видав низку додаткових заборон, адресованих не тільки рядовим членам, але й колишнім старшинам, розконспірованим та неактивним членам

⁵⁶ Гайвас Я. Коли кінчалась епоха. — На чужині, 1964. — С. 10–12.

⁵⁷ Мірчук П. Нарис історії ОУН. — С. 564; Ребет Л. Світла і тіні ОУН — Мюнхен, 1964. — С. 39.

ОУН. Є. Врецьона повідомляв: «Наша вимога перекинути на Закарпаття деяку кількість старшин і організаторів з-поміж тих, які й так були на ЗУЗ неактивні або розконспіровані, — стрічалась з незрозумілою опозицією ПУН»⁵⁸.

Конфлікт між Л. Ребетом — ‘Колом’ як провідником КЕ ОУН ЗУЗ та Я. Барановським як представником ПУНу переріс у відкрити опозицію, внаслідок чого висунуто вимогу звільнити їх із посад. Прибувши до Хуста, Євген Стахів — ‘Павлюк’ повідомив Є. Врецьоні, Р. Мировичу та М. Колодзінському інформацію, яку отримав від представників КЕ ОУН⁵⁹. Я. Барановський від імені ПУНу вимагав негайного від’їзду групи членів ОУН із Закарпаття. Однак ті відмовились виконати наказ Проводу. Тоді Барановський заявив, що вони можуть робити те, що запланували, на власну відповідальність. У розмові з В. Стаховим М. Колодзінський сказав: «Проблема Закарпаття пересунулася з дипломатично-політичної площини на площину військову. Скажіть це, Меку, шановним політикам з ПУН. Тепер не ноти і наради рішатимуть, а зброя. За Закарпаття треба буде воювати зброєю. Я мушу бути в Хусті. Якщо мені не дозволять, то я поїду проти їх волі на власну руку. Ви панове дипломати і політики, схойайте свої папери і течки. Тепер говоритимуть вояки»⁶⁰.

На початку 1939 р. до Хуста прибув офіційний представник ПУНу в Закарпатті Олег Кандиба — ‘Ольжич’ і передав крайовим членам ОУН М. Колодзінському, З. Коссаку та Р. Шухевичу гостру догану за організаційну несубординацію, але висловлюючи особисту позицію, додав: «Це я вам передав офіційно від ПУН. А як український націоналіст, від себе, я висловлюю вам мою найглибшу пошану і подив як правдивим націоналістам-революціонерам!»⁶¹. Цей факт свідчить про приховану незгоду з рішеннями ПУНу його офіційного представника в Карпатській Україні.

Після відставки з посту Крайового провідника ОУН ЗУЗ Л. Ребета — ‘Кола’ 7 лютого 1939 р. новий провідник Мирослав Тураш — ‘Трибівський’, опираючись на організаційного референта

⁵⁸ Мірчук П. *Нарис історії ОУН*. — С. 550–551.

⁵⁹ Стахів Є. *Крізь тюрми, підпілля й кордони*. — Київ, 1995. — С. 42, 45–47.

⁶⁰ Стахів В. П. *Почалося в Ужгороді, а закінчилося в Мармароському Сиготі... // Вісті*. — Мюнхен, 1955. — Ч. 1-2 (51-52). — С. 9.

⁶¹ Мірчук П. *Революційний змаг за УССД. Хто такі «бандерівці», «мельниківці», «двійкарі»*. — Нью-Йорк–Торонто–Лондон, 1985. — Т. 1. — С. 94.

В. Тимчія — ‘Лопатинського’ та референта з військових справ Дмитра Грицає — ‘Перебийноса’, повів щодо Закарпаття активну політику втручання. Вони відкрито не приймали позицію ПУНу та відкидали його накази. М. Тураш і його однодумці виступили проти потурання німецьким планам на Закарпаття й за створення військових відділів у Карпатській Україні, опираючись на власні сили, що ще більше загострило протиріччя між КЕ ОУН на ЗУЗ та ПУНОм. За свідченням Є. Врецьони — ‘Остапа Волянського’: «[...] це була війна націоналістів з націоналістами». Свідченням повного розколу в ОУН щодо цих питань можна назвати слова шефа військового штабу Карпатської Січі М. Колодзінського — ‘Тузара’, який у березні 1939 р. заявив, «що ніякі директиви не будуть в’язати Команду Січі, яка не має до ПУН жодного відношення, а на випадок натиску й дальших спроб наступить реакція згідно з воєнним вимогами»⁶².

На сьогодні важко встановити точне число переходів через кордон, які здійснили члени ОУН. Аналіз щоденних звітів коменданта Львівського воеводства дав підстави В. Боднару та М. Вегешу зробити висновок, що найінтенсивніше оунівці перебиралися до Чехословаччини у січні — на початку лютого 1939 р., а остання спроба перетнути кордон зафіксована в офіційних польських документах 10 березня 1939 р.⁶³. Наймасовішими переходи були в жовтні—грудні 1938 р. на території комісаріату Ворохта⁶⁴. Дослідники О. Богів і В. Задорожний на підставі свідчень очевидців називають цифру 700—900 осіб⁶⁵; П. Стерчо, П. Сардачук, М. Швагуляк говорять про декілька сотень осіб⁶⁶. За оцінками польських дослідників, лише за жовтень 1938 р. із території Польщі на Закарпаття перейшли 2 тис. осіб⁶⁷. Окрім того, треба зважати на факти

⁶² Цит. за: Мірчук П. Нарис історії ОУН. — С. 551

⁶³ Боднар В., Вегеш М. Карпатська Україна в міжнародних відносинах (1938—1939). — Ужгород, 1997. — С. 98.

⁶⁴ Галайко Б. Ситуація на польсько-чехословацькому прикордонні у 1938 р. крізь призму діяльності польської Прикордонної охорони // Український визвольний рух. — Львів, 2007. — Зб. 9. — С. 54.

⁶⁵ Богів О., Задорожний В. Карпатська Україна (Підкарпатська Русь) у міжнародних відносинах (травень 1938 — березень 1939 рр.) — Ужгород, 1999. — С. 61.

⁶⁶ Стерчо П. Карпато-Українська держава: До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919—1939 рр. — Львів, 1994. — С. 97—98.

⁶⁷ Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929—1939. — S. 390.

незафіксованих нелегальних переходів, а також враховувати, що одні й ті ж особи перетинали кордон по кілька разів.

В Організації існували два різні підходи до оцінки подій на Закарпатті, засновані на протилежних поглядах на тактику визвольного руху. Аналізуючи документи та спогади учасників тих подій, можна, з одного боку, простежити позицію ПУНу, що намагався одержати підтримку Німеччини, а з іншого — позицію членів КЕ ОУН ЗУЗ, котрі виступали за революційний, збройний шлях здобуття державності.

Прибувши на Закарпаття, члени ОУН із ЗУЗ змушені були приймати інші прізвиська, щоб їх не могли ідентифікувати члени ПУНу; тож у відповідь на запит уряду стосовно цих осіб Головна команда Січі заперечувала їхню приналежність до ОУН. Основу Військового штабу Карпатської Січі сформували «крайовики», відповідно, він був нелегітимним як для чехословацької влади, так і для ПУНу, що не хотів конфліктувати з союзником Німеччини — Угорщиною. Провідні члени ОУН на своє прохання одержали статус громадян Підкарпатської Русі: від 4 січня 1939 р. — Є. Врецьона, від 17 січня 1939 р. — О. Ольжич, від 23 січня 1939 р. — Володимир Забавський; згідно з законом від 22 листопада 1938 р., це означало автоматичне набуття й чехословацького громадянства⁶⁸. Також із проханням надати громадянство та пропозицією допомоги в державному будівництві протягом 10—17 грудня 1938 р. до уряду Карпатської України зверталися націоналісти-емігранти М. Павленко, Ф. Бондаренко-Міняйло і Б. Тесленко, які проживали в Ірані⁶⁹.

* * *

Головними ініціаторами створення 9 листопада 1938 р. збройних сил Карпатської України — ОНОКС — були: Володимир Забавський, Рубинович, Олександр Блистів — ‘Гайдамака’, Степан Пап — ‘Пугач’ і Євген Кульчицький — ‘Гут’ — автор статуту ОНОКС, затвердженого міністром внутрішніх справ Карпатської України Юліаном Реваєм 10 листопада 1938 р.⁷⁰ Комендантом Січі, на пропозицію С. Папа, було обрано Дмитра Климпуша, а до складу

⁶⁸ Державний архів Закарпатської області (далі — ДАЗО). — Ф. 18. — Оп. 2. — Спр. 15. — Арк. 1—6; Там само. — Оп. 4. — Спр. 588. — Арк. 42—43, 49.

⁶⁹ ДАЗО. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 36. — Арк. 2—7.

⁷⁰ Гіряк Л. На стежках історичних подій. — С. 35.

Іван Рогач

її Головної команди: заступником голови з організаційних та господарсько-фінансових справ — І. Романа, генеральним писарем та начальником секретаріату — І. Рогача, референтом преси, інформації та ідеологічно-політичного виховання і зв'язковим старшиною з урядом Карпатської України — С. Росоху⁷¹.

Утворено також Військовий штаб Карпатської Січі з членів ОУН під керівництвом полк. Михайла Колодзінського — 'Гузара', до якого ввійшли: чот. Зенон Коссак — 'Тарнавський' (заступник), пор. Юрій Лопатинський — 'Калина' (командант підстаршинської школи), чот. Євген Врецьона — 'Волянський' (референт розвідки), пор. Іван Бутковський — 'Туцул', пор. Осип Карачевський — 'Свобода', пор. Григорій Барабаш — 'Петро Чорний' (військово-спортивний референт), пор. Іван Кедюлич, пор. Михайло Кіштулинець, пор. Євген Кульчицький — 'Гут' (організаційний референт і зв'язковий із Закарпатським «Пластом»), чот. Лев Крисько — 'Кріс', чот. Роман Мирович — 'Чубатий', чот. Кедровський — 'Косаківський'. Романа Шухевича — 'Бориса Щуку' призначено референтом мобілізаційного відділу та старшиною для спеціальних доручень. Він займався поповненням Січі військовими кадрами, організацією фінансової допомоги та зв'язком із ЗУЗ. Командантом Хустського коша Карпатської Січі став Степан Сулятицький, а до його штабу ввійшли Петро Дужий, Володимир Лата, Євген Стахів — 'Павлюк', Сидір Новаківський, Роман Мостиський, Іван Мандрика.

З особливим розмахом роботу розгорнули Михайло Михалевич та В. Олександрів, які організували мистецьку службу при штабі Карпатської Січі. Під їх керівництвом виготовляли державну

⁷¹ Химинець Ю. Тернистий шлях до України. — С. 248–249.

символіку, пропагандивні плакати, оформляли мітинги, різні урочистості і свята. Також при штабі КС Михайло Мирський сформував і очолив групу пропагандистів та лекторів («Летюча естрада») для ведення політичної пропаганди серед населення.

Суттєву організаційну допомогу надавали Січі члени ОУН із ЗУЗ: Іван Габрусевич — ‘Джон’, Олекса Гасин — ‘Лицар’, Григорій Гасин — ‘Мацьо’, чот. Володимир Федак — ‘Траб’, Ярослав Кознарський — ‘Гірняк’, Євген Скоцко, Микола Чирський, Анатолій Демо-Довгопільський — ‘Дад’, Володимир Шигельський, Олег Лащенко, Василь Олександрів, Володимир Федевич та багато інших⁷².

Ідеологічне виховання членів Карпатської Січі набуло виразно націоналістичного характеру завдяки систематичному та цілеспрямованому впливу членів ОУН, що прибули на Закарпаття із Західних Українських Земель. Зокрема, чотар Зенон Косак — ‘Тарнавський’ не лише працював у штабі КС, але й очолював ідеологічний напрямок у відділі преси і пропаганди, активно друкувався в газеті «Нова Свобода», писав обіжники, реферати, летючки, співпрацював з УНО. Також він займався загальною військовою підготовкою членів Карпатської Січі, проводив ідеологічні вишколи в Хустському коші. Його співробітник Василь Щербій редагував січову сторінку в тижневику «Наступ», проводив ідеологічні вишколи. Велике значення для дієздатності Карпатської Січі мала двомісячна підстаршинська школа (січень—лютий 1939), яку закінчили 40 осіб, отримавши звання підхорунжих-вістунів. Постійними викладачами школи були полк. М. Колодзінський — ‘Гузар’, поручники І. Кедюлич, Г. Барабаш — ‘Чорний’, а командантом — Ю. Лопатинський — ‘Калина’. Періодично інструктори ОУН проводили підстаршинські курси з тими членами КС, які вже пройшли військову підготовку. При жіночих відділах Січі організували медичні курси та викладали основи розвідки⁷³. Двадцять п’ять військових старшин для Карпатської Січі з числа членів ОУН готували у Фельдафінгу біля Мюнхена з 15 грудня 1938 р. Комендантом

⁷² Худанич В. Виникнення, структура і діяльність Карпатської Січі // *Карпатська Січ*. — С. 18; Гірняк Л. *На стежках історичних подій*. — С. 37–39, 65–70.

⁷³ Дад А. *За волю і державність Срібної Землі* // Косак, Охримович, Тураш. — *Торонто*, 1968. — С. 87–88; Гірняк Л. *На стежках історичних подій*. — С. 150; Стахів Є. *Крізь тюрми, підпілля й кордони*. — С. 50–51.

навчання від Проводу ОУН був Олекса Гасин — ‘Лицар’, а з німецького боку — генерал артилерії Газель. Однак через нез’ясовані обставини підготовлених старшин так і не вдалось перекинути на Закарпаття⁷⁴.

Організаційну структуру та ідеологічну основу КС було закладено 4 грудня 1938 р. в Хусті на Першому з’їзді Карпатської Січі. За майбутню програму розвитку і діяльності організації було взято доповідь Степана Росохи «Творім збройні сили народу». У ній акцентувалось на суворій дисципліні та національній ідейності у служінні нації та державі. Карпатська Січ розглядалась як оборонна суспільна організація і, водночас, націоналістичний рух, покликаний до боротьби з найзапеклішими ворогами — комуністичною доктриною і мадярофілами. Визначалося такі умови для широкого розгалуження структур Карпатської Січі: залучення нових членів; розбудова господарсько-фінансової бази та зв’язку; навчання і військовий вишкіл членів; чітка реалізація поставлених завдань. Підкреслювалося, що найважливішою сферою діяльності КС повинні бути військовий та ідеологічний вишкіл січовиків і всього здатного до оборони населення Закарпаття. Карпатська Січ мала стати організацією тотального характеру й охопити найважливіші ланки державного та національного життя закарпатських українців⁷⁵.

Від імені Проводу ОУН на з’їзді були присутні ген-хор. Віктор Курманович — ‘Торк’ і Ярослав Барановський — ‘Президент’. Вони ж прибули з Відня до Хуста й на свято Соборності України 22 січня 1939 р. Ген. Курманович виступив на урочистій маніфестації з центральною промовою та провів бесіди з чільними членами ОУН на Закарпатті. Поява Курмановича значно піднесла моральний дух населення та січовиків, але не змінила загальної ситуації: реальної участі в організації Карпатської Січі та у військових вишколах досвідчений генерал так і не зміг узяти через заборону ПУНу та конкуренцію з боку ген. М. Капустянського⁷⁶.

Після з’їзду КЕ ОУН З напрацювала й опублікувала в своєму офіційні основні засади зовнішньої політики. Лейтмотивом публікації став принцип опертя на власні сили та обстоювання

⁷⁴ Стебельський І. Шляхами молодості й боротьби. — С. 38–51.

⁷⁵ Наступ. — Хуст, 1938. — 4 груд. — С. 3; Наступ. — Хуст, 1938. — 20 груд. — С. 3–4.

⁷⁶ Росоха С. Спомини... — С. 22; Бажанський М. Мемуарна мозаїка. — С. 107–108.

національних інтересів. Зазначалося, що Німеччина є найприроднішим і наймогутнішим союзником Карпатської України, а також вказувалося, що необхідно розширити офіційні контакти з Третім Райхом, Італією та Японією⁷⁷. В цілому позиція Проводу з його чіткою орієнтацією на країни Антикомінтернівського пакту впливала з міжнародної ситуації і на кінець 1938 р. була цілком реалістичною.

Розвиваючи цю політику, члени ОУН заснували 10 лютого 1939 р. в Хусті у приміщенні «Січової Гостинниці» «Товариство боротьби з комунізмом» та обрали його керівництво у складі: голова — Ю. Перевузник, заступник голови — М. Долинай, секретар — Юліан Химинець, скарбник — Іван Коперльос, референт пропаганди — Василь Кузьмик та Іван Гриць як член проводу товариства⁷⁸.

Аналізуючи дії Німеччини щодо Закарпаття, місцеві провідні діячі ОУН доходили висновку, що треба переглянути зовнішньополітичні пріоритети й прагматично оцінити міжнародну ситуацію. Також вони відзначили, що прийшов час українським діячам відійти від перебільшеної віри у допомогу Третього Райху⁷⁹.

Другий з'їзд Карпатської Січі в Хусті 19 лютого 1939 р. зібрав близько 10 тис. січовиків та мав на меті підбити підсумки роботи. У загальній доповіді Івана Рогача, який наголошував на великій історичній ролі Карпатської України для національного державницького руху, пролунав заклик до безкомпромісної боротьби, який підтримав офіційний представник ПУНу ген. Віктор Курманович. Цього ж дня відбувся з'їзд усіх окружних та районних командантів Карпатської Січі в приміщенні «Січової Гостинниці», де були присутні прем'єр-міністр Августин Волошин, міністр Юліан Ревай, німецький консул у Хусті Г. Гофман, представники ПУНу ген. В. Курманович та Я. Барановський. На цьому ж засіданні було виголошено доповіді програмного характеру: Степана Росохи «Ідеологічні підстави Карпатської Січі», пор. Григорія Барабаша — 'Петра Чорного' «Військові завдання Карпатської Січі»,

⁷⁷ Наступ. — Хуст, 1938. — 11 груд. — С. 1.

⁷⁸ Нова свобода. — Хуст, 1938. — 14 лют. — С. 4–5; Вони боронили Карпатську Україну. Нариси з історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / За ред. М. Вегеша. — Ужгород, 2002. — С. 217.

⁷⁹ Німецька закордонна політика // Наступ. — Хуст, 1939. — 16 лют. — С. 1; Гіряк Л. На стежках історичних подій. — С. 183.

пор. Івана Кедюлича «ОНОКС та її політичні завдання». Саме за ініціативи Зенона Коссака в Хусті було проведено Другий січовий з'їзд і офіційно закріплено тісний зв'язок між ОУН та Карпатською Січчю⁸⁰.

* * *

У вересні 1938 р. Польща підтвердила в переговорах свою політичну підтримку Угорщини в домаганнях приєднати Закарпаття. 1 жовтня 1938 р. угорський прем'єр-міністр Імреді доручив керувати підготовкою диверсійних акцій у Закарпатті Міклошу Козмі та полковнику Генерального штабу Сандору Гомлоку; з польського боку керівником став май. Фелікс Анкерстейн. У ході операції під кодовою назвою «Лом» («Łom») планувалося нищити комунікації, здійснювати напади на осередки чехословацької жандармерії та прикордонної охорони, пропагувати серед мешканців Закарпаття приєднання краю до Угорщини й розповсюджувати листівки. Участь в операції брали групи бойовиків, яких вербували серед членів польської Спілки стрільців у Львові, Стрию, Станиславові, серед офіцерів і рядових регулярної армії, цивільних осіб. У с. Розлуч на Турківщині створено основну базу для навчання і відпочинку близько 150 бойовиків⁸¹. Також польська влада постійно зверталась до чехословацького уряду з нотами протесту, домагаючись припинення діяльності українських націоналістів, вказувала на наявність у керівництві Карпатської Січі емігрантів-галичан та вимагала повернути їх до Польщі. Польський уряд, називаючи цих осіб, наполягав, що їхні дії схвалені урядом Карпатської України в Хусті і мають відверто антипольський характер; проте часто таких осіб взагалі не існувало або про них подавали неправдиву інформацію. Польща попереджала чехословацьку сторону: якщо ситуація не зміниться, це вплине на їхні подальші взаємини⁸². 28 грудня 1938 р. Президія уряду Карпатської України звернулася до Міністерства

⁸⁰ ДАЗО. – Ф. 18. – Оп. 3. – Спр. 105. – Арк. 17–18; Щербій Й. Зенон Коссака – Тарнавський поручик Карпатської Січі // Коссака, Охримович, Тураш. – С. 64; Наступ. – Хуст, 1939. – 23 лют. – С. 3.

⁸¹ Samuś P., Badziak K., Matwiejew G. Akcja «Łom». – S. 56, 106, 285; Стерчо П. Карпато-українська держава... – С. 11–12, 63; Гірняк Л. На стежках історичних подій. – С. 62.

⁸² ДАЗО. – Ф. 18. – Оп. 3. – Спр. 105. – Арк. 21; Там само. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 3; Там само. – Ф. 3. – Оп. 3. – Спр. 66. – Арк. 2–4.

зовнішніх справ Чехословаччини з проханням надіслати тексти всіх польських нот німецькому та італійському урядам, щоб повернути увагу цих держав до польських зазіхань на Закарпаття. У зверненні також було подано огляд польських терористичних акцій у краї від 23 жовтня до 28 листопада 1938 р. з описом збитків, завданих містам, селам та населенню. Польська влада була піддана критиці за агресивні плани щодо Карпатської України, за дипломатичний тиск на неї через звинувачення уряду в антипольській пропаганді. Заявлялося, що в автономії немає польських громадян⁸³.

У листопаді 1938 р. Військовий штаб Карпатської Січі створив розвідувальний відділ (відомий також під назвами «другий відділ», «служба безпеки», «секретний відділ»). Його керівником призначили чот. Євгена Врецьону — ‘Остапа Волянського’, заступниками — Романа Мировича — ‘Чубатого’ та Євгена Кульчицького — ‘Гута’. Кількість осіб в особовому складі відділу змінювалась залежно від обставин та етапу діяльності. Періодично там працювали Є. Стахів — ‘Павлюк’, С. Новаківський, Р. Мостиський, І. Бутковський — ‘Туцул’, Я. Гайвас — ‘Камінь’ та інші члени ОУН. Окрім збору розвідувальної інформації, відділ розвідки здійснював контррозвідувальну та оперативно-слідчу діяльність: перевіряв та реєстрував нових членів Карпатської Січі; виявляв угорську та польську агентуру в місцевих органах влади Карпатської України і підрозділах КС; вів слідчі допити полонених диверсантів і терористів; викривав плани диверсійно-терористичних операцій на території Закарпаття та запобігав їм⁸⁴. Відділ розвідки організовував групи розвідників під керівництвом коменданта Карпатської Січі у м. Торуні Степана Гинилевича, які збирали розвідувальну інформацію в прикордонній смузі. Також вони здобували відомості про скупчення угорських військ на кордонах Карпатської України та про плани чехословацького військового контингенту в регіоні⁸⁵.

⁸³ Там само. — Ф. 3. — Оп. 3. — Спр. 66. — Арк. 5–9; Там само. — Спр. 156. — Арк. 1; Там само. — Ф. 18. — Оп. 1. — Спр. 76. — Арк. 1.

⁸⁴ ДАЗО. — Ф. 1148. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 3зв; Гіряк Л. На стежках історичних подій. — С. 72; Бірчак В. Карпатська Україна. Спомини й переживання. — Прага, 1940. — С. 38.

⁸⁵ Веденєєв Д., Биструхін Г. Меч і тризуб. Розвідка та контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945). — Київ, 2006. — С. 119; Рассказ Евгения Стахова об Украинской революции в Закарпатье 1939 года // Гогун А. Между Гитлером и Сталиным. — Санкт-Петербург, 2004. — С. 344.

Загальну координацію дій з відділом розвідки Військового штабу Карпатської Січі на території Польщі здійснювали організаційний референт КЕ ОУН ЗУЗ Ярослав Гайвас — ‘Камінь’, повітовий провідник Сколівщини Іван Бутковський — ‘Туцул’ та Роман Шухевич — ‘Щука’.

Під час численних перевірок членів Карпатської Січі вдалось викрити засланого для підривної діяльності польського агента. В ході активних допитів він повідомив цінну інформацію: про розташування на ЗУЗ диверсійних та військово-тренувальних таборів, які вербували людей та організовували терористичні групи для нападів і саботажних акцій на території Карпатської України; прізвища польських офіцерів, причетних до підготовки операції «Лом»; список таємних агентів польської поліції на Закарпатті. Через інших агентів вдалось також дізнатися про заходи Польщі щодо збройного вторгнення в Карпатську Україну. Опрацювавши усі протоколи допитів полонених і розвідувальні звіти, керівництво Військового штабу КС вирішило перевірити інформацію, зібрану військовим відділом⁸⁶.

До середини грудня 1938 р. вдалось виконати значний обсяг роботи зі збору інформації у Львові, Самборі, Турці, Сяноці, Лавочному, Делятині та інших містах Західної України. Оунівці під керівництвом Я. Гайваса підтвердили значну частину відомостей, уже здобутих на Закарпатті, а також зібрали нові. На польсько-чехословацькому кордоні було виявлено польську спеціальну військову групу під кодовою назвою «Карпати», яка займалася підготовкою до спільної з угорськими військами окупації Закарпаття. Окрім того, викрито мережу польських молодіжних парамілітарних організацій, які активно вербували та вишколювали терористів для діяльності в Карпатській Україні. Одну частину зібраних відомостей переправив у Хуст до розвідувального відділу КС Роман Шухевичем, а другу, яку віз Ярослав Гайвас, передати не вдалось через те, що 19 грудня його несподівано заарештувала польська поліція⁸⁷.

Наприкінці 1938 р. ПУН офіційно заборонив реалізовувати план Михайла Колодзінського зі створення регулярної армії та визнав

⁸⁶ Гайвас Я. Воля ціни не має. — С. 47–49.

⁸⁷ Там само. — С. 62–64.

У штабі Карпатської Січі

фінансову допомогу західноукраїнських торгово-економічних установ зайвою з огляду на нову конфігурацію міжнародної політичної ситуації. Членам ОУН було ще раз суворо заборонено переходити на Закарпаття самовільно, без наказу вищих організаційних чинників.

У той час ПУН одержував значну фінансову підтримку від окремих осіб та українських державницьких організацій Північної Америки, і Військовий штаб Карпатської Січі вимагав використати ці кошти на закупівлю зброї. Проте Ярослав Барановський, який завідував у Проводі ОУН організацією допомоги від української еміграції з-за океану, прислав до Карпатської Січі тільки одяг та харчі⁸⁸.

У грудні 1939 р., зібравши достатньо коштів від українців з цілого світу та отримавши деякі фінанси від німців, ПУН намагався закупити для КС однострої, 6 тис. гвинтівок та іншу зброю. Але з нез'ясованих причин переговори, які провадив з урядом Чехословаччини член ПУНу та одночасно представник ОУН у Німеччині Ріко Ярій — 'Карпат', були остаточно зірвані. Німецьке військо

⁸⁸ Мірчук П. *Нарис історії ОУН*. – С. 554–555.

командування передало через Р. Ярого Карпатській Січі як подарунок сукно на тисячу комплектів умундирування. Також не встановлено, чи цю передачу було доставлено за призначенням⁸⁹.

З осені 1938 р. організацією збору зброї для Карпатської Січі займалися члени ОУН у Західних Українських Землях. Однак КЕ ОУН на ЗУЗ і її очільник Лев Ребет — 'Кіл' відповіли на ці ініціативи заборонаю, покликаючись на накази ПУНу, які визначали Карпатську Січ самодостатнім утворенням. Однак згодом у споминах Ребет констатував: «Закарпаття абсолютно не було забезпечене як слід досвідченими і випробуваними людьми, і жменька тих членів, що без дозволу подались на Закарпаття, виконала там велике завдання»⁹⁰. Завдяки активній діяльності Романа Шухевича до середини грудня 1938 р. було зібрано та передано до штабу Карпатської Січі військові навчальні матеріали і підручники, зброю та гроші. Під час служби у Військовому штабі КС у січні—лютому 1939 р. Шухевич їздив до Праги, Відня та Берліна, де зустрічався з членами ПУНу, намагаючись добитися рішення про закупівлю зброї та налагодження фінансової допомоги від української еміграції. Також у середині лютого 1939 р. він вів у Львові переговори з керівниками й представниками західноукраїнських кооперативів Юліаном Шепаровичем, Олександром Луцьким, Ю. Павликовським, І. Семянчуком, М. Твордилом і З. Пеленським, які обіцяли надати кошти на закупівлю зброї для 15 тис. січовиків (кріси та автоматичні пістолети, ручні гранати, легкі, важкі й протилетунські скоростріли, гранатомети, гармати). В середині лютого 1939 р. в Берліні питання закупівлі зброї також вирішував комендант ОНОКС Іван Роман⁹¹.

Більшість членів Окремого штабу ПУНу у справах Закарпаття, який почав працювати в лютому 1938 р., виконуючи функції координаційного центру, зокрема, ген. Віктор Курманович — 'Торк', полк. Володимир Колосовський, полк. Роман Сушко — 'Сич',

⁸⁹ ЦДАВО України. — Ф. 4628. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 60.

⁹⁰ Ребет Л. Світла і тіні ОУН. — С. 39.

⁹¹ Н. Н. Історія одного покоління // Літопис Української Повстанської Армії. — Торонто—Львів, 2007. — Т. 45: Генерал Роман Шухевич — «Тарас Чупринка» Головний Командир УПА / За ред. П. Й. Потічного, М. Посівнича. — С. 343; Гайвас Я. Воля ціни не має. — С. 57; Книш З. Розбрат: Спогади й матеріали до розколу ОУН у 1940—1941 роках. — Торонто, 1960. — С. 88—89; Макар В. Спомини та роздуми. — Т. 3: Бойові друзі. — Торонто—Київ, 2001. — С. 324—325; Гірняк Л. На стежках історичних подій. — С. 75—76.

інженер Михайло Селешко не брали участі у вишколі членів КС. Попри те Провід ОУН постійно намагався зберегти вплив на керівництво Карпатської Січі⁹².

Своєю чергою ген. Микола Капустянський, котрий виконував роль радника Військового штабу Карпатської Січі в питаннях розроблення подальшої військової стратегії Карпатської України та мобілізаційних планів, забезпечення охорони кордону і Хуста, хоч і намагався з початку листопада 1938 р. залучити до військової підготовки ОНОКС колишніх офіцерів — учасників визвольних змагань, сам не брав участі у військових вишколах вояків Карпатської Січі. А дещо згодом німецькі військові та урядові чиновники взагалі унеможливили перебування його та полк. Романа Сушка на Закарпатті⁹³.

У 1938 р. ПУН залучив до вишколу членів ОУН, які перебували в рядах Карпатської Січі, ген. Всеволода Петріва. Після закінчення його військових курсів усій групі на чолі з Олегом Кандибою — ‘Ольжичем’ було надано звання поручників. На початку 1939 р. ген. В. Петрів мав намір зайняти якусь військову посаду в Хусті, тому неодноразово звертався до уряду Карпатської України, який, зі свого боку, йому відмовляв, мотивуючи рішення наявністю достатньої кількості військових старшин⁹⁴.

Будуючи політичні плани, провідні члени ОУН сподівалися на війну Німеччини з Польщею, під час якої вдалося б створити незалежну українську державу. Тому Організація повела активну антипольську агітацію, що викликало значний спротив з боку карпатоукраїнського уряду, який боявся польського вторгнення на Закарпаття. Тож у статті «Наші міжнародні позиції» відзначалося необхідність підтримувати зовнішньополітичну орієнтацію на Німеччину та підкреслювалось прагнення українців до перегляду Версальських договорів, які узаконили окупацію України. У ній було значно переоцінено важливість української проблематики в міжнародній політиці на початку 1939 р. загалом

⁹² Шандор В. Спомини. — Т. 1: Карпатська Україна 1938–1939 рр. — Ужгород, 1996. — С. 34–35.

⁹³ Капустянський М. Військова підготовка ОУН // ОУН 1929–1954. — Париж, 1955. — С. 133; Бажанський М. Мемуарна мозаїка. — С. 106.

⁹⁴ Петрів В. Військово-історичні праці. Листи. — Київ, 2004. — С. 456; Бажанський М. Мемуарна мозаїка. — С. 108–110.

та можливості націоналістичного руху зокрема. Невідомий автор писав: «І чим більше наближається упадок теперішнього стану на Східній Європі, то тим більше набирає значення український чинник, без якого не можуть відбуватись ніякі основні ідейні, суспільно-політичні та державні переміни. Але беручи участь у цьому поки що ідейному й політичному конфлікті, що тяжить над Східною Європою, а який мабуть незадовго прибере й збройні форми, українська нація не хоче відіграти іншої ролі, як тільки співвирішальну, а що торкається її самої, то суверенну. Одначе не тільки в питаннях Східної та Середньої Європи, але й в питаннях інших частин європейського континенту, а то й поза ним. Українська нація повинна займати згідно з її власними інтересами становище»⁹⁵. З іншого боку, представники ОУН, які прибули на Закарпаття із ЗУЗ, у своїх планах орієнтувались на власні сили. Німеччину вони вважали винятково тим чинником, з допомогою якого в ситуації, що складається, можна здобути державну незалежність.

* * *

Головним центром опозиції до уряду Августина Волошина був Військовий штаб Карпатської Січі, сформований переважно з членів ОУН. Він мав головні повноваження в командуванні Січчю, адже міг ухвалювати будь-які рішення, незалежно від наказів головного команданта Дмитра Климпуша. Тому між Д. Климпушем з одного боку та С. Росохою, І. Рогачем, І. Романом з іншого виникали суперечності. Провідні діячі ОУН на Закарпатті були незадоволені поміркованим курсом уряду А. Волошина щодо чехословацького уряду і вимагали від нього рішучих дій, спрямованих на здобуття незалежності. Тому в критичній ситуації, коли б уряд не проголосив незалежність Закарпаття, Військовий штаб Карпатської Січі усунув би його від влади⁹⁶.

Постійне опонування Січі уряду Карпатської України зумовило наприкінці січня 1939 р. прагнення А. Волошина підпорядкувати Карпатську Січ та замінити її командний склад 300 українськими

⁹⁵ *Наші міжнародні позиції // Наступ. — Хуст, 1938. — 6 бер. — С. 1.*

⁹⁶ *Довганіч О. Головний комендант // Дмитро Климпуш — головний командант «Карпатської Січі». Документи, спогади, статті, вірші / Упоряд. О. Довганіч та М. Кухта. — Ужгород, 1997. — С. 24–25; Шандор В. Спомини. — Т. 1. — С. 34–37.*

старшинами з чехословацької армії, що було погоджено із владою в Празі. Був також розроблений план відправлення найактивніших членів Головної команди та Військового штабу Карпатської Січі в Думенський гірський табір поблизу с. Ясіня. Взаємне поборювання (опозиційні виступи січовиків проти уряду Волошина та спроби встановити контроль над Карпатською Січчю з боку автономного уряду) не сприяло консолідації державницьких сил напередодні вторгнення угорських військ⁹⁷.

Античеські настрої стали швидко посилюватися серед радикально налаштованих оунівців після призначення 16 січня 1939 р. чеського русофіла ген. Л. Прхали на посаду третього міністра в уряді А. Волошина. Низка причин, основними з яких були несприйняття умов Військового штабу Карпатської Січі з боку чеської влади та сподівання українців на допомогу Німеччини в організації збройних сил, у січні 1939 р. призвела до відмови від спільних дій з чехами (навчання і озброєння 4 тис. січовиків, формування жан-дармерії та фінансової сторожі)⁹⁸.

Члени ОУН на чолі з Михайлом Колодзінським розробили детальний план організації збройних сил Карпатської України. Проте через пасивну політику ПУНу втілити його в життя власними силами виявилось неможливим. Загальна кількість членів Карпатської Січі сягала 10—12 тис. осіб, натомість військовий вишкіл пройшли й опинилися на регулярній службі тільки 2 тис. січовиків. Незважаючи на мобілізаційний потенціал КС, реальна її чисельність залежала від кількості зброї та військових старшин — відділи Січі надалі залишалися погано озброєними та неготовими до тривалого опору регулярним військам⁹⁹. 12 січня 1939 р. до Головної команди Карпатської Січі надійшла телеграма від Міністерства оборони Чехословаччини з пропозицією «вступити в зв'язок з народною стрілецькою гвардією для додаткового вишколу». Головна команда, з огляду на власні розрахунки та міркування, відмовилася. Натомість 30 січня 1939 р. командування Карпатської Січі запропонувало Міністерству внутрішніх справ співпрацю у

⁹⁷ Годьмаш П. [Стахів Є.]. Спогади колишнього січовика // *Закарпатська правда*. — 1990. — 24 бер. — С. 4; Сарвадій І. Змова проти уряду Карпатської України. — *Накладом Карпатського союзу*, 1984. — С. 15.

⁹⁸ Шандор В. Спомины. — Т. 1. — С. 52.

⁹⁹ Ольжич О. Вояки — будівничі // *На зов Києва...* — С. 52.

формуванні жандармерії та фінансової сторожі на території Закарпаття, проте ця пропозиція залишилася без відповіді¹⁰⁰.

Головна команда Карпатської Січі виступила з офіційним зверненням від 13 січня 1939 р. до уряду Августина Волошина надати відділам Січі зброю із запасів при окружних урядах і судах та дозволити закупити деяке озброєння, наполягаючи, що військове навчання та служба січовиків можливі лише тоді, коли вони будуть добре озброєні. Автономний уряд відмовив, і це стало причиною масових демонстрацій під гаслом «Січі зброю!» Після невдалої спроби отримати зброю офіційним шляхом командування КС 19 січня 1939 р. вирішило самовільно захопити її зі складів чеської жандармерії у Хусті. Окрім цього, за спогадами В. Бірчака, було ухвалено усунути від влади прем'єр-міністра А. Волошина та міністра Ю. Ревая, які не опротестували призначення ген. Прхали третім міністром. Операцію із захоплення зброї було проведено 4 лютого 1939 р. Однак через нез'ясовані причини її не довели до кінця, і на прохання Волошина січовики повернули зброю¹⁰¹.

Конфлікт між чеськими силовими структурами на чолі з ген. Прхалою та Карпатською Січчю фактично визрів на кінець лютого 1939 р. Перші намагалися за будь-яку ціну втримати владу в своїх руках та не допустити проголошення незалежності Закарпаття, другі були готові на адекватні дії для захисту національного суверенітету. У найбільшій за обсягом і тиражем газеті Карпатської України появилася стаття місцевого чільного діяча ОУН Івана Рогача, в якій під кінець було зазначено: «Все одно, чи чеська, чи мадярська, чи польська неволя для нас, але зневаг більше терпіти не будемо»¹⁰². Зростання таких настроїв серед українського населення було закономірним наслідком майже 20-річного чеського панування на Закарпатті.

Постійні відмови уряду А. Волошина передати січовикам зброю та боеприпаси з чеських складів змушували командування Карпатської Січі діяти самостійно. Тож, коли Військовий штаб КС отримав достовірні дані про можливість захопити зброю зі складу чеської армії в Хусті, він 10 березня 1939 р. провів засідання

¹⁰⁰ ДАЗО. – Ф. 17. – Оп. 2. – Спр. 393. – Арк. 1–1зв.; Там само. – Спр. 321. – Арк. 1.

¹⁰¹ Вони боронили Карпатську Україну. – С. 577–578; Бірчак В. Карпатська Україна. – С. 56.

¹⁰² Рогач І. Чеська провокація // Нова свобода. – Хуст, 1939. – 9 бер. – С. 1.

старшин у складі О. Ольжича, чот. Р. Шухевича, пор. С. Сулятицького, чот. Є. Врецьони, чот. З. Коссака, пор. Є. Кульчицького і чот. Л. Криська, на якому було ухвалено рішення скористатися з цієї нагоди, щоб озброїти січовиків Хустського коша. Вночі 11 березня Р. Шухевич — ‘Борис Щука’ і Ю. Лопатинський — ‘Калина’ з допомогою вартового відділу Січі захопили близько 100 крісів, 40 пістолетів і 25 тис. набоїв (3 ящики). Всю зброю було перевезено трьома легковиками і вантажною машиною під керівництвом начальника автоколони Карпатської Січі Л. Криська — ‘Кріса’ за 15 км від Хуста й передано на таємне зберігання. У відповідь чеський ген. Прхала через коменданта хустської жандармерії полк. Ваку висунув ультиматум автономному уряду з вимогою негайно повернути зброю. Щоб не загострювати і до того напружену ситуацію та не дати їй перерости у збройний конфлікт, прем’єр-міністр А. Волошин наказав начальнику української поліції сот. Ю. Білею негайно знайти й повернути зброю. На засіданні старшин Карпатської Січі під керівництвом Олега Кандиби — ‘Ольжича’ було ухвалено рішення виконати наказ Волошина, а безпосереднім організаторам і виконавцям рекомендували, через загрозу арешту, виїхати з Хуста¹⁰³.

Розгортання подій прискорив напад Угорщини на Карпатську Україну 13 березня 1939 р. У приміщенні «Січової Гостинниці» відбулось екстрене засідання Військового штабу Карпатської Січі, на якому було вирішено відіслати делегацію у складі І. Рогача, І. Романа та М. Колодзінського до прем’єр-міністра А. Волошина з проханням дати письмовий наказ коменданту чеської жандармерії полк. Ваці видати зброю і боеприпаси для підрозділів Січі, які планувалось відправити на фронт. Чотарі Євген Врецьона — ‘Волянський’ та Лев Крисько — ‘Кріс’ передали наказ про відправку однієї сотні до урядової будівлі для отримання зброї коменданту Хустського коша С. Сулятицькому та замовили вантажні машини для перевезення січовиків на фронт¹⁰⁴.

¹⁰³ Гіряк Л. *На стежках історичних подій.* — С. 107–109; Зінкевич-Гіряк М. *На Закарпатській Україні (Спогад) // Літопис Української Повстанської Армії.* — Т. 45. — С. 218–220.

¹⁰⁴ Кріс Л. [Крисько Л.]. *14 березня в Головній команді // Карпатська Україна в боротьбі.* — Відень, 1939. — С. 54; Сулятицький С. *З кошем // Там само.* — С. 82–83; Гренджа-Донський В. *Щастя і горе Карпатської України. Щоденник. Мої спогади.* — Ужгород, 2002. — С. 176–177.

Демонстрація в Хусті. Березень 1939 р.

14 березня 1939 р. представники Карпатської Січі близько 2-ї год. ночі прибули з письмовим наказом прем'єра А. Волошина до коменданта чеської жандармерії полк. Ваки. У цей момент хтось відкрив вогонь, зав'язалася сутичка, в якій були поранені двоє січовиків і один жандарм. Але бій вдалось припинити і провести переговори, в результаті яких полк. Вака погодився передати українцям 41 кріс та 90 револьверів із боєприпасами. Отримавши зброю, перша сотня Хустського коша повернулася до казарм¹⁰⁵.

Проте невдовзі чеські військовики висунули вимогу коменданту Карпатської Січі І. Роману повернути зброю. Одержавши відмову, ген. Л. Прхала о 6-й год. ранку наказав атакувати січові підрозділи та об'єкти в Хусті: Головну команду, Кіш, «Січову

¹⁰⁵ Кріс Л. [Крисько Л.] 14 березня в Головній команді // Заповіт Срібної Землі. – С. 52–53; Сулятицький С. З кошем // Там само. – С. 74–75; Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України... – С. 177.

Загін «Карпатської Січі» роззброює угорських військових. Березень 1939 р.

Гостинницю», Жіночу Січ та «Летючу естраду». Збройні сутички між чеськими військами та січовиками тривали понад вісім годин у чотирьох дільницях міста. Загальною обороною і обороною Головної команди Карпатської Січі командував М. Колодзінський. Прем'єр-міністр А. Волошин намагався вести переговори про припинення барикадних боїв у місті, однак із Праги не відповідали на його телефонні дзвінки. Перемир'я об 11-й год. оголосили міністр внутрішніх справ Карпатської України Перевузник, начальник української поліції Ю. Білей та капітан чеської армії Парчани. Карпатська Січ припинила воєнні дії і підпорядкувалася прем'єр-міністрові А. Волошину. Військові зіткнення закінчились роззброєнням чеських вояків, відділів жандармерії та фінансової сторожі у Велятині, Буштині, Іршаві, Білоку, Копані, Тячеві, Торуні та по всій Волівецькій окрузі¹⁰⁶.

¹⁰⁶ *Карпатська Україна в боротьбі. – Відень, 1939. – С. 51, 76–78, 108; Кріс Л. 14 березня в Головній команді. – С. 60–62.*

Безпосередні учасники й очевидці цих подій, а також дослідники, наводять різні дані стосовно втрат обох сторін у боях 14 березня 1939 р. За Й. Сарвадієм, загинуло 120—150 січовиків та 7 вояків чеської армії; за Ю. Химинцем — 107 січовиків та 7 чехів; за О. Ольжичем — 40 січовиків і 20 чехів; за Ю. Шантою — 72 січовики; за С. Сулятицьким — 50—60 членів КС; за М. Бандусяком — 150 українських вояків; а за підрахунками В. Керечанина, загинуло 40 і було поранено 50 січовиків¹⁰⁷.

Сучасні дослідники М. Вегеш, О. Богів, В. Боднар, В. Задорожний та О. Довганич вважають основними причинами збройного зіткнення між чехами й українцями відсутність зброї у Карпатській Січі, що вилилась у спробу силоміць захопити її у чеських військ, та намір здійснити державний переворот. Однак командуванню Січі ще до того було відомо про план ген. Прхали роззброїти січовиків, тому воно активно готувалося до оборони. Підрозділи КС у Хусті були наготові, посилено охорону Головної команди і Жіночої Січі та визначено зв'язкових¹⁰⁸.

Керівництво ПУНу на чолі з А. Мельником не було причетне до цих подій, бо в лютому 1939 р. майже повністю відмежувалося від справ Закарпаття. Ба більше, в інструкціях Ю. Химинцю наказувалося уникати будь-яких збройних сутичок із чеськими військами. До перевороту, спрямованого проти уряду А. Волошина, не були причетні також члени Військового штабу Карпатської Січі М. Колодзінський — 'Гузар', З. Коссак — 'Тарнавський', Р. Шухевич — 'Щука' та керівник КЕ ОУН З Ю. Химинець¹⁰⁹. З іншого боку, В. Шандор зазначає у спогадах, що Ріко Ярій, агент Абверу та представник ОУН у Німеччині, планував, використовуючи свій вплив на С. Росоху, І. Рогача, І. Романа, а також на галичан Є. Кульчицького, Г. Барабаша, Є. Врецьону, здійснити такий переворот і встановити диктатуру¹¹⁰.

Міністр військових справ незалежної Карпатської України Степан Ключурак 15 березня 1939 р. «Наказом Ч. 1» призначив

¹⁰⁷ Вони боронили Карпатську Україну. — С. 285.

¹⁰⁸ Сулятицький С. З кошом. — С. 82—83.

¹⁰⁹ Шандор В. Спомини. — Т. 1. — С. 304, 306—307; Бажанський М. Мемуарна мозаїка. — С. 87—89; Химинець Ю. Тернистий шлях до України. — С. 79.

¹¹⁰ Шандор В. Спомини. — Т. 1. — С. 48—52, 302—305, 325—330; Сарвадій І. Змова проти уряду Карпатської України. — Карпатський союз, 1984. — С. 23—24.

полк. Сергія Єфремова Комендантом Національної оборони Карпатської України. Також було створено Генеральний штаб Національної оборони, до якого ввійшли Іван Роман, надпоручники Парчаній та Гулянич, пор. Степан Вайда, полк. М. Колодзінський (начальник штабу), полк. В. Філонович, поручники І. Бабіля, Андрій Івашкович, Михайло Пуглик, Г. Барабаш та Р. Шухевич. Того ж дня Комендант Національної оборони С. Єфремов невдовзі після початку наступу угорських військ на напрямку Виноградів—Хуст разом із декількома колишніми старшинами Армії УНР утік із Карпатської України в Румунію¹¹¹. На думку деяких дослідників, майже весь Військовий штаб Карпатської Січі та частина членів ОУН, підпорядкованих ПУНу, виконуючи попередні вказівки Я. Барановського, під час оборони від угорського вторгнення покинули Закарпаття і вирушили закордон¹¹². Тому загальне командування військами Карпатської Січі 15—19 березня взяв на себе М. Колодзінський — ‘Гузар’, якому активно допомагав його ад’ютант З. Коссак — ‘Тарнавський’.

Новий комендант наказав провести загальну мобілізацію до КС. Тим часом ген. Прхала проголосив незрозумілий нейтралітет чеських військ та відмовився передавати зброю січовикам. Увечері 15 березня до Хуста прибув спеціальний посол угорського уряду, який передав президентові Карпатської України А. Волошину вимогу мирно відмовитися від влади на Закарпатті. Зі свого боку, німецький консул порадив членам Головної команди Січі капітулювати, мотивуючи це тим, що в умовах, коли на окупацію Карпатської України погодились Німеччина та Італія, будь-який спротив є марним. За свідченнями очевидців, у відповідь полк. М. Колодзінський сказав: «У словнику українського націоналіста немає слова “капітулювати”. Сильніший ворог може нас у бою перемогти, але поставити нас перед собою на коліна — ніколи!»¹¹³.

Після бою на Красному Полі 16 березня Колодзінський наказав спалити архів Головної команди Карпатської Січі, організував

¹¹¹ Стерчо П. *Карпато-Українська держава...* — С. 217; Штефан А. *Українське військо в Закарпатті // Вісті комбатанта.* — 1967. — Ч. 1. — С. 45.

¹¹² Веґеи М. *Організація Народної Оборони Карпатська Січ — збройні сили Карпатської України // Історія і політика.* — Т. 2. — С. 167; Ситник О. *Діяльність ОУН С. Бандери в Закарпатті перед утворенням УПА // Визвольний шлях.* — 1999. — Кн. 7. — С. 785.

¹¹³ Мірчук П. *Нарис історії ОУН.* — С. 557.

Жінки – члени Карпатської Січі. 1939 р.

евакуацію поранених та безпечний виїзд президента й уряду з території Карпатської України. Колодзінський планував разом із З. Коссаком перейти в Карпати і, спираючись на підтримку національно свідомого населення, організувати партизанську боротьбу проти окупантів. Однак здійснити це їм не судилось: невдовзі їх затримав угорський військовий підрозділ, і 19 березня вони та ще 15 січовиків були розстріляні в Солотвинських шахтах¹¹⁴.

Роман Шухевич і Петро Барабаш у час угорського нападу перебували при штабі Карпатської Січі у Великому Бичкові, що мав організувати основний центр опору угорським окупантам на Гуцульщині. 16 березня

угорські війська практично зайняли основні населені пункти — Рахів, Солотвино та Великий Бичків. У таких обставинах Р. Шухевич і Г. Барабаш намагалися зв'язатись із хустською групою Карпатської Січі, яка у складі старшин полк. Колодзінського, полк. Філоновича, сот. Тацинця, хор. І. Бутковського — 'Гуцула', пор. Сулятицького і чот. Є. Врецьони — 'Волянського' відступала у гори. Але дві групи Карпатської Січі були повністю відокремлені одна від одної угорськими військами. Тож Р. Шухевич з іншими січовиками відступив у Румунію. 19 березня румунська влада передала Угорщині 273 січовиків і 10 старшин, серед яких шестеро осіб були членами Генерального штабу¹¹⁵.

Майже чота січовиків під командуванням Івана Бутковського — 'Гуцула' 16 березня вела жорстокі бої з частинами угорської

¹¹⁴ Дад А. *За волю і державність Срібної Землі* // Коссак, Охримович, Тураш. — С. 86; Стебельський І. *Шляхами молодості й боротьби*. — С. 36–37; Федина В. Михайло Колодзінський — Гузар і Карпатська Україна // *Карпатика*. — Ужгород, 2000. — Вип. 7. — С. 233.

¹¹⁵ Ольжич О. *Вояки — будівничі*. — С. 57; Н. Н. *Історія одного покоління* // *Літопис Української Повстанської Армії*. — Т. 45. — С. 344.

армії під Хустом, прикриваючи відхід підрозділів Карпатської Січі та Генерального штабу на чолі з М. Колодзінським. Під час відступу до цього підрозділу поступово приєднувалися розпорошені січовики, і таким чином було сформовано нову сотню. Вона намагалася об'єднатися з бойовою групою М. Колодзінського, але, зустрівши опір ворожих військ, повернула на Тячів. Провівши бій, січовики через річку Тису перейшли до Румунії. Однак румунські прикордонники видали українських вояків угорським військам, і більшість із них опинились у концтаборах¹¹⁶.

Іршавську ділянку фронту від наступу угорських військ захищала сотня КС під командуванням Осипа Карачевського — 'Свободи'. 16 березня він отримав наказ від полк. М. Колодзінського обороняти, доки можливо, зайняті позиції, а потім відступати у Словаччину. В ході боїв сотня змушена була відійти у Волівський округ і згодом — на територію Гуцульщини. Інша група січовиків на чолі з пор. Ю. Лопатинським — 'Калиною' провела біля Перечина низку боїв з угорськими військами, а відтак перейшла у Словаччину¹¹⁷.

19 березня Карпатська Україна припинила організований військовий спротив угорській окупації. Члени ОУН С. Росоха, М. Крупа, О. Ворохта створювали в карпатських горах повстанські загони, які діяли між Великим Бичковим та Раховим. Зв'язок і координацію між окремими групами повстанців і Проводом ОУН у Хусті виконували Микола Петрук та Федір Хімчук. Невдовзі, з огляду на важкі умови партизанської боротьби, із повстанських загонів було звільнено молодих семінаристів, гімназистів і тих, хто бажав повернутись додому або не походив із Закарпаття. Через зв'язкових командир повстанського загону С. Росоха отримав наказ від Проводу ОУН у Хусті про своє відкликання та виїзд за кордон для іншої роботи. Після його від'їзду командування загonom перейшло до О. Ворохти. Активно проти встановлення угорської влади діяв повстанський загін у Волівській окрузі під командуванням відомого місцевого члена ОУН пор. Федора Тацинця — 'Крота' й О. Тарасюка. Після того, як угорська влада оголосила

¹¹⁶ Гуцул І. [Бутковський І.]. Остання сотня // Заповіт Срібної землі. — С. 119–126; Гіряк Л. На стежках історичних подій. — С. 152–154.

¹¹⁷ Свобода О. [Карачевський О.]. На відтинку Іршава // Заповіт Срібної землі. — С. 105–111; Стахів Є. Крізь тюрми, підпілля й кордони. — С. 50; Яшан В. Полковник Михайло Колодзінський. — Нью-Йорк—Торонто, 1968. — С. 648.

амністію всім учасникам збройної боротьби, Ф. Тацинець повернувся до рідного села Келечина, де був заарештований і розстріляний. Повстанська боротьба окремими партизанськими загонами проти окупаційної влади в гірських районах Закарпаття тривала до середини травня 1939 р.¹¹⁸.

Члени ОУН взяли активну участь у формуванні та подальшому розвитку Карпатської Січі. Однак, перебуваючи в керівництві Військового штабу, вони не змогли перетворити мілітарну організацію в регулярну армію. Заходами ОУН на ЗУЗ та при допомозі ПУНу можна було вирішити питання організації боєздатних, добре укомплектованих і споряджених збройних сил Карпатської України в 1938—1939 рр. Проте позиція ПУНу стосовно масового переходу польсько-чехословацького кордону, орієнтація на Німеччину, обмеження військових ініціатив оунівців на Закарпатті, мінімальна участь у військовому вишколі вояків Карпатської Січі не дали змоги реалізувати задум. У боях за незалежність Карпатської України загинуло декілька сотень членів Організації, чимало було розстріляно угорськими та польськими військами після завершення окупації Закарпаття, ще більше потрапило до угорських концтаборів і польських тюрем.

¹¹⁸ Попович Ф. Партизанка Карпатської Січі // *Карпатська Січ*. – С. 191–194; Химинець Ю. Тернистий шлях до України. – С. 373.

ІГОР ДЕРЕВ'ЯНИЙ

МАСОВІ РОЗСТРІЛИ У В'ЯЗНИЦІ № 1 М. ЛЬВОВА В КІНЦІ ЧЕРВНЯ 1941 РОКУ

Масові розстріли в'язнів тюрем Західної України на початку німецько-радянської війни 1941—1945 рр., що тривали з кінця червня до початку липня 1941 р., є винятковим явищем у практиці карально-репресивних органів радянської влади. Важливе місце у цих подіях належить в'язниці № 1 у Львові — на той час найбільшій тюрмі Західної України, — і те, що відбувалося тут протягом 22—28 червня 1941 р., може дати уявлення про методи діяльності НКВД у перші дні війни. Однак події у в'язниці № 1 ще не були об'єктом досліджень української історіографії. Пропонована стаття висвітлює це важливе для історичної науки питання, розкриваючи причини масових розстрілів, окреслюючи їхній перебіг та вказуючи кількість, національність, вік і соціальний статус розстріляних в'язнів.

В основі дослідження лежать радянські документи (накази, доповідні та звіти) кінця червня — початку липня 1941 р. Кількість в'язнів у тюрмі № 1 напередодні війни засвідчена в довідці про «Дислокацію, ліміт і наповнення тюрем Української ССР станом на 10 червня 1941 року»¹. Важливим документом є наказ наркома державної безпеки СРСР Всеволода Меркулова² від 23 червня 1941 р., в якому регламентовано заходи щодо в'язнів. Проблема евакуації в'язнів зі Львова відбита в таких документах: наказ «Про евакуацію в'язнів з тюрем Західних областей»³, «План евакуації в'язнів з тюрем західних областей України»⁴,

¹ Дислокация, лимит и наполнение тюрем Украинской ССР на 10 июня 1941 года // *Західноукраїнська трагедія 1941 / Упоряд. О. Романів, І. Федущак; видання друге.* — Львів—Нью-Йорк, 2003. — С. 338—341.

² З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ. — 1994. — № 1. — 440 с.

³ Приказ о эвакуации заключенных из тюрем Западных областей // Білас І. Г. *Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2-х кн.* — Київ, 1994. — Кн. 2. — С. 222.

⁴ План эвакуации заключенных из тюрем западных областей Украины // Білас І. Г. *Репресивно-каральна система в Україні.* — Кн. 2. — С. 223—224.

«План евакуації в'язнів, утримуваних у в'язницях Західної області НКВД/НКГБ УРСР»⁵ і «Відомість вибуття та руху ешелонів по тюрмах НКВД Української РСР»⁶. Кількість розстріляних ілюструють довідка начальника тюремного відділення УНКВД Львівської області начальника УНКВД у Львівській області про хід розвантаження тюрем від контрреволюційного, кримінально-політичного елементу⁷, телеграма начальника тюремного управління НКВД УРСР Філіппова народному комісарові внутрішніх справ УРСР Сергієнку «Про евакуацію в'язниць західних областей СРСР (Львівська, Дрогобицька, Станіславська області)»⁸, доповідна записка «Про евакуацію в'язниць Західних областей СРСР»⁹. Списки частини розстріляних в'язнів були надруковані у виданнях Служби безпеки України¹⁰ й у праці О. Романіва та І. Федущак¹¹, вони слугують головним джерелом для визначення національного складу, віку та вироків в'язнів. Факт утечі в'язнів описано у «Доповідній про службову діяльність 233 полку Конвойних військ НКВД за період воєнних дій з 22.6.41 до 29.7.41.»¹²; спецповідомленні «Про стан у в'язницях Волинської, Рівненської, Тернопільської, Львівської та Чернівецької областей»¹³; звіті начальника тюремного управління НКВД УРСР Філіппова заступникові народного комісара внутрішніх справ СРСР Чернишову та начальникові тюремного управління НКВД СРСР Нікольському про евакуацію в'язнів із тюрем Західної України та інших областей УРСР¹⁴; не підписаному документі про масштаби репресій

⁵ План евакуації заключених, содержащихся в тюрьмах Западной области НКВД/НКГБ УССР // *Західноукраїнська трагедія 1941*. – С. 342–344.

⁶ Ведомость выбытия и движения эшелонов по тюрьмам НКВД Украинской ССР // *Західноукраїнська трагедія 1941*. – С. 389–396.

⁷ Див.: *Західноукраїнська трагедія 1941*. – С. 346–347.; Білас І. Г. *Репресивно-каральна система в Україні*. – Кн. 2. – С. 228–229.

⁸ Див.: *Західноукраїнська трагедія 1941*. – С. 354–355.

⁹ Докладная записка «Об эвакуации тюрем Западных областей СССР» // Білас І. Г. *Репресивно-каральна система в Україні*. – Кн. 2. – С. 242–245.

¹⁰ *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. – 1997. – № 1-2. – С. 394–431.

¹¹ *Західноукраїнська трагедія 1941*. – С. 109–127.

¹² Доклад о служебной деятельности 233 полка Конвойных войск НКВД за период военных действий с 22.6.41 по 29.7.41 // *Архів Львівського обласного товариства (далі – ЛОТ) «Пошук»*.

¹³ Спецсообщение «О положении в тюрьмах Волынской, Ровенской, Тернопольской, Львовской и Черновицкой областей» // *Західноукраїнська трагедія 1941*. – С. 348–349.

¹⁴ Див.: *Західноукраїнська трагедія 1941*. – С. 367–373.

у тюрмах Західної України, в якому зазначено кількість розстріляних, звільнених, евакуйованих (етапованих), маршрути транспортування, пункти прибуття, кількість жертв серед евакуйованих в'язнів¹⁵; наказі № 036 про нагородження вояків 233-го конвойного полку НКВД¹⁶. Важливим джерелом, що розкриває питання слідчої процедури та соціальний склад в'язнів, є кримінальні справи розстріляних осіб¹⁷.

Масові розстріли в'язнів у тюрмі № 1 м. Львова побіжно розглянуто в науковій літературі в контексті подій у Західній Україні (Львівська, Станіславівська, Тернопільська, Волинська, Рівненська обл.). Основні праці з цієї проблеми — дослідження Івана Біласа¹⁸, яке розкриває тему репресивної діяльності радянських спецслужб в Україні у 1917—1953 рр., і робота Олега Романіва та Інни Федущак¹⁹, де висвітлено радянські репресії в Західній Україні 1939—1941 рр., зокрема, значну увагу приділено масовим розстрілам у в'язницях у перші дні німецько-радянської війни.

22 червня 1941 р., з початком німецько-радянської війни, тюрми, переповнені політичними в'язнями, перетворилися для радянської влади на гостру проблему. Особливо це стосувалося тюрем прифронтової зони, зокрема львівських.

На той час у Львові було три в'язниці: № 1 — в'язниця на вул. Комсомольській (тепер Степана Бандери) з головним входом із вул. Лонцького (тепер Брюллова), № 2 — Замарстинівська

¹⁵ Там само. — С. 380—383.

¹⁶ Приказ по 13 дивизии Конвойных войск НКВД СССР, 9 сентября 1941 г., № 036, гор. Харьков, «О награждении военнослужащих 233 конвойного полка НКВД» // Архів ЛОТ «Пошук».

¹⁷ Архів Управління Служби безпеки (далі — СБ) України Львівської області. — Архів кримінальних справ. — Спр. № П-2151 з обвинувачення Скаба Петра Андрійовича. — Арк. 46.; Спр. № П-14646 з обвинувачення Бачанського Яна Івановича. — Арк. 64; Спр. № П-15177 з обвинувачення Старшинського Петра Васильовича. — Арк. 104; Спр. № П-17810 з обвинувачення Сярого Івана Йосиповича. — Арк. 55; Спр. № П-8174 з обвинувачення Могильницької-Трачук Євгенії Авксентіївни та ін. — Арк. 322; Контрольно-наглядова спр. № П-8208 з обвинувачення Климчука Григорія Васильовича. — Арк. 72; Спр. № П-30843 з обвинувачення Бялостоцького Стефана Федоровича. — Арк. 54.

¹⁸ Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. — Кн. 1. — 432 с.; Кн. 2. — 688 с.

¹⁹ Західноукраїнська трагедія 1941. — С. 431.

В'язниця «Бригідки» на вул. Городоцькій у Львові, червень 1941 р.

в'язниця (на вул. Замарстинівській), № 4 — в'язниця «Бригідки» на вул. Казимирській (тепер Городоцька). В'язниця № 3 розташовувалась у м. Золочеві (у тогочасних документах — Злочів) — у внутрішніх приміщеннях замку. Згідно з довідкою про «Дислокацію, ліміт і наповнення тюрем Української РСР станом на 10 червня 1941 р.»²⁰, у Львові перебувала така кількість арештованих: у в'язниці № 1 за ліміту 1 500 осіб — 3 638 в'язнів, у в'язниці № 2 при ліміті 270 осіб — 801, у в'язниці № 4 при ліміті 300 осіб — 706, у в'язниці № 3 при ліміті 350 осіб — 625. Отож, у Львові станом на 10 червня 1941 р. утримували 5 145 в'язнів, із них 70,7% — у тюрмі № 1.

Першими офіційними заходами у вирішенні проблеми стали наказ № 2445/М наркома державної безпеки В. М. Меркулова²¹

²⁰ Дислокация, лимит и наполнение тюрем Украинской ССР на 10 июня 1941 года // Західноукраїнська трагедія 1941. — С. 339.

²¹ Див.: З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1994. — № 1. — С. 192.

від 23 червня 1941 р. та наказ начальника тюремного управління НКВД УРСР капітана державної безпеки Філіппова²² також від 23 червня 1941 р.

У першому документі йшлося про терміновий облік усіх в'язнів у тюрмах та розподіл їх на тих, що підлягають депортації в ІТЛ* у центральних та східних районах СРСР, і тих, кого необхідно розстріляти (це завдання покладалося на місцеве керівництво НКГБ**). Також наказувалося передати до Москви у 1-й спеціальний відділ НКВД СРСР найважливіші, на думку працівників НКГБ, архівні справи. Списки в'язнів необхідно було вислати до Москви до 23 липня 1941 р. Очевидно, керівництво вважало, що просування Вермахту не буде настільки швидким. Тому в документі не мовиться про т. зв. «розвантаження в'язниць»***, тобто масове знищення в'язнів. У другому документі йшлося про евакуацію в'язнів, до нього додавався «План евакуації», датований 24 червня. Згідно з ним, щоб вивезти в'язнів із тюрми № 1, необхідно було 139 вагонів, але виділялося 144²³.

²² Приказ о эвакуации заключенных из тюрем Западных областей // Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. — Кн. 2. — С. 222.

* ІТЛ — виправно-трудова табори (від рос. «исправительно-трудовые лагеря»). У 1919—1956 рр. в СРСР — місця, де в'язні відбували покарання після вироку суду. Сюди спрямовували особливо небезпечних для радянської влади осіб і використовували їх на примусових роботах. ІТЛ перебували у віданні НКВД, а з 1946 р. — МВД. Ліквідовані 1956 р.

** Комісаріат, виокремлений у березні 1941 р. з НКВД, щоб організовувати та проводити оперативну роботу проти антирадянського руху.

*** Офіційний наказ про «розвантаження в'язниць» Л. Берія підписав 4 липня 1941 р. У ньому йшлося про припинення евакуації з в'язниць прифронтової зони через переповнення тилових в'язниць. Вивозити дозволялося лише політичних в'язнів, пов'язаних із терористичною антирадянською діяльністю, шпигунів та іноземних агентів. Жінок було наказано звільнити, за винятком попередньої категорії. Кримінальних злочинців, винних у побутових злочинах, — використовувати на роботах зі зведення оборонних споруд. Щодо інших категорій в'язнів — застосовувати розстріл (копія документа з архіву ЛОТ «Пошук»; оригінал зберігається в Державному архіві Російської Федерації: Государственный архив Российской федерации. — Ф. 9413. — Оп. 1. — Д. 21. — Л. 66—67). Отже, цей наказ не стосувався в'язнів львівських тюрем, оскільки радянська адміністрація покинула місто 28 червня. Проте термін «розвантаження в'язниць» фігурує у документі, створеному ще до офіційного наказу від 4 липня, — у довідці начальника тюремного відділення УНКВД Львівської області начальникові УНКВД у Львівській області про хід розвантаження тюрем від контрреволюційного, кримінально-політичного елемента від 24 червня 1941 р.

²³ План эвакуации заключенных из тюрем западных областей Украины. — С. 223—224.

Зі Львова було заплановано евакуювати 4 591 особу²⁴, а саме: 1 000 — до в'язниць НКВД Башкирської АРСР, 1 000 — до тюрем управління НКВД Орджонікідзевського краю, 1 000 — до тюрем управління НКВД Архангельської області, 1 000 — до тюрем НКВД Іванівської області та 591 — до тюрем управління НКВД Молотовської області. За іншими даними, планувалося вивезти 5 000 в'язнів²⁵. Порівнюючи кількість осіб, що підлягали вивезенню зі Львова, з відповідними даними інших обласних центрів Західної України, констатуємо, що саме у Львові зосереджувалося найбільше політичних в'язнів. До порівняння: зі Станіслава (тепер Івано-Франківськ) підлягали евакуації 2 511 осіб, із Тернополя (у тогочасних документах — Тарнопіль) — 1 577, із Луцька — 1 999, із Чернівців — 2 060.

Згідно з інструкцією НКВД СРСР «Про порядок переселення польських осадників із західних областей УРСР та БРСР»²⁶ від 29 грудня 1939 р., один вагон ешелону вмщував 30 осіб (у документі стояло число «25», проте над ним було написано «30»), а також майно переселенців (до одної тонни на родину). Оскільки в'язні не володіли жодним майном, внаслідок запровадження указу Президіуму Верховної Ради СРСР «Про надання права ОСО при НКВД СРСР застосовувати конфіскацію майна»²⁷ від 21 грудня 1940 р., то їхня кількість на один вагон, гіпотетично, могла сягнути 50 осіб, тож 144 вагонів було більш ніж достатньо для евакуації.

Проте вже 27 червня 1941 р. начальників ВОСО* штабу фронту був надісланий запит від начальника тюремного управління НКВД УРСР про надання ще 90 вагонів для вивезення в'язнів зі Львова. Очевидно, всупереч плану, засобів для евакуації бракувало.

²⁴ План эвакуации заключенных, содержащихся в тюрьмах Западной области НКВД/НКГБ УССР. — С. 342–343.

²⁵ Доклад о служебной деятельности 233 полка Конвойных войск НКВД...

²⁶ Инструкция НКВД СССР «О порядке переселения польских осадников из западных областей УССР и БССР» // Сталинские депортации. 1928–1953 / Под общ. ред. акад. А. Н. Яковлева. — Москва, 2005. — С. 111–112.

²⁷ Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) о конфискации имущества осуждённых Особым Совещанием с приложением проекта Указа Президиума Верховного Совета СССР // Лубянка. Сталин и НКВД–НКГБ–ГУКР «Смерш». 1939 – март 1946 / Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти / Под общ. ред. акад. А. Н. Яковлева. — Москва, 2006. — С. 223–224.

* Від рос. «Военный особый отдел».

Можна припустити, що ресурси використали для вивезення керівного складу партійних працівників, хоча постанова Політбюро ЦК ВКП(б) «Про порядок евакуації сімей керівних партійних, радянських працівників і сімей керівного складу Червоної армії, флоту, та військ НКВД з прифронтової смуги»²⁸ з'явилася лише 5 липня 1941 р.; тоді ж було затверджено постанову «Про порядок евакуації населення у воєнний час»²⁹. Натомість працівникам НКГБ пунктом 4-м директиви НКГБ СРСР № 136 про завдання органів безпеки за умов воєнного часу³⁰ від 24 червня 1941 р. було заборонено покидати «обслуговувану територію».

У доповідній начальника тюремного відділення управління НКВД Львівської області Лермана начальникові управління НКВД у Львівській області Дятлову про хід «розвантаження тюрем від контрреволюційного, кримінально-політичного елементу» від 24 червня 1941 р. повідомлялося, що в тюрмі № 1 евакуації підлягали 356 осіб, а вивезли лише 26, у тюрмі № 2, відповідно, — 101 і 35, у тюрмі № 3 — 128 і 87³¹.

Отже, евакуювати заплановану кількість в'язнів можливості не було. У відомості вибуття та руху ешелонів по тюрмах УРСР (документ слід датувати не раніше ніж 5 лютого 1942 р.) зазначено, що ешелон зі 149 з/к* зі Львова 2 липня проминув Курськ, його скеровано на Уфу; ешелон із 527 з/к рухається до Кіровограда; ешелон із 999 з/к 8 липня, прямуючи до Новосибірська, проминув Куйбишев; ешелон зі 147 з/к 9 липня прибув до Уфи³². Таким чином до

²⁸ *Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) «О порядке эвакуации семей руководящих партийных, советских работников и семей начальствующего состава Красной армии, флота и войск НКВД из прифронтовой полосы» // Лубянка... — С. 293–294.*

²⁹ *Из постановления Политбюро ЦК ВКП(б) «О порядке эвакуации населения в военное время» // Лубянка... — С. 294–295.*

³⁰ *Директиви НКГБ СРСР № 136 про завдання органів безпеки за умов воєнного часу 24 червня 1941 р. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 2000. — № 1. — С. 21.*

³¹ *Довідка начальника тюремного відділення УНКВД Львівської області начальникові УНКВД по Львівській області про хід розвантаження тюрем від контрреволюційного, кримінально-політичного елементу // Західноукраїнська трагедія 1941. — С. 347.; Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. — Кн. 2. — С. 229.*

* Від рос. «заключенный каналармеец». Це словосполучення вперше вжив заступник начальника ГУЛАГу Л. І. Коган у розмові з членом Політбюро КППРС А. І. Мікояном, застосувавши його до в'язнів, задіяних у будівництві Біломорканалу. Згодом скорочення «з/к» поширилося на всіх радянських в'язнів.

³² *Ведомость выбытия и движения эшелонов по тюрьмам НКВД Украинской ССР // Західноукраїнська трагедія 1941. — С. 394.*

Подвір'я в'язниці на вул. Лонцького у Львові. Люди шукають своїх родичів після масових розстрілів НКВД. Червень 1941 р.

розстріляно 924 (ймовірно від 22 червня, враховуючи 108 осіб, засуджених до ВМН). У тюрмі № 2, де підлягали розстрілу 471 в'язень, розстріляно всіх; так само розстріляно всіх в'язнів, що підлягали розстрілу, у тюрмі № 4 — 413 осіб. Тих, котрі підлягали звільненню, в тюрмі № 1 налічувалося 505, а звільнено було 320, у тюрмі № 2 — 31, звільнили всіх; у тюрмі № 3 — 63, звільнили всіх (причому це були лише кримінальні злочинці³⁴).

У доповідній Лермана йшлося також про надходження нових в'язнів. Тюремні документи на них не оформлювали належним чином. У більшості випадків навіть не викладали звинувачень, проте

місце призначення прибуло 1 822 в'язні із 5 000 запланованих. Понад 3 000 в'язнів залишилось у тюрмах Львова.

22 червня 1941 р. розпочалися розстріли в'язнів у в'язниці № 1. Було виконано вироки щодо 108 осіб³³, засуджених до розстрілу — ВМН*.

Згаданий вище наказ Меркулова № 2445/М про розподіл в'язнів для виселення та для розстрілу розв'язав працівникам НКГБ руки. 23 червня розпочалися масові розстріли з ініціативи місцевого керівництва.

Начальник тюремного відділення управління НКВД Львівської області Лерман доповідав, що в тюрмі № 1, де підлягало розстрілу 1 355 в'язнів, було

³³ Телеграма начальника тюремного управління НКВД УРСР Філіппова Народному комісарові внутрішніх справ УРСР Сергієнку про евакуацію в'язниць західних областей СРСР (Львівська, Дрогобицька, Станіславська області) // *Західноукраїнська трагедія 1941*. — С. 354.

* Від рос. «высшая мера наказания».

³⁴ Довідка начальника тюремного відділення УНКВД Львівської області... — С. 346–347.

упевнено називали в'язнів причетними до ОУН, шпигунами, диверсантами, тобто злочинцями, що підлягають розстрілу³⁵.

Протягом наступних днів, 24—28 червня, у в'язниці № 1 тривали розстріли. Імена розстріляних на сьогодні відомі. Ці списки упорядкували співробітник Державного архіву СБУ Петро Кулаковський (710 осіб)³⁶ та Інна Федущак (721 особа)³⁷. Порівняння цих списків показує, що сукупне число названих осіб, розстріляних протягом 24—28 червня, сягає 757. Отже, загальна кількість розстріляних в'язнів у тюрмі № 1 складає 1 681. Останні екзекуції у в'язниці, згідно з офіційними документами, відбувалися 26 червня 1941 р., про що свідчить звіт керівництва конвойних військ командирові 13-ї дивізії Зав'ялову³⁸. У документі зазначено, що станом на «26 червня всі львівські в'язниці вже “розвантажені” (тюрма № 1 “ліквідована”) — отже виходить, що решта в'язнів повинні бути вже страченими». Проте І. Федущак та О. Романів вважають, що розстріли тривали до 28 червня — до останнього дня перебування у Львові представників радянської влади³⁹.

За офіційним документом НКВД — звітом начальника тюремного управління НКВД УРСР заступникові НКВД СРСР та начальника тюремного управління НКВД СРСР «Про евакуацію в'язнів з тюрем Західної України та інших областей УРСР»⁴⁰ від 12 липня 1941 р., — у Львові протягом 22—28 червня було знищено 2 464 в'язні. Всі документи та архіви у в'язниці спалено, за винятком журналів обліку в'язнів та карток обліку цінностей. Збережені документи направлено до Києва. Натомість науковці оцінюють кількість жертв у Львові протягом цього часу приблизно в 4 000 осіб⁴¹, а отже, загинуло в в'язниці № 1 — 1 681 особа — складають 42% від усіх розстріляних в'язнів тюрем Львова.

Репресії радянської влади у 1939—1941 рр. були спрямовані на її противників, без уваги до їхньої національності. Головними критеріями належності особи до категорії ворогів були соціальний стан

³⁵ Там само. — С. 346—347.

³⁶ З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1997. — № 1/2. — С. 394—431.

³⁷ Західноукраїнська трагедія 1941. — С. 109—127.

³⁸ Из переговоров Управления Конвойных войск с командиром 13 дивизии Завьяловым, 26.6.41 г. // Архив ЛОТ «Пошук».

³⁹ Західноукраїнська трагедія 1941. — С. 56.

⁴⁰ Докладная записка «Об эвакуации тюрем Западных областей СССР». — С. 242.

⁴¹ Західноукраїнська трагедія 1941. — С. 63.

та причетність до антивладної діяльності. Тому серед заарештованих опинилися поляки, українці, євреї та ін. За офіційними даними, кількість заарештованих НКВД осіб у Західній Україні в 1939 р. становить: 5 406 поляків, 2 779 українців, 1 439 євреїв; у 1940 р. — 15 518 поляків, 15 024 українці, 10 924 євреї; у січні—травні 1941 р. — 1 058 поляків, 5 360 українців, 797 євреїв. Отже, всього в 1939—1941 рр. органами НКВД було заарештовано 21 982 поляки, 23 163 українці, 13 160 євреїв⁴².

Аналізуючи динаміку арештів, кількісний і національний склад в'язнів, можна стверджувати, що 1939 р. арештам підлягали здебільшого поляки (військовики, представники владних структур, інтелігенція та підприємці), менше — українці (інтелігенція, представники дрібного підприємництва) та євреї (у чиїх руках переважно зосереджувався бізнес). У 1940 р. посилюється опір радянській владі з боку і поляків, і українців, про що свідчить кількість арештованих. У 1941 р. основна діяльність НКВД та НКГБ була спрямована проти ОУН.

Серед 757 в'язнів, розстріляних у в'язниці № 1 в кінці червня 1941 р., було 509 українців, що складає 67,2%, 177 поляків — 23,4%, 53 євреї — 7%, 11 росіян — 1,5% та 7 осіб інших національностей — 0,9%.

Розглядаючи соціальний склад розстріляних, наштовхуємося на брак джерельного матеріалу. Із 757 осіб кримінальні справи в архіві наявні на 253, та й у них часом не згадується про соціальний статус в'язня. Більшість поляків були безробітними, тому їхньої належності до того чи іншого соціального стану не зазначалося. Безробіття в'язнів-поляків пов'язане з їхнім перебуванням у нелегальному становищі через переслідування з боку радянської влади. Серед українців найбільший відсоток складають службовці та безробітні, менший — студенти та селяни, незначний — священники.

Умовно виділяємо серед розстріляних три вікові категорії. Перша — це люди до 30 років, друга — від 31 до 59 років, третя — від 60 років. До першої категорії належать 359 осіб, що становить 47% від загальної кількості (757 осіб); до другої категорії — 376, або 50%;

⁴² Grzegorz Mazur. *Polityka władz sowieckich w stosunku do ludności Ukrainy Zachodniej w latach 1939–1941: istota i następstwa // Polska-Ukraina: trudne pytania. – T. 4. – S. 100.*

до третьої — 21, або 3%. Одна особа (Томаш Яблонський, заарештований 6 червня 1941 р. та засуджений за ст. Карного кодексу / далі — КК/ УРСР № 54 п. 10 до 6 років ІТЛ⁴³) не включена до цього списку, оскільки дата її народження не вказана. Серед осіб першої вікової категорії було двоє неповнолітніх поляків: 14-літній Хіль Кароль Станіславович⁴⁴, звинувачений за ст. 54 п. 2, 6, 11 КК УРСР, та 13-річний Марциховський Вітольд Степанович⁴⁵, звинувачений за ст. 19 та 54 п. 2 та 11. Найстаршим серед жертв був 78-річний українець Мишогриб Ілля Федорович, звинувачений за ст. 54 п. 10 КК УРСР⁴⁶.

Серед розстріляних віком до 30 років було 249 українців, що становить 69,4% від загальної кількості цієї вікової категорії (359 осіб); 84 поляки (23,4%), 14 євреїв (3,9%), 9 росіян (2,5%) та 3 представники інших національностей — 0,8%. У другій віковій категорії було 248 українців (66%), 86 поляків (22,9%), 36 євреїв (9,6%), 2 росіян (0,5%) та інших — 4 особи (1%). У третій — 12 українців (57,1%), 6 поляків (28,6%) та 3 євреї (14,3%). Отже, у кількісному та віковому співвідношенні більшість розстріляних становили українці.

Перша категорія (віком до 30 років — молодь) кількісно поступається другій (віком від 30 до 60 років — люди середнього віку) лише на 3%.

Особливістю розстрілів в'язнів тюрми № 1 м. Львова є незавершеність слідства: більшості в'язням не було винесено вироки. Згідно з радянською судовою практикою, під час слідства встановлювався зміст злочину відповідно до статей КК УРСР. Слідство відбувалося в районних відділах НКВД Львівської області (якщо арештований — мешканець області) або районних відділах НКВД м. Львова (якщо арештований — львів'янин). Після завершення слідства справу спрямовували до вищої інстанції — в обласне управління НКВД, там відбувалося повторне слідство, перевірка фактів змісту злочину та підготовка справи для передачі до Києва на розгляд ОСО при НКВД СРСР*. З початком німецько-радянської війни

⁴³ *Західноукраїнська трагедія 1941. — С. 127.*

⁴⁴ *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1997. — № 1-2. — С. 408.*

⁴⁵ *Там само. — С. 418.*

⁴⁶ *Там само. — С. 396.*

* *Від рос. «Особое совещание при НКВД СССР — підпорядкований НКВД СРСР позасудовий орган влади, створений 5 листопада 1934 р. для остаточного затвердження вироків. Орган діяв протягом 1934–1953 рр.*

та швидким просуванням німецької армії система судочинства у Львові була паралізована, а кількість арештованих усе збільшувалася. За таких умов переважна більшість розстріляних протягом 22—28 червня в'язнів не були засуджені звичним для радянської системи способом: із 757 осіб лише трьох засуджено ОСО при НКВД СРСР до ВМН, 40 — до терміну в ІТЛ. Слідство щодо решти 714 осіб не завершилося. Більшість справ не були готові до передачі на розгляд ОСО; деякі справи таки були передані до Києва, проте на момент їхнього розгляду в'язня вже стратили. В лютому 1941 р. до цих непереданих та пізно переданих справ додавалися довідки про отримання справи на розгляд ОСО при НКВД СРСР, де зазначалося: у першому випадку — «У зв'язку з воєнною ситуацією, справа з розгляду знята з огляду на те, що місце перебування обвинуваченого не встановлено»⁴⁷, у другому — «У зв'язку з військовою ситуацією справа знята з розгляду ОСО»⁴⁸.

Проте не можна стверджувати, що дії НКВД 22—28 червня 1941 р. не були легітимними з позиції радянського законодавства. У надзвичайній ситуації швидкого наступу Вермахту начальник УНКВД Львівської області та обласний прокурор затвердили нові, підготовані працівниками НКГБ, списки осіб, що підлягали розстрілу. Вони були затверджені 26 червня 1941 р., проте укладались раніше. Є підстави припускати, що розстріли цих осіб відбувались уже з 24 червня, оскільки мало ймовірно, що протягом 26—28 червня можливо було ліквідувати 757 осіб. В'язнів розстрілювали на тій підставі, що їх оголошували «ворогами народу»⁴⁹.

⁴⁷ Архів Управління СБ України Львівської області. — Архів кримінальних справ. — Спр. № П-2151 з обвинувачення Скаба Петра Андрійовича. — Арк. 43; Спр. № П-14646 з обвинувачення Бачанського Яна Івановича. — Арк. 55; Спр. № П-15177 з обвинувачення Старшинського Петра Васильовича. — Арк. 96; Спр. № П-17810 з обвинувачення Сярого Івана Йосиповича. — Арк. б/н.

⁴⁸ Архів Управління СБ України Львівської області. — Архів кримінальних справ. — Спр. № П-30843 з обвинувачення Бялостоцького Стефана Федоровича. — Арк. 47.

⁴⁹ Архів Управління СБ України Львівської області. — Архів кримінальних справ. — Спр. № П-2151 з обвинувачення Скаба Петра Андрійовича. — Арк. 44зв.; Спр. № П-14646 з обвинувачення Бачанського Яна Івановича. — Арк. 63зв.; Спр. № П-15177 з обвинувачення Старшинського Петра Васильовича. — Арк. 99зв.; Спр. № П-17810 з обвинувачення Сярого Івана Йосиповича. — Арк. 50зв.; Спр. № П-8174 з обвинувачення Могильницької-Трачук Євгенії Авксентіївни та ін. — Арк. 172зв., 177зв., 180зв., 181зв., 183зв., 184зв., 198зв., 200зв., 201зв., 232зв., 235зв., 237зв., 238зв.; Контрольно-наглядова спр. № П-8208 з обвинувачення Климчука Григорія Васильовича. — Арк. 24.

У Львові ховають жертв розстрілів НКВД. Серпень 1941 р.

Протягом першої радянської окупації звіти НКВД неодноразово відзначали напади членів ОУН на тюрми з метою звільнити в'язнів. У ніч з 23 на 24 червня 1941 р. відбувся напад на тюрму № 1, що спричинив втечу групи арештантів. Весь особовий склад тюрми разом із конвойною ротою, що несла зовнішню охорону в'язниці, покинув місто за наказом Військового штабу і через 4 години повернувся назад. За цей час бойовики ОУН напали на приміщення тюрми та звільнили, за різними даними, від 220 до 362 осіб (автор статті ознайомився з чотирма звітними документами НКВД про ці події, в кожному з них фігурують різні дані). Згідно з «Доповідною про службову діяльність 233-го полку Конвойних військ НКВД за період з 22.6.41 до 29.7.41»: «[...] під час відходу зі Львова в 2-ге, тобто 24.6.41, одночасно розпорядженням начальника УНКВД було знято з тюрми наглядацький склад, а також військову охорону полку. В'язні, залишені в тюрмі № 1, що мала більше 3 000 з/к, зламали камери та здійснили масову

втечу, котра була ліквідована невеликою групою бійців полку, що повертався до казарми з міського патрулювання. На допомогу їм зі східних околиць міста Львова, де полк перебував на відпочинку, була вислана рота. Вжитими заходами в'язнів помістили до камер. Здійснили втечу 220 з/к, переважно битовики. Контрреволюційний елемент втекти не встиг. Бойовий склад застосував зброю, а також в'язні з револьвера обстріляли бійців. В результаті чого зі сторони з/к 13 вбито та 6 поранено. У в'язниці встановлено порядок»⁵⁰. У спеціальному повідомленні начальника Тюремного управління НКВД УРСР капітана державної безпеки Філіппова «Про стан у тюрмах Волинської, Рівненської, Тернопільської, Львівської та Чернівецької областей» від 28 червня 1941 р. сказано: «В результаті бандитського нападу ОУНівців на в'язницю № 1 Львова звільнено 270 осіб в'язнів, засуджених за побутовими статтями КК УРСР [...]»⁵¹. Пізніше, у звіті від 12 липня, Філіппов повідомляє: «[...] за час відсутності охорони вчинили втечу з в'язниці № 1 близько 300 в'язнів, переважно кримінальний елемент [...]»⁵². І в останньому, непідписаному документі про масштаби репресій в тюрмах Західної України, в якому вказано кількість розстріляних, звільнених, евакуйованих (етапованих), маршрути транспортування, кінцеві пункти прибуття, кількість жертв серед евакуйованих в'язнів (документ створений не раніше 5 серпня 1941 р.) зазначено: «[...] 23/VI — втекли 362, завдяки відходу охорони військового та наглядового складу з м. Львова. Матеріали на осіб, винних у тому, що тюрма залишилась без охорони, що й призвело до втечі в'язнів, передані до слідчих органів [...]»⁵³.

Ці документи, створені в різний час, на жаль, не розкривають достовірного перебігу втечі. За ними неможливо чітко встановити

⁵⁰ Доклад о служебной деятельности 233 полка Конвойных войск НКВД...

⁵¹ Спецсообщение «О положении в тюрьмах Волинской, Ровенской, Тернопольской, Львовской и Черновицкой областей» // Західноукраїнська трагедія 1941. — С. 349.

⁵² Звіт начальника тюремного управління НКВД УРСР Філіппова заступникові Народного комісара внутрішніх справ СРСР Чернишову та заступникові тюремного управління НКВД СРСР Нікольському про евакуацію в'язнів з тюрм Західної України та інших областей УРСР // Західноукраїнська трагедія 1941. — С. 368.

⁵³ Див.: Західноукраїнська трагедія 1941. — С. 380.

ні кількість в'язнів, що втекли, ні їхній національний, соціальний склад; у них навіть не вказано, якого характеру злочини інкриміновано втікачам. Немоżliво визначити, який із цих документів описує реальний ланцюг подій, адже під час їхнього створення могли відбуватися фальсифікації з метою виправдати співробітників органів НКГБ. Сумнівним видається той факт, що члени ОУН рятували кримінальних злочинців.

Про участь бойовиків ОУН у нападі на в'язницю згадано не лише в одному з цитованих документів. Існує також наказ від 9 вересня 1941 р. № 036 про нагородження вояків 233-го конвойного полку НКВД, що відзначився у ліквідації втечі⁵⁴. У цьому документі йшлося про обшуки на горищах сусідніх із в'язницею будинків, звідки було обстріляно з автомата охорону тюрми. Ці події підтверджує «Доповідь про службову діяльність 233 полку Конвойних військ НКВД»: «[...] під час чергового нальоту літаків на місто та сильної стрілянини у місті: з кулеметів, гвинтівок, револьверів із вікон, горищ, закапелків і головним чином церков і костелів місцевими контрреволюційними елементами по військах та в'язницях, у тюрмі № 1 серед нагляду виникла паніка, внаслідок якої нагляд покинув в'язницю [...]»⁵⁵. Таким чином укотре підтверджується зовнішній фактор в організації втечі в'язнів, зокрема участь членів ОУН.

Підсумовуючи, констатуємо, що на початок німецько-радянської війни у в'язниці № 1 у Львові перебувала найбільша кількість в'язнів, порівняно з іншими в'язницями міста. Плану евакуації в'язнів не було виконано, тому більшість із них залишились у в'язницях. Це стало головною причиною «розвантаження в'язниці». Під час масових розстрілів у тюрмі № 1 22—28 червня було знищено 1 681 особу, тобто 42% від усіх розстріляних в'язнів львівських тюрем. Відбулися вони з ініціативи місцевого керівництва НКВД, приводом став наказ В. М. Меркулова від 23 червня 1941 р. Звичайну судову практику до розстріляних осіб не застосовували через надзвичайну ситуацію, що склалася в перші дні німецько-радянської війни, і тому більшість в'язнів не були засуджені.

⁵⁴ Приказ по 13 дивизии Конвойных войск НКВД СССР..

⁵⁵ Доклад о служебной деятельности 233 полка полка Конвойных войск НКВД...

Більшість розстріляних в'язнів були українцями молодого та середнього віку, оскільки 1941 р. посилилася боротьба НКВД-НКГБ проти ОУН. Характерною для тюремних карток, заведених на в'язнів, була відсутність інформації про їхній соціальний статус. Це було зумовлено участю арештованих в антирадянському підпіллі (польському чи українському) та, відповідно, перебуванням на нелегальному становищі.

ОЛЕКСАНДР ПАГІРЯ

ВЗАЄМИНИ МІЖ УГОРСЬКОЮ АРМІЄЮ ТА УКРАЇНСЬКИМ ВИЗВОЛЬНИМ РУХОМ НА ПРИКАРПАТТІ ВЛІТКУ 1941 РОКУ

Тематика українсько-угорських взаємин у роки Другої світової війни залишається на сьогодні мало розробленою в історичній науці. Особливо це стосується початкового періоду німецько-радянської війни, коли угорські збройні сили в якості союзної армії Вермахту зайняли частину української території. Проблеми угорської окупації галицького Прикарпаття влітку 1941 р. і ставлення угорців до місцевого українського населення та державотворчих заходів ОУН на території краю побіжно торкались українські історики І. Андрухів та А. Француз¹, О. Дзюбан² і В. Деревінський³. Серед угорських істориків слід згадати Іштвана Ровоса — чи не єдиного в сучасній Угорщині дослідника угорсько-українських стосунків періоду Другої світової війни, який, однак, стверджує, що жодних контактів між угорським військом та українським визвольним рухом на території України у другій половині 1941 р. не було⁴.

Очевидною причиною, чому науковці ігнорують проблему взаємовідносин між угорською армією та українським визвольним рухом на початковому етапі німецько-радянської війни, є епізодичність і короткочасність цих контактів — адже угорська окупація протривала лише місяць і закінчилася з приходом німецької

¹ Андрухів І., Француз А. *Станіславщина: двадцять буремних літ (1939–1959). Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз.* — Рівне–Івано-Франківськ, 2001. — С. 52–69.

² Дзюбан О. *Преса Станіславщини другої половини 1941 року // Український визвольний рух.* — Зб. 3: До 75-ліття Організації Українських Націоналістів. — Львів, 2004. — С. 172–173.

³ Деревінський В. *Ставлення ОУН(Б) і УПА до сусідніх народів та національних меншин.* — Київ, 2006. — С. 107.

⁴ *Ravasz István. Ukrán-magyar katonai kapcsolatok A XX. Század Első Felében // Україна-Угорщина: спільне минуле та сьогодення. Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 14–16 квітня 2005 р.) / Відп. ред. В. А. Смолій.* — Київ, 2006. — Old. 214.

влади. Проте ця проблема заслуговує докладного висвітлення з об'єктивної потреби заповнити лакуни в історії відносин між двома народами. Її ґрунтовний розгляд також дасть можливість реконструювати плани угорських військових та політичних кіл стосовно українських земель і визначити вплив угорської військово-політичної присутності у південних районах Прикарпаття на державотворчі заходи українського націоналістичного підпілля в червні—липні 1941 р.

Головними джерелами при написанні цієї наукової розвідки стали матеріали з центральних державних архівах Києва, опубліковані німецькі документи, а також спогади безпосередніх учасників подій з українського боку. Відразу ж зазначимо, що ми не претендуємо на вичерпність у висвітленні проблеми. Справді ґрунтовний аналіз неможливий без залучення угорських архівних матеріалів. Тож ми лише пробуємо вперше комплексно розглянути взаємовідносини між угорською армією та українським визвольним рухом на території галицького Прикарпаття влітку 1941 р., спираючись на доступні нам історичні джерела.

Одначе перш ніж безпосередньо перейти до аналізу подій літа 1941 р., варто з'ясувати місце та роль українського питання в зовнішньополітичних концепціях та доктринах Угорщини напередодні німецько-радянської війни, а також зробити короткий опис військової та дипломатичної підготовки вступу Угорщини у війну проти СРСР.

Перший аспект проблеми найкраще розкрив український дослідник М. Держалюк. На його думку, в 1938—1941 рр. в угорських поглядах на українське питання визріла нова концепція, заснована на стратегії військово-політичного союзу з Німеччиною. Її суть зводилась до того, щоб повернути Закарпаття (Рутенію) до складу Угорщини. В разі ж виникнення на західноукраїнських землях за підтримки Третього Райху незалежної Української держави, угорські військово-політичні кола розраховували укласти з нею союз. У Будапешті вважали, що така Українська держава, після прилучення до неї підрадянських територій, переважатиме силою коаліцію держав Малої Антанти (Чехословаччина, Румунія, Югославія) і буде вигідною союзницею у протистоянні цьому блоку. Лунали також застереження не перешкоджати формуванню української держави, адже 35—40-мільйонний український народ, незважаючи на

всілякі перешкоди, досягне своєї мети і неодмінно створить власну державу. Тому пропонувалося відразу піти з ним на союз⁵.

Утім, до початку німецько-радянської війни Угорщина так і не змогла сформувати цілісного офіційного бачення української проблеми. Це, своєю чергою, призвело до загалом невизначеного ставлення, ба навіть ігнорування українського національного чинника з боку угорських офіційних кіл на початку війни.

Головними мотивами для участі Угорщини у війні проти СРСР на боці гітлерівської Німеччини стали її державні інтереси: знищення більшовизму як потенційної загрози незалежності та традиційному шляху розвитку держави, усунення небезпечного російського фактора на сході, зміцнення угорських позицій у Карпатському регіоні. Реалізацію своїх військово-політичних завдань у роки війни Угорщина здійснювала насамперед на українських етнічних землях⁶.

Однак вступ Угорщини у війну був ускладнений оставинами зовнішньополітичного та військового характеру. Річ у тому, що згідно з планом «Барбаросса», який А. Гітлер затвердив директивою № 21 від 18 грудня 1940 р., участь угорських збройних сил у війні проти СРСР взагалі не передбачалась, а сам документ не містив жодної згадки про Угорщину. А. Гітлер побоювався видавати німецькі плани війни на сході своєму південно-східному союзнику, вважаючи Угорщину ненадійним партнером, який, зберігаючи особливі стосунки з Великою Британією, міг швидко передати їх британцям. Лише згодом, при детальній розробці німецьким генеральним штабом військово-оперативних планів майбутньої війни з Радянським Союзом, припустили участь у ній Угорщини.

Командування Вермахту розраховувало на укріплення угорсько-радянського кордону в Закарпатській Україні з тим, щоб під час активних операцій німецьких та румунських військ на південному напрямку удару по СРСР угорські збройні сили могли скувати радянське угруповання в Карпатах, а потім завдати несподіваного удару в напрямку на Станіслав*—Городенку.

⁵ Держалюк М. *Україна в концепціях і доктринах Угорщини // Українська державність у ХХ ст.* — Київ, 1996. — С. 169.

⁶ Там само. — С. 171.

* Назва міста кілька разів змінювалася. До 1939 р. воно називалося Станіславів, із 1939 до 1941 — Станіслав. У час німецької окупації місту було повернено назву Станіславів, а за другої радянської окупації (1944) — Станіслав. У 1962 р. обласний центр перейменовано на Івано-Франківськ.

У січні—червні 1941 р. між угорським та німецьким генеральними штабами тривали постійні переговори та консультації щодо військово-оперативної співпраці у майбутній антирадянській війні. Зокрема, у січні 1941 р. на запрошення начальника ОКВ* генфельдм. Вільгельма Кейтеля до Берліна прибула угорська делегація на чолі з військовим міністром ген-полк. К. Бартом, щоб обговорити можливість участі 15 угорських оперативних з'єднань у війні проти СРСР⁷. Директива німецького генштабу від 1 травня 1941 р. вказувала на необхідність провести переговори з угорським військовим керівництвом наприкінці травня 1941 р. з приводу можливого залучення угорських збройних сил у війну проти Радянського Союзу⁸.

Проте німецько-угорські військові переговори першої половини 1941 р., проваджені таємно — поза спиною як угорського, так і німецького урядів, — незважаючи на те, що було досягнуто деяких домовленостей і укладено певні угоди, все ж таки не могли кардинально вплинути на остаточне політичне рішення Угорщини щодо вступу в майбутню війну проти СРСР.

Фактично аж до самого початку німецько-радянської війни А. Гітлер не зробив офіційної пропозиції угорському уряду взяти участь у війні проти СРСР. Не бажаючи зобов'язувати себе якимись обіцянками щодо задоволення угорських територіальних претензій на захоплені радянські території в якості політичної компенсації за участь у «хрестовому поході» проти більшовизму, фюрер у травні—червні 1941 р. намагався схилити угорський уряд Л. Бардоші та командування угорських збройних сил до того, щоб вони добровільно запропонували свою допомогу Вермахту у війні проти СРСР.

Хоч німецьке вище військове командування й передбачало можливість добровільного вступу Угорщини в майбутню війну, у своїх військово-оперативних планах воно залишало її збройним силам роль другорядну й підпорядковану. Річ у тому, що угорська армія, незважаючи на німецьку допомогу в її модернізації, мала

* Від нім. *Oberkommando der Wehrmacht* — Верховне командування Вермахту.

⁷ *Нюрнберзький процес*. — Т. II: *Преступления против мира*. — Москва, 1958. — С. 667.

⁸ *Rupprecht P. The image of Hungary's international position in American foreign policymaking, 1937–1947*. — University of Minnesota, 1967. — P. 283.

погане технічне оснащення і не була достатньо підготовленою для ведення повномасштабної війни світового характеру. Головною ж силою серед союзників Німеччини у великих військових операціях проти РСЧА (Робітничо-селянської Червоної армії) на південному напрямі мала стати Румунія. Ця держава, як відомо, була однією з головних суперниць Угорщини і стояла на заваді реалізації головного стратегічного зовнішньополітичного наміру угорських політичних кіл — створенню Великої Угорщини. Тому зволікання зі вступом у війну проти СРСР загрожувало Угорщині не тільки військово-політичним послабленням на користь сусідів — Румунії та Словаччини, — але й могла перетворити державу на другорядного союзника Німеччини, що суперечило амбітним планам угорських керівників.

На думку угорських чільників, сам факт участі Угорщини у війні проти СРСР неодмінно давав їй право включити до свого складу частину радянських територій, тож вони претендували на частину Станіславщини, зайняту угорськими військами. Тим більше, що ще під час нарад та консультацій між обома генеральними штабами в січні—червні 1941 р. німці не раз заявляли про можливість територіальної компенсації за участь у війні — зокрема, в ході німецько-угорських переговорів у Берліні в січні 1941 р. йшлося про землі «старого князівства Галич», передгір'я Карпат до р. Дністер⁹. За свідченнями начальника 2-го відділу угорського генштабу Ш. Уйсаси, наприкінці квітня 1941 р. перед приїздом до Будапешта нового німецького військового аташе Р. Туссена А. Гітлер, для того щоб підштовхнути Угорщину до активної участі у війні проти СРСР, надав йому неофіційні повноваження ще раз пообіцяти Угорщині «області Східної Галичини» (включаючи і нафтові родовища Дрогобича)¹⁰. Те саме у травні 1941 р. ще раз пообіцяв міністр закордонних справ Німеччини Йоахім фон Ріббентроп угорському прем'єру Л. Бардоші¹¹.

Ставлення угорських військових кіл до можливих територіальних надбань у війні проти СРСР на боці Третього Райху досить чітко відображає таємне донесення угорського військового аташе в Німеччині полк. Шандора Хомлока, надіслане начальникові

⁹ *Нюрнберзький процес. — Т. II. — С. 668.*

¹⁰ *Там само. — С. 670.*

¹¹ *Там само. — С. 672.*

угорського генерального штабу Генріку Верту 20 червня 1941 р. У ньому Ш. Хомлок підкреслював необхідність вступити у майбутню війну: «Залишаючи поза увагою постійно повторювані причини, ми повинні це зробити насамперед тому, що в такому разі наша армія повинна буде зайняти нові території на північ від Карпат, з тим, щоб, володіючи ними, можна було вести переговори про задоволення інших наших вимог. Якщо ми прогавимо цю нагоду, то спостерігатимемо збоку за створенням спільного німецько-румунського кордону»¹². Сам начальник угорського генштабу Г. Верт намагався довести угорському уряду, що «територіальних та інших вигод, у тому числі й передачі всього Карпатського басейну винятково угорцям, а також участі у розподілі радянської сировини можна досягнути тільки за умови війни проти СРСР більшими силами»¹³.

Однак офіційно А. Гітлер ніколи не давав Угорщині жодних територіальних обіцянок. Зміцнення Угорщини коштом прилучених територій суперечило політиці Німеччини в Південно-Східній Європі, яка зводилась до того, щоб утримувати союзників у стані постійного напруження та взаємних територіальних претензій і зберігати за собою домінуючий вплив. Тому при розподілі радянського «пирого» перевагу надавалося східному сусіду Угорщини — Румунії.

Більше того, за свідченнями ген-фельдм. Фрідріха Паулюса, А. Гітлер не просто приховав від Угорщини наступальні плани — напередодні вступу Угорщини у війну він віддав таємний наказ 17-й німецькій армії будь-що зайняти нафтові родовища Дрогобича до приходу угорських військ¹⁴.

Взагалі, угорські військові кола розраховували на блискавичну перемогу Німеччини над СРСР — як це трапилось у війні проти Франції. Тому участь угорських збройних сил у військовій кампанії розглядали як недовготривалу. Угорський генштаб сподівався, що вже через декілька тижнів після початку військових дій проти РСЧА угорські вояки будуть демобілізовані і зможуть повернутись додому.

У зв'язку з початком німецько-радянської війни вже 23 червня 1941 р. на знак солідарності з країнами Антиконтинентівського

¹² Венгрия и вторая мировая война. Секретные дипломатические документы из истории кануна и периода войны. — Москва, 1962. — С. 257.

¹³ Пушкаш А. И. Венгрия в годы второй мировой войны. — Москва, 1966. — С. 232.

¹⁴ Нюрнбергский процесс. — Т. II. — С. 605.

пакту Угорщина офіційно розірвала дипломатичні відносини з СРСР. У відповідь 24 червня Кремль звернувся з офіційним запитом до угорського посла в Москві Кріштоффі щодо позиції, яку займе Угорщина у війні. Угорський прем'єр Л. Бардоші, ознайомивши німецького посла в Будапешті Ердмансдорфа з текстом телеграми від угорського посла, запитав, чи німецький уряд вважає бажаним, щоб Угорщина вступила в війну. Німецький посол ухилився від офіційної відповіді, оскільки при зустрічі Л. Бардоші також згадав про остаточне вирішення на користь його країни «трансильванського питання». На той час А. Гітлер не мав наміру зобов'язувати себе якимись політичними обіцянками перед угорською стороною і визнав момент сприятливим для того, щоб підштовхнути угорські військово-політичні кола до самостійного рішення вступити в війну¹⁵.

Після 23 червня головною проблемою угорського військового командування, яке активно виступало за участь угорських збройних сил у війні, став пошук безпосереднього приводу для початку воєнних дій проти Радянського Союзу. Не маючи можливості висунути якісь обґрунтовані історичні претензії, угорські військовики на чолі з начальником генштабу Г. Вертом змушені були вдатися до відвертої провокації. З ініціативи німецького військового аташе авіації в Будапешті Фюттерера у співпраці з начальником 2-го відділу (розвідка і контррозвідка) угорського генштабу Іштваном Уй-саси і з безпосередньою санкцією фюрера 26 червня було здійснено бомбардування міст Кошице, Мукачево та Рахів, у результаті чого загинули 30 осіб і 285 отримали поранення. На уламках авіаційних бомб урядова комісія знайшла тавро Путиловського заводу, і на цій підставі було зроблено висновок, що вони — радянського виробництва. Цього ж дня було скликано засідання Ради міністрів, на якому ухвалено оголосити війну СРСР. 27 червня 1941 р. на засіданні парламенту угорський прем'єр Л. Бардоші повідомив про рішення уряду вступити в війну проти Радянського Союзу¹⁶. Однак із запитом про формальне затвердження цього рішення в парламенті Л. Бардоші звернувся до М. Горті лише 24 липня, і воно було затверджене

¹⁵ Пушкаш А. И. Венгрия во второй мировой войне. Внешняя политика (1938–1944). – Москва, 1963. – С. 148–152; Пушкаш А. И. Венгрия в годы второй мировой войны. – С. 197, 204–205.

¹⁶ Пушкаш А. И. Венгрия в годы второй мировой войны. – С. 206–208.

щойно 23 жовтня 1941 р., хоча фактично угорські збройні сили брали участь у війні вже з 27 червня¹⁷.

Вранці 27 червня 1941 р. угорські 8-й та 9-й авіаційні розвідувальні полки завдали «удару у відповідь» по містах Станіславі, Коломиї, Стрию та Надвірній. 28 червня 1941 р. розпочалось сухопутне вторгнення гірської бригади та однієї бригади гонведів на територію СРСР. 1 липня 1941 р. до них приєдналися три мобільні корпуси у складі двох моторизованих бригад та однієї кінної. Всі угорські війська, які взяли участь у червнево-липневих боях проти РСЧА були сформовані в окрему армійську Карпатську групу військ під командуванням ген-лейт. Ференца Сомбатхеї загальною чисельністю 84 тис. солдат і офіцерів (26 батальйонів). Отож, на фронті перебувало п'ять угорських корпусів у складі 1-ї гірської бригади, 8-ї бригади прикордонних егерів і мобільного корпусу, який складався з трьох моторизованих і однієї кавалерійської бригади¹⁸.

Начальник угорського генштабу Г. Верт вважав, що німецька 17-та армія при підтримці 11-ї німецької та двох румунських армій зможе очистити від радянських військ територію від Карпат до Бугу. Тому основне завдання Карпатської групи угорських військ, на його думку, полягало в тому, щоб переслідувати радянські війська, які відступали, і слугувати прикриттям правого флангу 17-ї німецької армії. З огляду на це, Г. Верт розробив військово-оперативний план, згідно з яким командир Карпатської групи Ф. Сомбатхеї мав спрямувати 8-му прикордонну бригаду на ділянку фронту між Ужоцьким і Торунським перевалами та 1-шу гірську бригаду в напрямку на Коломию та Станіслав, після чого вона мала зайняти переправу через р. Дністер. Останнє завдання було покладено на командира механізованої бригади Міклоша Бейлу¹⁹.

27 червня 1941 р. угорські частини атакували радянські підрозділи, які охороняли Татарський перевал. Однак їм довго не вдавалось потіснити радянське військове угруповання в Карпатах, і тільки загальний відступ РСЧА призвів до того, що 9 липня підрозділи Карпатської групи досягли польсько-радянського кордону

¹⁷ Желицки Б. Й. *Регент Венгрии Миклош Хорти (1868–1957) // Новая и новейшая история.* — № 3. — С. 188.

¹⁸ Русак А. *Союзники гитлеровской Германии в войне против СССР. 1941–1945.* — Киев, 1998. — С. 75–76.

¹⁹ Vargaı G. *Magyarország a másodіk világháborúban.* — Budapest, 2001. — Old. 196–197.

1921 р., зайнявши південну частину Галичини²⁰.

А. Гітлер був незадоволений ступенем участі угорських збройних сил у воєнних діях проти РСЧА, але в листі від 1 липня 1941 р. схвалив дії Угорщини і при цьому особливо підкреслив виявлену «власну ініціативу». В цьому ж листі А. Гітлер повідомив М. Горті своє рішення про фактичний перехід угорської армії, яка воювала на німецько-радянському фронті, під командування південної групи німецьких військ ген-фельдм. Герда фон Рундштедта²¹. В іншому листі від 5 липня фюрер писав, що участь Угорщини у війні на східному фронті виглядає як суто символічний і демонстративний акт, і тому наказував, щоб угорці наступали слідом за німецькою армією в напрямку на Коломию та Станіслав²².

6 липня 1941 р. угорська механізована бригада під командуванням М. Бейли вийшла до р. Дністер і почала переправу. Але вже 9 липня Карпатська група була розформована, а з її складу створено угорський мобільний корпус, який був підпорядкований командуванню групи армій «Південь» і увійшов до 17-ї німецької армії, отримавши завдання просуватись разом з німецькими військами на схід. У той же час 1-ша та 8-ма угорські бригади, які не ввійшли до його складу, зупинились у верхів'ї Дністра для виконання охоронно-поліцейних функцій. До їхніх обов'язків, зокрема, входило очищення від залишків радянських військ території від Карпат до Дністра та підтримання тут порядку²³.

Основні частини мобільного армійського корпусу 23 липня 1941 р. досягли р. Буг і вважали війну для себе закінченою. Тоді ж

*Міклош Горті — диктатор,
регент Королівства Угорщина
(1920—1944)*

²⁰ Русак А. Союзники гитлеровской Германии в войне против СССР. — С. 76.

²¹ Пушкаш А. И. Венгрия в годы второй мировой войны. — С. 210.

²² Vargai G. Magyarország a második világháborúban. — Old. 197.

²³ Ibidem.

угорський мобільний корпус отримав із Берліна наказ рухатися вздовж Бугу в другому ешелоні німецьких військ і здійснювати поліційні функції на окупованих українських землях. Німецьке командування чудово знало про слабку технічну оснащеність, погане озброєння та незадовільну підготовку особового складу угорських військ — їхню непридатність до великих наступальних операцій, і тому надавало угорцям винятково допоміжні функції²⁴.

Отож, у результаті наступу угорські війська окупували територію Станіславської області до р. Дністер. На цих землях тимчасово була встановлена угорська військова окупаційна влада, яка мала забезпечувати спокій і лад у підконтрольних теренах. Тут вона вперше зіткнулася з українським визвольним рухом.

Після проголошення у Львові 30 червня 1941 р. Акту відновлення Української державності на території Станіславської області наприкінці червня 1941 р. піднялася хвиля партизансько-повстанських виступів під егідою ОУН. Ще напередодні війни Станіславівський обласний провід ОУН на чолі з Романом Малащуком на своїх нарадах 14 та 21 червня детально обговорював план захоплення влади після відходу радянських військ із території області. Тоді було вирішено обрати головою обласної управи відомого кооперативного діяча краю Івана Сем'янчука, а посадником міста Станіслава — судового радника Т. Величка. Особливу увагу звертали на необхідність під час відступу більшовиків забезпечити порядок та вберегти від грабунків державне майно. Тож було ухвалено створити відділи української міліції — для підтримання громадського ладу й охорони важливих об'єктів²⁵.

Бійці українських повстанських загонів на території Станіславщини в останні дні червня заволоділи містами Косовим і Долиною. Організувавшись у «полк Українського війська», вони ще до приходу угорців прочесали довколишні території та роззброїли дезорганізовані групи червоноармійців²⁶. У перші дні липня 1941 р. повстанці-націоналісти на чолі з районним провідником Т. Банахом

²⁴ Vargai G. *Magyarország a másodíc világháborúban*. — Old. 197.

²⁵ Андрухів І., Француз А. *Станіславщина: двадцять буремних літ (1939–1959)*. — С. 57.

²⁶ *Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі — ЦДАВО) України*. — Ф. 3833. — Оп. 2. — Спр. 32. — Арк. 2–2зв.

визволили від радянської адміністрації цілий Калуський повіт, сформувавши в ньому воєнізовану повітову охорону²⁷.

Вступаючи в сутички з ар'єргардами радянських частин, 2 липня близько полудня м. Коломию зайняли повстанці, яким вдалося захопити неушкодженими військові склади РСЧА й завдяки цьому добре озброїтись. У центрі міста націоналісти швидко звели барикади й обладнали вогневі точки²⁸. Щогодини до Коломиї прибували нові групи партизанів із навколишніх сіл, які тут реєструвалися й озброювалися. Українські повстанці швидко опанували ситуацію в районному центрі й околицях. Зайнявши переправи через р. Прут на південь від Коломиї, група повстанців помилково обстріляла авангардні частини угорської армії, прийнявши їх за більшовиків. При обстрілі було вбито трьох угорців, а передову групу захоплено в полон. Згодом із допомогою місцевого ксьондза, який володів угорською мовою, оунівським активістам вдалось тимчасово врегулювати конфлікт з угорськими військовиками, однак ненадовго. Побоюючись надмірної активності оунівських озброєних груп у районі Коломиї, угорські відділи, які першими вступили до навколишніх сіл, роззброїли деякі з них²⁹.

4 липня 1941 р. Коломию зайняли угорські війська³⁰. А вже 6 липня 1941 р., згідно з повідомленням української преси, в місті відбулась конференція за участю керівників Коломийської повітової управи й Окружного проводу ОУН з одного боку та представника угорської королівської армії (прізвище й військове звання не відомі) й уповноваженого від німецького Вермахту — ген. фон Прізена — з іншого. Цей форум, хоч і проходив «у дуже сердечному дусі», ні до чого конкретного не призвів. Був зафіксований виступ німецького генерала, який висловився за організацію українського державного життя і заявив, що вважає Україну союзником Вермахту в боротьбі проти спільного ворога — більшовизму³¹.

Виступ угорського військового представника не відображений у тодішній пресі. Очевидно, що той просто утримався від офіційних

²⁷ *Золотий Тризуб. — Калуш. — 1941. — 10 лип. — № 1.*

²⁸ *Андрухів І., Француз А. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939–1959). — С. 58.*

²⁹ *Сорока П. Вишкіл ДУН на фільварку Квель 1941 року (Закінчення, 2) // Визвольний шлях. — 1993. — Кн. 5. — С. 614–615*

³⁰ *Золотий Тризуб. — Калуш. — 1941. — 10 лип. — № 1.*

³¹ *Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів. — Львів–Київ, 2001. — С. 259.*

заяв щодо відновленої Української держави, не маючи на це формальних повноважень від вищого командування. Незважаючи на це, кількатисячний український натопв, який зібрався навколо будинку, де проходила конференція, щиро привітав представників німецької та угорської армій, сприймаючи їх як союзників відновленої Української держави у спільній боротьбі проти більшовизму.

За даними І. Патриляка, діяльність партизансько-повстанських груп була зафіксована також у Галицькому, Богородчанському, Снятинському, Тлумацькому, Городенківському та Рогатинському районах Станіславської області³². Є також відомості про захоплення групою активістів ОУН гірського райцентру Жаб'є (тепер — Верховина) і встановлення там місцевих органів влади, підпорядкованих Українському державному правлінню³³.

До Станіслава групи партизанів із околиць міста ввійшли 1 липня 1941 р. — після відступу останніх частин РСЧА. У руках українців обласний центр перебував дві доби, а вже 3 липня його зайняли угорські війська. Відповідно до умов воєнного часу, влада на території Станіславівської області перейшла до угорських військових чинників³⁴. У самому місті розташувався штаб Карпатської бригади на чолі з ген-лейт. Ф. Сомбатхеї.

Тим часом заходами ОУН та української громадськості була створена Станіславівська обласна тимчасова управа на чолі з І. Сем'янчуком, їй підпорядковувалися дві окружні тимчасові управи — Коломийська та Станіславівська. Управління в повітах (районах) здійснювали повітові (районні) управи³⁵.

Угорські війська взяли під свій контроль території Станіславівської області на південь від р. Дністер, яка таким чином стала природним кордоном між угорською та німецькою окупаційними зонами. Внаслідок цього під угорський вплив не потрапив лише Рогатинський р-н Станіславівської області, який розташовувався на північ від Дністра.

³² Патриляк І. *Військова діяльність ОУН у 1940–1942 роках*. — Київ, 2004. — С. 157.

³³ Сергійчук В. *Акт 30 червня, як символ українського самостійництва // Відновлення Української Держави в 1941 році. Нові документи та матеріали / За ред. В. Сергійчука*. — Київ, 2001. — С. 5.

³⁴ Андрухів І., Француз А. *Станіславщина: двадцять буремних літ (1939–1959)*. — С. 57.

³⁵ *Там само*. — С. 62.

До початку німецько-радянської війни ОУН негативно ставилась до Угорщини як держави, що, окупувавши територію Закарпаття в березні 1939 р., запровадила в краї систему тотального переслідування і жорстоких репресій проти українського національно свідомого елемента, який брав участь у подіях, пов'язаних із проголошенням Карпатської України. Наприкінці 1939 — на початку 1940 р. заходами ОУН на Закарпатті була відновлена підпільна націоналістична мережа, чия діяльність була відверто антиугорською. Перед початком війни Крайова ексекютива ОУН Закарпаття на чолі з А. Цугою — 'Дубом' зосередила свою увагу головним чином на організаційній розбудові підпільних структур і пропагандивній діяльності антимадярьського спрямування.

Вступ Угорщини у війну проти СРСР на боці Третього Райху та окупація угорською армією території галицького Прикарпаття стали несподіванкою для Революційного проводу ОУН. Нижчі організаційні клітини виявились абсолютно непередготовленими до такого перебігу подій і вимагали від вищого керівництва детальних інструкцій «у зв'язку з маршем мадярів»³⁶.

З огляду на нову воєнно-політичну ситуацію, що склалась наприкінці червня — на початку липня 1941 р., оунівське керівництво змушене було переглянути своє вороже ставлення до Угорщини. Перед українськими національно-визвольними силами постала об'єктивна необхідність співпрацювати з Угорщиною як союзником Німеччини у спільній війні проти більшовизму. У цьому випадку спрацювала проста формула: «союзник мого союзника — мій союзник». Відтепер ОУН намагалася бачити в угорській армії потенційного союзника відновленої Української держави. Однак, незважаючи на те, що спочатку українське населення Прикарпаття радо вітало прихід угорських військ на українські землі, з огляду на загальну непевність ситуації, ОУН змушена була зайняти досить обережну й вичікувальну позицію щодо Угорщини та її окупаційних сил. Це підтверджується, зокрема, листом одного з членів ОУН 'Томона' до «друга Гармаша», датованим 7 липня 1941 р., де зазначено: «По всій очевидності до нас приходять мадяри і румуни. Цих союзників потрібно берегти. Раніше всього не показувати взятої від совітів зброї, бо заберуть у нас. Але в загальному обережно і

³⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 21.

стримано з ними. Зброю здобувати і добре її ховати, і не показувати іноземним військам. Самостійність проголошувати там, де нема Червоної Армії, а не по приході німців, або інших союзних військ»³⁷.

У документах ОУН середини літа 1941 р. можна також натрапити на заклики відкрито виявляти ворожість щодо угорців. Зокрема, у широко відомій відозві Крайового проводу ОУН на матірних українських землях, що з'явилась у Львові 1 липня 1941 р. за підписом Івана Климів — 'Легенди', вказувалось: «Народе! Знай! Москва, Польща, мадари, жидова — це Твої вороги. Нищ їх»³⁸.

Проте аналізуючи цей документ, слід брати до уваги те, що підготовлений він був ще до німецько-радянської війни — на початку червня 1941 р., — І. Климів зазначив це у своєму звіті для Степана Бандери наприкінці липня 1941 р.³⁹. Очевидно, автор документа не припускав участі Угорщини у німецькій військовій кампанії проти СРСР, тому відозва, цілком у дусі передвоєнної концепції, відображає відверто негативне ставлення ОУН до угорців у числі інших традиційно ворожих до українців націй.

Ставлення ж Угорщини до українського визвольного руху та його державотворчих заходів у червні—липні 1941 р. еволюціонувало від фактичного визнання Української Держави до остаточної ліквідації її адміністративних осередків і військових структур на території галицького Прикарпаття.

Зокрема, у донесенні німецької служби безпеки за 15 липня 1941 р. про суспільні настрої на території Станіславівської області, зайнятій угорцями, зазначалося, що «в українському питанні угорці займають неоднозначну позицію. З одного боку, вони арештовують або виносять вироки українським господарським чиновникам, частково через співпрацю з німецькими органами на північ від Дністра. З іншого боку, вони дозволяють будь-яку радикальну бандерівську агітацію, чого вже немає на північ від Дністра». Згідно з німецькими повідомленнями, угорці думали, що проголошення Української Держави та створення уряду на чолі з Ярославом Стецьком відбувається за згодою Третього Райху. Тому вони «лояльно налаштовані до місцевих управ, які створив Стецько, але

³⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань (далі — ЦДАГО) України. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 182. — Арк. 57.

³⁸ ЦДАГО України. — Ф. 3833. — Оп. 2. — Спр. 18. — Арк. 87.

³⁹ Там само. — Оп. 1. — Спр. 45. — Арк. 1—4.

попри те негативно ставляться до міліції та міських голів, повторюючи цю ж політику стосовно мирного населення»⁴⁰.

Отже, спочатку угорські військові чинники, не розібравшись до кінця в політичній ситуації, що склалась на західноукраїнських землях після відходу радянських військ, лояльно поставились до факту відновлення Української Держави і до створених на території Станіславівської області українських управ. Впевнені в тому, що все це відбувається за офіційною згодою Берліна, вони, на відміну від румунів, не робили перешкод у проголошенні Акту відновлення Української Держави і спочатку не заважали органам української адміністрації провадити власну діяльність, спрямовану на забезпечення порядку, громадського спокою та національно-культурний розвиток краю.

До прикладу, в українських документах був зафіксований факт участі представників угорської армії у святі Української державності у Станіславові 12—13 липня 1941 р., на якому були також присутні представники місцевого проводу ОУН, тимчасової управи міста та духовенства. Угорські військовики взяли участь у богослужінні на честь української державності, а також віддали честь українському прапору. Своєю чергою українські представники зачитали привітальні телеграми на честь угорського регента Міклоша Горті та союзної мадярської армії⁴¹.

У деяких місцевостях начальники українських управ самі зв'язувалися з представниками угорського командування й повідомляли про те, що перебирають цивільну владу на місцях для забезпечення спокою та порядку. Одночасно вони офіційно декларували намір співпрацювати з угорською армією, даючи згоду виконувати накази угорського командування у справах, що стосуються військової сфери.

На перший погляд здавалося, що угорці офіційно визнають українську державність та її адміністративні органи влади на місцях. Безпосередній учасник тих подій В. Яшан, який був головою міської управи м. Городенки, пізніше писав: «Мадярські війська визнавали українську владу, і нам здавалось, що ми будемо свою державу. Не можна було довідатись, чи мадяри мали в тому

⁴⁰ *A Második Vitézháború. Szerkesztette Ungváry Krisztián. — Osiris Kaidó. — Budapest, 2005. — Old. 183—184.*

⁴¹ *ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Он. 1. — Спр. 15. — Арк. 45—46.*

напрямі якісь інструкції, але виглядало, що поважно числяться з фактом, що на тих теренах буде Україна»⁴².

Проте це була передчасна і, без сумніву, завищена оцінка реального стану відносин між угорською окупаційною армією та українським визвольним рухом на території Прикарпаття. Слід зазначити, забігаючи наперед, що навряд чи можна запідозрити мадярських військовиків у якихось симпатіях до українців улітку 1941 р. Загалом нейтральне та відносно лояльне ставлення угорців до процесу українського державотворення на території Станіславівської області стало радше виявом загальної невизначеності угорських керівних кіл щодо «українського питання».

Потрібно також відзначити, що така реакція угорських військовиків на суспільно-політичні події у краї була загалом логічною й закономірною з огляду на те, що гітлерівське керівництво не посвячувало угорських колег у свої військові та політичні плани стосовно захоплених українських земель. Угорці вважали, що Німеччина офіційно санкціонувала проголошення Української Держави*, і тому не чинили спротиву державотворчим заходам українських націоналістів на території Прикарпаття. Максимум, що вони могли спочатку дізнатися про події у Львові — це те, що було написано в поширюваних на Станіславівщині оунівських листівках, а в них говорилося про відновлення Української Держави, що мала «тісно співдіяти з Націонал-Соціалістичною Велико-Німеччиною», і про створення уряду — Українського Державного Правління на чолі з Я. Стецьком.

Згідно зі спогадами В. Яшана, до міської управи Городенки часто навідувались угорські офіцери, які цікавилися справою проголошення у Львові Акту відновлення Української Держави. Їх особливо цікавила можливість використати оунівські пропагандивні листівки для морально-психологічного впливу на українців, які воювали у лавах Червоної армії, — щоби змусити їх здаватися мадярам у полон.

⁴² Яшан В. Під брунатним чоботом. Німецька окупація Станіславівщини в Другій світовій війні, 1941–1944. — Торонто, 1989. — С. 19.

* Про ступінь поінформованості угорських керівних кіл стосовно майбутнього політичного облаштування пострадянського простору свідчить, зокрема, донесення угорського посла в Берліні Д. Стояї, надіслане на ім'я прем'єр-міністра Л. Бардоші 28 червня 1941 р.: «Як я чув, розчленування Радянської Росії є справою вирішеною. Відродяться Україна, Білорусь та інші складові Радянської імперії, але доля прибалтійських країн ще не з'ясована» (Венгрия и вторая мировая война. Секретные дипломатические документы из истории кануна и периода войны. — С. 268).

За даними автора, українська міська управа м. Городенки передала угорським військам декілька тисяч примірників українських листівок із повідомленням про події 30 червня 1941 р. у Львові, відтак угорські літаки скидали їх перед радянськими військами⁴³.

Аполітичних за способом мислення угорських військовиків не надто цікавили питання юридичної приналежності захоплених українських земель. На початковому етапі головним завданням для них стало очищення зайнятих теренів від більшовицьких та всіх інших потенційно ворожих Угорщині елементів, а також тотальне пограбування території. Варто зауважити, що, згідно з військовими домовленостями між Німеччиною та Угорщиною, остання не мала права брати військовополонених і вивозити трофеї з окупованих територій СРСР⁴⁴. Однак своїми першими діями на зайнятих українських землях угорська військова влада красномовно продемонструвала, що вона прийшла сюди зовсім не з гуманних мотивів.

Щодо ставлення угорців у липні 1941 р. до мирного українського населення, то на сьогодні збереглось чимало документів і спогадів очевидців, які переконливо свідчать про брутальне поводження угорських військ. Згідно з донесенням німецької служби безпеки та СД за 15 липня 1941 р., угорці конфіскували всю провізію в Коломиї та Станіславові, а Долинський повіт станув перед загрозою голоду. У Коломиї угорські військовики вривались до складів та крамниць і пограбували їх⁴⁵.

Як зазначав староста м. Вигоди І. Мельник, «мадяри не творили своєї адміністрації, але зачали сильно нас обкрадати. Забирали все, що бачили і вивозили до Мадярщини. Зі всіх будинків, в яких знаходилась совітська адміністрація забирали навіть замки від дверей. Нарешті почали розмонтовувати вози залізничної вузькоколійки»⁴⁶.

Непроста ситуація склалась після приходу угорських військ на території Долинського повіту — цінні свідчення про це залишив

⁴³ Яшан В. *Городеница під малярською і німецькою окупаціями під час Другої світової війни // Городеница. Історико-мемуарний збірник / За ред. М. Марунчака. — Нью-Йорк—Торонто—Вінніпег, 1978. — С. 237–238.*

⁴⁴ Пушкаш А. *Цивілізація или варварство. Закарпаття 1918–1945. — Москва, 2006. — С. 369.*

⁴⁵ *A Második Vitézháború. — Old. 183–184.*

⁴⁶ *В боротьбі за Українську Державу. Есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни / За ред. М. Г. Марунчака. — Вінніпег, 1990. — С. 277.*

голова Вигодського українського районного революційного комітету (УРРК) Степан Фрасуляк — ‘Хмель’ (майбутній підполковник УПА). За його даними, Вигодський район угорці окупували 5 липня. Відразу ж після прибуття в місто угорської жандармерії всюди були розвішені плакати з повідомленням про окупацію угорськими військами території південного Прикарпаття і вимогою, щоб українська міліція склала всю наявну в її розпорядженні зброю. Внаслідок відмови керівництва УРРК виконати цю вимогу всі члени українського революційного органу були заарештовані та побиті, все майно, яке перебувало в його розпорядженні було конфісковано, а підрозділи української міліції — роззброєні. Лише після втручання у справу Долинського повітового революційного комітету та переговорів з угорським майором, комендантом Долини, угорська військова адміністрація і жандармерія Вигодського району визнали українські революційні органи влади на місцях і повернули українським міліціантам частину забраної у них зброї⁴⁷. У своїй політиці на окупованих землях угорці були змушені зважати на місцеві українські органи влади.

Жахливе становище в окупованому Городенківському повіті красномовно описав у спогадах В. Яшан: «Мадярські військові відділи переходили далі, а кожний щось брав. Брали не тільки державне, але й кооперативне, а навіть приватне добро. Забирали і транспортували в Мадярщину коні, рогату худобу, а також улаштування фабрик і верстатів, телефони, і навіть вали до прасування доріг [...] Військо обсадило млин і цукроварню. З млина забирали не тільки муку, але й те збіжжя, що селяни привезли молоти. Забирали і шкіряні паси, і частини машин. З цукроварні також вигнали наших робітників, нікого не допускали і господарили самі [...] Все борошно в млині зарекувізували і його не видавали, а одночасно на українську владу наклали обов’язок харчування мадярських ранених [...] Зв’язкові, що були вислані до Коломиї та Станіславова, добилися туди роверами або пішки, але повертались з невеселими вістками. Там також неприємності, хаос, що їх вносили мадярські війська безкритичним забиранням майна»⁴⁸.

Підтверджують ці свідчення також відомості С. Фрасуляка: «Мадяри грабували устаткування наших фабрик і заводів. Вони

⁴⁷ Промінь волі. Спогади записав сотник С. Ф. Хмель. 1949 // Ремесло повстанця. Збірник праць підполковника УПА Степана Фрасуляка — «Хмеля» / Ред. і упоряд. Р. Забілий. — Львів, 2007. — С. 31–33.

⁴⁸ Яшан В. Під брунатним чоботом. — С. 18–19.

вивозили автами машини, колійки, льори, шини, меблі, паси шкіри і все, що тільки мало якусь вартість. Це все ладували на авта і підводи та вивозили на Угорщину»⁴⁹.

У повідомленні уповноваженого райхсміністра для окупованих східних територій Г. Коха міністерству закордонних справ, датованому 26 липня 1941 р., зазначалось: «Із тих територій, які зайняті угорцями, постійно надходять нові скарги від тамтешнього українського населення (які можна підтвердити детальніше) на насильницькі реквізиції, конфіскацію запасів, навіть про демонтування фабрик, лісових залізниць і лісопиленів з метою відтранспортування до Угорщину»⁵⁰.

Така брутальна і безцеремонна поведінка угорських військ на українських землях, їхнє постійне втручання в діяльність українських місцевих органів влади призвела до дезорганізації суспільного життя та господарського хаосу, активізувала кримінальні та маргінально-люмпенізовані елементи, які почали вдаватися до антисоціальних дій. Обласний провід ОУН різко виступив проти політики пограбування українських земель і намагався всіляко протидіяти їй, проте реально вплинути на дії угорських військ він не міг.

Відносно короткий період толерантного ставлення угорських військових органів до української адміністрації та міліції на території Станіславівської області закінчився в середині липня 1941 р. Відтоді угорське командування взяло курс на підпорядкування українських цивільних урядів власним військово-адміністративним органам на території Прикарпаття. Така кардинальна зміна угорської політики щодо українського визвольного руху була зумовлена трьома об'єктивними обставинами.

По-перше, дався взнаки тиск, який чинило протягом першої половини липня 1941 р. німецьке командування на своїх угорських колегах, щоб змусити їх покласти край державотворчим заходам ОУН на території Станіславівщини; німецькі оперативні контрзаходи проти адміністративних органів Українського Державного Правління та ОУН на решті територій Галичини були на той час уже завершені.

По-друге, угорське політичне керівництво на чолі з адміралом М. Горті взяло курс на державне закріплення території галицького

⁴⁹ Промінь волі. Спогади записав сотник С. Ф. Хмель. — С. 34.

⁵⁰ Україна в другій світовій війні у документах: збірник німецьких архівних матеріалів / Зібрав і впоряд. В. Косик. — Львів, 1997. — Т. 1. — С. 225.

Прикарпаття за Угорським королівством. Першим кроком до остаточної інтеграції захоплених українських земель до складу Угорщини мало стати створення тут угорських тимчасових органів військової адміністрації, які б зосередили у своїх руках усю повноту влади на місцях. Тому підпорядкування Угорщині або ж цілковите знищення українських цивільних органів влади у краю залишалось тільки питанням часу.

Третім важливим фактором став вплив на угорських офіцерів з боку поляків, традиційно налаштованих вороже до українців та до можливості створення української держави на західноукраїнських землях.

У звіті невідомого представника Українського Державного Правління Провідникові ОУН С. Бандері від 22 липня 1941 р. зазначалося: «В нормальному функціонуванні укр[аїнських] управ всіх згаданих ступнів великі перешкоди зустрічаються з боку німецьких та мадярських військових чинників (оргс- і штадткомендатур). Між іншим, часто трапляються випадки, коли на інтервенцію різних польських чинників німецькі й мадярські військові коменданти, незважаючи на існування місцевих (сільських чи містечкових) укр[аїнських] управ, уповноважують польські елементи організувати місцеву державну адміністрацію до міліції включно»⁵¹.

Потрібно відзначити, що прихильне ставлення угорських військовиків до поляків випливало насамперед із давніх традицій мирного співіснування та союзництва обох народів, а також зі співпраці між Угорщиною та Польщею в міжвоєнний період. Відповідно до угорських передвоєнних геополітичних та етнопатристичних концепцій, саме поляки разом з угорцями були створені Богом «для керівної і панівної місії над східними расами»⁵². Тому, створюючи адміністративні органи влади, угорці бачили в поляках значно надійніший елемент. Більше того, саме поляки були головними інформаторами угорських військовиків в українському питанні, що не могло не позначитись на загалом негативному ставленні угорців до українського визвольного руху влітку 1941 р.

Зокрема, невідомий інформатор ОУН із Гуцульщини 1 вересня 1941 р. записав: «Конкретно, прихильність мадярів до українців

⁵¹ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 1–2.

⁵² Держалюк М. Україна в концепціях і доктринах Угорщини. – С. 168.

маліє, — зростає рівночасно до поляків, навіть до жидів, що цілком без обиняків виявляють себе симпатиками уступившої большевицької влади. Треба сказати, що в Мадярській армії є багато офіцерів-поляків (з бувшої польської армії, що перейшли туди в 1939 році — як до союзників), які своєї україножерської роботи не занехали й досі, бо від того часу зросла сила польського духу на Гуцульщині, організована Польською військовою організацією, а попирана такими «офіцерами» Мадярської армії та потайки інформована»⁵³.

У другій половині липня — на початку серпня 1941 р. угорське командування в ряді районів Станіславівської області стало прямо вимагати від українських адміністративних управ цілковито підпорядкуватися владі угорської військової адміністрації. Згідно з уже згаданим повідомленням від 22 липня 1941 р., «на теренах Станіславівської області мадяри зажадали зложення присяги й підчинення української державної адміністрації мадярам, однак представники організованих українських управ відмовились. Який стан на терені тієї області витворився наслідком тієї відмови, відомостей ще немає»⁵⁴. Вже 19 липня з Коломиї до Городенки приїхав від угорського командування полковник (прізвище та ім'я невідомі), який оголосив про підпорядкування міської та повітової управ угорцям⁵⁵.

Окрім цього, угорські військовики взялися за повну ліквідацію непідконтрольних їм українських мілітарних структур на території Прикарпаття. До таких, насамперед, належала підпорядкована ОУН українська міліція.

30 липня 1941 р. угорські війська, розташовані в Городенці, оточили приміщення української міліції, що нараховувала 200 осіб, роззброїли її та забрали все військове майно. Коменданта української повітової міліції і водночас начальника військово-старшинської школи ОУН на території повіту, сотника УГА й члена ОУН Петра Васкула було заарештовано і вже 2 серпня розстріляно у Семаківському лісі біля Дністра⁵⁶. Тоді ж був заарештований новий голова міської управи Городенки Є. Дорожинський.

⁵³ ЦДАВО України. — Ф. 3833 — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 74.

⁵⁴ Там само. — Арк. 1—2.

⁵⁵ Яшан В. *Городеничина під мадярською і німецькою окупаціями під час Другої світової війни*. — С. 239.

⁵⁶ Угрин С. *Смерть з руки фашистських наїзників Петра Васкула // Визвольний шлях*. — 1993. — Кн. 5. — С. 617—618.

Згодом мадяри звільнили частину колишніх міліціонерів і формально дозволили подальшу діяльність української міліції на чолі з новим начальником — чотарем М. Чайківським, але вже під пильним контролем угорської військової адміністрації⁵⁷. 29 липня угорська військова влада затвердила видання першого числа Вісника Станіславівської обласної управи за редакцією заступника голови Обласного правління В. Яшана⁵⁸.

У вже згаданому повідомленні від 1 вересня 1941 р. невідомий інформатор ОУН відзначав різке погіршення угорського окупаційного режиму на Гуцульщині. Тут, зокрема, писалося, що угорські війська «з перших днів по приході вдавали з себе українських прихильників, навіть приятелів, та з кожним днем ця приязнь прибирає щораз то холодніший вигляд, навіть ворожий [...] Цілковите роззброєння української міліції в українських селах на Гуцульщині трапляється в двох-трьох селах на район [...] Селян арештовують і віддають у полевий суд (мадярський) навіть за такі речі, як сварка за межу та легке побиття сапою»⁵⁹.

У звіті спецслужби відновленої Української Держави — Управління державної безпеки за 12 серпня 1941 р. мовилося про те, що в гуцульських селах — насамперед у Жабйому — угорці активно агітують людей підписувати заяви про приєднання краю до складу Угорщини, обіцяючи їм «значно краще життя». Окрім цього, тут зазначалося, що угорці «в багатьох випадках рятували арештованих поляків, грозячи Українській міліції розстрілом. Українське населення ставилося до них повздержливо, а то й з погордою. Страху перед мадярами та їхніми арештуваннями, що будуть розстрілювати, ніхто не мав»⁶⁰.

Німецькі урядові інстанції цілком усвідомлювали небезпеку повної дезорганізації суспільного та господарського життя внаслідок угорського панування у галицькому Прикарпатті. Зокрема, у донесенні німецької служби безпеки (СД) за 5 вересня 1941 р. зазначено: «Використання військ союзників місцями викликає нестерпну ситуацію. Скарги українського населення на зайнятих територіях усе зростають. Це найкраще виявляється в тому, що населення

⁵⁷ Яшан В. *Городенщина під мадярською і німецькою окупаціями під час Другої світової війни*. — С. 242.

⁵⁸ Яшан В. *Під брунатним чоботом*. — С. 25.

⁵⁹ ЦДАВО України. — Ф. 3833 — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 74.

⁶⁰ Там само. — Спр. 233. — Арк. 25–26.

поставилось до прибуття німецьких військ з відносною довірою [...] Як наслідок маємо призупинення сільськогосподарських робіт зі збору врожаю та подекуди втечу від союзницьких військ»⁶¹.

Остаточню долю захоплених українських територій фюрер вирішив на нараді 16 липня 1941 р. У присутності партійних, державних і військових діячів Німеччини Альфреда Розенберга, Ганса Ляммерса, Мартіна Бормана, Вільгельма Кайтеля та Германа Герінга він оголосив свої плани розчленування українських земель. Зокрема, було вирішено питання про належність Галичини до Третього Райху як старої австрійської провінції. В той же час фюрер наголосив на тому, що угорцям та іншим «не обіцяно нічого певного»⁶².

1 серпня 1941 р. було створено дистрикт Галичина, який увійшов до складу Генерального Губернаторства на чолі з Гансом Франком. Губернатором п'ятого дистрикту у складі Генерального Губернаторства став др Е. Ляш. Згідно з «Розпорядженням про адміністрацію Галичини» Г. Франка від 1 серпня 1941 р., сюди мали ввійти території колишніх Львівського, Тернопільського та Станіславівського воєводств. На території Станіславівської області було створено 4 округи: Городенківську (Городенківський і Тлумацький пов.), Калуську (Долинський і Калуський пов.), Коломийську (Коломийський та Косівський пов.) і Станіславівську (Делятинський, Надвірнянський, Рогатинський і Станіславівський пов.)⁶³.

Певний вплив на остаточне рішення не передавати Угорщині нічого із захоплених українських територій мали дипломатичні зусилля Румунії — головного суперника Угорщини в Південно-Східній Європі, який не був зацікавлений в її надмірному посиленні. Зокрема, 18 липня 1941 р. статссекретар міністерства закордонних справ Вайзекер у повідомленні Йоахіму Ріббентропу про розмову з румунським послом відзначив побоювання Румунії стосовно передачі Угорщині частини українських земель на північ від Карпат. Румунський посол особливу увагу звертав на необхідність встановити спільний кордон між Румунією та Райхом «без вклинення між ними частини угорської території»⁶⁴.

⁶¹ *A Második Vitézháború. — Old. 184–185.*

⁶² *Україна в другій світовій війні у документах. — Т. 1. — С. 179.*

⁶³ *Адрухів І., Француз А. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939–1959). — С. 66–67.*

⁶⁴ *Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. — С. 369.*

У зв'язку з утворенням дистрикту Галичина і включенням до його складу Станіславщини у перші дні серпня 1941 р. в містах області відбувалась офіційна передача влади від угорських військовиків до рук працівників німецької окупаційної адміністрації. Зокрема, у Станіславові така церемонія пройшла у четвер 7 серпня о 19-й год. на площі ім. Гітлера, де від угорців владу прийняв окружний староста кап. Альбрехт. У своїй промові він наголосив на тому, що «час безправства минув безповоротно»⁶⁵.

Офіційна ж передача усієї влади на території всієї Станіславівської області від угорського командування губернаторові дистрикту д-ру Е. Ляшу відбулась 14 серпня у Станіславові в приміщенні обласного театру ім. І. Франка та на площі Міцкевича. Цивільну владу з рук угорського генлейт. Ф. Сомбхатеї перебрав д-р Е. Ляш, а військову — генерал граф фон Роткірх. На площі Міцкевича відбувався урочистий парад угорських та німецьких військ, який приймали д-р Е. Ляш, представники українського католицького духовенства, члени тимчасової управи міста й обласних урядів, командант і заступник української міліції⁶⁶. Насамкінець у ресторані «Київ» угорські військовики влаштували прощальний вечір, на який були також запрошені представники української обласної управи⁶⁷.

З цього часу Станіславівська обласна тимчасова управа, окружні та повітові управи області були розпущені. Замість них на чолі округів, повітів та великих міст створювались німецькі адміністративні органи. Нагляд за політичною ситуацією на цих територіях перебрав на себе органи німецької таємної поліції (гестапо), а громадський порядок контролювала жандармерія⁶⁸. Так органи державної адміністрації Української Держави остаточно припинили своє існування на території Станіславщини.

Проте огляд українсько-угорських стосунків у 1941 р. був би неповним без уваги до подальших дипломатичних зусиль Угорщини в другій половині 1941-го — першій половині 1942 р., спрямованих на включення галицького Прикарпаття до її складу.

⁶⁵ Андрухів І., Француз А. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939–1959). — С. 68.

⁶⁶ Там само. — С. 68–69.

⁶⁷ Яшан В. Під брунатним чоботом. — С. 26.

⁶⁸ Андрухів І., Француз А. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939–1959). — С. 68–69.

Після передачі всієї військової та цивільної влади на території Станіславівської області німцям політичні кола Угорщини не відмовились остаточно від своїх територіальних претензій щодо українських земель Прикарпаття і робили різноманітні дипломатичні кроки, спрямовані на їх повне або часткове включення до складу Угорського королівства. Як відомо, одним із головних зовнішньополітичних завдань Угорщини напередодні та в роки Другої світової війни було встановлення угорської гегемонії в Карпатському регіоні.

Відразу після нападу Угорщини на СРСР її військове командування на чолі з начальником угорського генштабу Г. Вертом особливо наполягало на тому, щоб депортувати все неугорське населення (в тому числі й українців Закарпаття) на окуповану угорськими військами частину території України. Г. Верт намагався довести уряду Л. Бардоші, що в основі участі Угорщини у війні на боці Третього Райху повинно лежати питання переселення карпатських українців в Україну⁶⁹. Проте ці плани не були реалізовані, оскільки в самому уряді такі радикальні заходи не мали одноставної підтримки, а окрім того, головного натхненника акції, пронимецьки налаштованого ген. Г. Верта, 6 вересня 1941 р. замінив на посаді начальника генштабу більш обережний у своїй діяльності генлейт. Ф. Сомбатхеї, колишній командувач Карпатської групи військ.

7 вересня 1941 р. регент Угорщини адм. Міклош Горті виїхав у ставку А. Гітлера на офіційні переговори. За даними угорських істориків, протоколи цієї зустрічі не збереглися до нашого часу. На знак подяки за вступ Угорщини у війну проти СРСР фюрер нагородив угорського диктатора німецьким Залізним хрестом і пообіцяв, що невдовзі угорські війська будуть відправлені додому. Під час зустрічі М. Горті наголосив на можливості «територіальної корекції» німецько-угорського кордону в Галичині. В якості основного приводу було вказано на необхідність «спрощення кордону» між Німеччиною та Угорщиною, а в якості головного аргументу — створення стратегічного плацдарму для Угорщини. Однак амбітні угорські претензії викликали подив німецької сторони⁷⁰. А. Гітлер на той час уже остаточно визначився з долею Галичини, що мала

⁶⁹ Пушкаш А. *Цивілізація или варварство*. — С. 371–372.

⁷⁰ *A Második Vékágháború. — Old. 121; Clear the line. Hungary's struggle to leave the Axis during the Second World War / By Laura-Louise Veress; ed. by Dalma Takacs. — Cleveland, Ohio, 1995. — P. 61.*

належати Третьому Райху як колишня територія Австрійської імперії, чією законною правонаступницею відтепер була Німеччина.

Згідно з доповіддю заступника міністра закордонних справ Німеччини Е. Верманна від 11 вересня 1941 р., угорські офіцери в ході переговорів із представниками німецького генштабу пропонували з військових мотивів посунути кордон Угорщини на північ у межі німецького Генерального Губернаторства. Тут також зазначалося, що дипломатичним каналом Будапешт мав передати офіційну заяву на адресу міністерства закордонних справ Третього Райху про свої територіальні претензії на землі Південної Галичини, у задоволенні яких він щиро сподівався на підтримку з боку німецьких урядових інстанцій⁷¹.

У ході переговорів з Німеччиною у 1941—1942 рр. угорські представники ще не раз повертались до цього питання. Зокрема, відомо, що 2 жовтня 1941 р. Угорщина подала офіційний запит до Берліна про можливість зміни німецько-угорського державного кордону на північ від Карпат, однак текст його не зберігся⁷². Зі спогадів В. Яшана відомо, що наприкінці жовтня — на початку листопада 1941 р. звістки про висунуті угорські територіальні претензії на українські землі по р. Дністер дійшли до українського населення Станіславівщини. У відповідь з ініціативи та при активній допомозі української громадськості німецький окружний чиновник кап. Альбрехт підготував лист із протестом проти угорських зазіхань, де спростовувались аргументи угорської сторони. Тут, зокрема, наголошувалось на історичній невід'ємності Прикарпаття від решти територій Галичини, національній та географічній цілісності цих земель, а також наводились численні факти грабежів та погромів, які вчинили угорці влітку 1941 р. 9 листопада лист кап. Альбрехта з відповідними додатками до нього надійшов до німецьких урядових інстанцій. А вже 12 листопада було надіслано другий лист. Серед населення розпочався збір підписів проти приєднання південних галицьких земель до Угорщини⁷³.

2 грудня 1941 р. генерал-губернатор Г. Франк надав офіційну відповідь угорському прем'єру Л. Бардоші стосовно запиту угор-

⁷¹ *A Második Vitézháború. — Old. 120.*

⁷² *Ibidem.*

⁷³ *Яшан В. Під брунатним чоботом. — С. 27.*

ського уряду від 2 жовтня. У ній він, зокрема, наголосив на тому, що в Берліні угорська вимога викликала відверте здивування⁷⁴.

Незважаючи на це, на нижчому рівні розглядали можливість передачі Угорщині частини території навколо Ворохти, Татарова, Яблониці та Рафайлова. Для делімітації кордону була створена спільна комісія. Однак після 22 грудня ця справа зависла в повітрі⁷⁵.

Окрім суто військово-стратегічних аргументів на користь приєднання земель Прикарпаття, угорські представники наводили також географічні й економічні підстави. Згідно з повідомленням бригаденфюрера СС Отто Вехтера від 24 квітня 1942 р., угорці вимагали «не тільки декілька тисяч квадратних кілометрів, але й найкращі гірські райони Галичини». Вони наголошували на тому, що землі на північ від Карпат разом із низовинною територією Угорщини становлять єдину нерозривну природну цілість. Окрім цього, зверталось увагу на економічне значення для Угорщини цінних порід деревини у Ворохті та рекреаційне значення прикарпатського регіону. Однак, на думку О. Вахтера, всі вимоги угорців були абсолютно безпідставними, а аргументи — необґрунтованими⁷⁶.

Наприкінці квітня 1942 р. угорці знову висунули вимоги щодо зміни німецько-угорського кордону в горах. Цю справу мали розглядати дві німецькі комісії — в Берліні та у Львові. Однак після поїздки генерал-губернатора Г. Франка по території Станіславщини наприкінці липня 1942 р. було остаточно вирішено не передавати Угорщині нічого з українських земель дистрикту Галичина⁷⁷.

Остаточне ж вирішення угорських територіальних претензій щодо земель Південної Галичини відбулося 17 серпня 1942 р., коли Берлін офіційно відхилив усі вимоги Угорщини, — їй було запропоновано повернутися до цього питання після війни⁷⁸. Так старання Угорського королівства включити до свого складу нові українські території і встановити гегемонію в усьому Карпатському регіоні зазнали краху.

Підсумовуючи, можна зазначити, що проблема українсько-угорських стосунків початкового періоду німецько-радянської

⁷⁴ *A Második Vitézháború. — Old. 121.*

⁷⁵ *Яшан В. Під брунатним чоботом. — С. 27.*

⁷⁶ *A Második Vitézháború. — Old. 121–122.*

⁷⁷ *Яшан В. Під брунатним чоботом. — С. 28.*

⁷⁸ *A Második Vitézháború. — Old. 121.*

війни належить до слабо задокументованих. Однак наявні архівні матеріали, а також спогади учасників тих подій свідчать про неоднозначні та складні взаємини між Угорщиною та українським визвольним рухом влітку 1941 р. Для українського й угорського народів початок німецько-радянської війни став новим історичним етапом, який відкрив перед ними нові можливості реалізації національних інтересів. Головні зусилля українського визвольного руху були спрямовані на побудову власної держави, в той час як заходи угорських військово-політичних кіл зосереджувались на відновленні величі та могутності тисячолітньої держави св. Іштвана.

Українсько-угорські стосунки влітку 1941 р. не набули повномасштабного розвитку. Для угорських військово-політичних кіл вони стали другим значним зіткненням (після подій Карпатської України) з українським національно-визвольним рухом. Незважаючи на те, що обидві сторони виявились абсолютно непідготовленими до нової зустрічі, їхні епізодичні контакти в середині літа 1941 р. на території галицького Прикарпаття згодом мали велике значення для перегляду навзаєм ворожих міжнаціональних концепцій та політичних доктрин і разом з іншими військово-політичними факторами Другої світової війни уможливили переговори про нейтралітет та ненапад і навіть військово-політичну співпрацю на антибільшовицькій платформі. Саме влітку 1941 р. перед угорською військово-політичною елітою український національно-визвольний рух постав у якісно новому і більш привабливому вигляді. Тогочасні події могли переконати угорців у тому, що цей рух має не суто антиугорський характер і що його головні зусилля спрямовані на побудову власної держави на всіх етнічних українських землях. Акт 30 червня 1941 р. та спроби створити органи української державної адміністрації на території Західної та Правобережної України засвідчили перед угорськими керівними колами потужні державотворчі прагнення ОУН, її здатність кардинально змінювати хід історичних подій. Пізніше, у 1943—1944 рр., це матиме велике значення для їхніх взаємин, коли угорська армія, виконуючи всупереч власним національним інтересам німецькі окупаційні завдання на українських землях, зіткнеться із сильними загонами УПА на Волині та Південному Поліссі.

1943 РІК В ІСТОРІЇ ОУН І УПА

Без ґрунтового всебічного вивчення історії українського визвольного руху годі зрозуміти процеси, що відбувалися на території України в роки Другої світової війни та в перше повоєнне десятиліття. Особливо складним у геополітичному сенсі був 1943 р., який визначав повоєнний устрій світу. Тому прискіпливе дослідження діяльності ОУН і УПА (як основних репрезентантів українського визвольного руху) саме цього року несе чималий науковий інтерес, адже допомагає повноцінно реконструювати основні події та явища на території воюючої України.

Проте досі означена проблематика розглядалася лише побіжно в загальних працях з історії ОУН і УПА українських та зарубіжних учених (ідеться, насамперед, про монографії Ю. Киричука, А. Кентія, А. Русначенка, Г. Мотики, А. Гогуна). Пропонована стаття є спробою комплексного дослідження на цій ділянці.

На зламі 1942—1943 р. фортуна раз і назавжди відвернулася від гітлерівської Німеччини. Якщо в 1942 р. прагматичне керівництво Вермахту сподівалося бодай на перемогу над Радянським Союзом, що могло створити передумови для продовження боротьби із Заходом або хоча б для початку переговорів про мир на прийнятних для Берліна умовах, то після Сталінградської катастрофи перед німецькими маршалами та генералами замаячила примара нової поразки у світовій війні, поразки ще більш нищівної і жорстокої, ніж у 1918 р. Всіма силами намагаючись змінити долю своєї країни, німецькі військовики з відчайдушністю приречених на смерть людей стримували наступ Червоної армії на Захід, водночас прагнучи знайти порозуміння з американцями та британцями й домовитися з ними про сепаратний мир ціною усунення Адольфа Гітлера та нацистів від влади. Як це не парадоксально, але починаючи від 1943 р. Й. Сталін повинен був благати Всевишнього про те, аби Він зберіг життя А. Гітлерові й тим самим дозволив йому — Сталіну — увірватися в Європу зі своїми військами та планами комуністичної експансії. Радянська дипломатія і розвідка зробила все можливе, аби зруйнувати усі ймовірні варіанти сепаратних домовленостей між Німеччиною та Заходом.

На початку 1943 р. Кремль постав перед серйозною проблемою. У січні на конференції у Касабланці між американцями та британцями виникли суттєві розбіжності в поглядах на подальший перебіг війни. Американці, з притаманними їм прямоотою і раціоналізмом, наполягали (як цього й вимагав Й. Сталін) на відкритті другого фронту у Франції одразу ж після закінчення боїв у Північній Африці. Хитріші британці не шукали для своїх військ коротших шляхів у Німеччину й наголошували, що висадитись союзникам потрібно в Італії з подальшим розвитком наступу в напрямку балканських держав. План Вінстона Черчілля ніс смертельну загрозу для Радянського Союзу. Якби Франклін Рузвельт дослухався до свого лондонського, а не московського союзника, хід війни міг би кардинально змінитися. З великою долею ймовірності можна припустити, що поява англо-американських військ на території Югославії, де проти німців діяла армія Йосипа Тіто й загони Дімітра Міхайловича, змусила б Вермахт покинути цю країну, а також і Грецію, де так само був доволі потужний рух опору. Очевидно, що на бік західних союзників моментально перекинулися б болгари, румуни, угорці й словаки. Поява альянтів посилила б польський партизанський рух і сприяла б відновленню некомуністичної польської державності. Радянському Союзові було б перекрито шлях на Балкани і в Центральну Європу, сталінський СРСР знову міг бути «замкнутим» у кордонах 1939 р.

За таких умов Червона армія розвиває неабияку активність на південному відтинку Східного фронту — особливо влітку—восени 1943 р. Коли англо-американці десантуються в Італії, що виходить із війни, й розмови про можливий похід на Балкани набирають реальних обрисів, Червона армія розбиває німців під Курськом, а потім потужним «стрибком» досягає Дніпра, який форсує без належної підготовки, без урахування ширини річки, не чекаючи, поки вода вкриється льодом. Сталін, не зважаючи на кількість жертв, жене червоноармійців на південний захід. Його армія прискореним темпом наступає не на територію Білорусії, звідки відкривається прямий шлях на Варшаву та Берлін, на Вільнюс і Кенігсберг, а на територію України, що володіє незрівнянно більшими людськими ресурсами (які можна мобілізувати і кидати на смерть), промисловим і сільськогосподарським потенціалом (який можна нещадно експлуатувати), а найголовніше — контроль над якою дає змогу

розвинути експансію за основним російським імперським вектором — на Балкани, до чорноморських проток і Середземного моря, поставивши крапку в намаганнях англійців зміцнити в цьому регіоні позиції власної імперії. Вихід на територію України також дозволяв Й. Сталінові закріпити західні кордони СРСР принаймні в тих межах, які визначила 1939 р. угода з Берліном, тобто заволодіти нафтовим басейном Дрогобича, Львовом і гірлом Дунаю.

Був у кремлівського володаря ще один немаловажний мотив для розгортання основного удару Червоної армії в 1943 р. на південному заході, а не на заході. Партизанська розвідка з тривогою доповідала про те, що на території Західної і Правобережної України щоденно посилюються, розгортаючи активну боротьбу проти німців за самостійну Україну, українські націоналісти, які, в разі появи на кордоні України американців і британців, можуть спробувати домовитися з західними союзниками про підтримку. І навіть якщо англо-американці не підуть на відверту співпрацю з українським визвольним рухом, вони зможуть використати його існування як додатковий фактор тиску на СРСР.

Очевидно, що це підштовхувало Й. Сталіна якнайшвидше поновити контроль над територією України, а платою за першість у таких перегонах було життя мільйонів новомобілізованих українських солдатів Червоної армії та сотень тисяч українських патріотів.

У цьому вузлі геополітичних хитросплетінь і боротьби між потужними світовими імперіями за вплив у повоєнному світі українським націоналістам належало знайти таку лінію поведінки, яка могла б бути максимально ефективною для досягнення їхньої основної мети — створення самостійної соборної Української Держави.

До початку війни між Німеччиною та СРСР Третій Райх виглядав для керівників українського визвольного руху досить непрогнозованим, екстравагантним, але все ж таки природним союзником, який руйнує міжвоєнну Версальську систему і формує в Європі життя за новим національним принципом, в основі якого лежить клич про право народу на самовизначення (саме під таким гаслом А. Гітлер відновив контроль Німеччини над Райнландом, приєднав до своєї держави Австрію, Судети, західну і північну частини Польщі з трьома мільйонами німецького населення). Поява на карті Європи Словаччини і Хорватії, надання «національного забарвлення» новому кордону між Румунією та Угорщиною давали привід

вважати, що гітлерівська «Нова Європа» — це Європа національних держав, хай навіть і союзних із Німеччиною. Підготовка ж війни з Радянським Союзом, на думку українських патріотів, змушувала німців шукати спілки з українським визвольним рухом, толерувати його і навіть не противитися проголошенню державності. Можливу появу незалежної України на початку німецько-радянської війни в обох частинах ОУН вважали не лише потрібною для самих українців, але й корисною для Німеччини, яка могла отримати важливого стратегічного союзника на Сході Європи.

Дивна поведінка німецьких військових і політичних кіл напередодні війни, які, з одного боку, не відкидали співпраці з українськими самостійницькими групами, а з іншого — не давали жодних політичних гарантій та обіцянок, насторожила українських націоналістів настільки, що радикальніші й молоді бандерівці на початку німецько-радянського зіткнення самовільно оголосили знаменитий Львівський Акт 30 червня 1941 р., яким спровокували німців на передчасне викриття своїх колонізаційних планів перед українським суспільством. Жорстка реакція Берліна на перші спроби українського державного будівництва (бодай і в союзі з Німеччиною) поставила обидві фракції ОУН на межі 1941—1942 рр. перед загрозою повного фізичного знищення. Навіть намагання поміркованішої мельниківської Організації переконати німців у доцільності існування уже не союзної, а сателітної України, наштовхувалися на стіну юридичного нерозуміння і жорстокості. Українські політичні в'язні, члени ОУН обох напрямів, почали масово заповнювати табірні бараки у Заксенгаузені, Аушвіці, Майданеку. Розстріляні та повішані націоналісти знайшли свій останній прихисток у масових захороненнях Бабиного Яру, в Дніпропетровську, в Дрогобичі і Полтаві, Рівному і Кременчуку.

Перед керівниками бандерівського та мельниківського Проводів у 1942 р. постало одвічне філософське питання: що робити? Як себе поводити в умовах наростання нацистського терору проти Організації і проти цивільного українського населення? І обидві націоналістичні групи розпочинають роботу за подібними сценаріями (тільки бандерівці випереджають своїх колег приблизно на п'ять-шість місяців): використовувати будь-яку нагоду легальної праці через національні культурні установи, церкву, органи українсько-го місцевого самоврядування, законспірувати головні організаційні

кадри, розгорнути антигітлерівську та антикомуністичну пропаганду, накопичувати зброю і готувати план масштабного збройного повстання. Цей сценарій, який гітлерівські спецслужби у донесеннях з окупованих територій Сходу характеризували як «біг на місці», а самі націоналісти окреслювали висловом «тримати зброю при нозі», розроблявся з урахуванням імовірного розвитку бойових дій. Поки німецькі армії зберігали стратегічну ініціативу на Східному фронті, оунівці вважали можливість військової поразки СРСР реальною. Натомість вони уже не вірили в перемогу Німеччини над Британією та США. Припускалося, що війна на Сході триватиме ще рік-два й призведе до краху Радянського Союзу та виснаження Німеччини. І коли знекровлена Німеччина перекине свої війська на Захід для війни з англо-американцями, в Україні залишаться хіба що невеликі військові контингенти. В момент поразки Німеччини на Заході, ОУН, із допомогою заздалегідь інфільтрованих своїми прибічниками українських охоронних поліційних частин, зможе підняти національне повстання і знищити німецькі гарнізони або вигнати їх з країни. Тобто, на думку націоналістів, мала повторитися ситуація 1918 р. — сепаратний мир Німеччини з більшовиками, які відмовляться від України, потім поразка Німеччини на Заході і антинімецьке повстання в Україні, що призведе до відновлення державності. На жаль, історія рідко дає другий шанс, коли можна повністю скористатись минулим досвідом. Не судилось і націоналістам втілити такий, на перший погляд логічний, сценарій. СРСР виявився набагато міцнішим, ніж царська Росія у 1917-му чи більшовики в 1918 р., війна не затрималася над Волгою і на Кавказі на рік чи два, а вже в перших місяцях 1943 р. фронт повернувся в Україну. Повернувся і приніс українському визвольному рухові цілу низку нових проблем, зав'язаних у тугий вузол міжнародних і внутрішньонаціональних протиріч. І ці проблеми потрібно було негайно вирішувати.

Насамперед, слід було спрогнозувати можливий розвиток ситуації. Таких прогнозів було два. З одного боку, не відкидалася можливість появи на південно-західних рубежах України англо-американців, а з іншого — прораховувався варіант поновного підпорядкування України більшовикам. У першому випадку потрібно було вирішити питання стосунків із новими ситуативними союзниками — західними демократіями, у другому — необхідно було підготуватися до зустрічі більшовиків. Обидва сценарії передбачали

наявність у самостійницького підпілля потужних збройних сил і серйозні ідеологічні корективи.

Збройні сили потрібні були для того щоб контролювати певні території, впливати на воєнну ситуацію в регіоні, а відтак, в разі появи англійців і американців у сусідніх з Україною державах, змусити Захід зважати на український визвольний рух. У випадку ж повернення радянської влади потужна підпільна армія, на думку націоналістів, могла стати детонатором загальнонаціонального повстання в ослабленому війною Радянському Союзі (а саме таким сподівались побачити СРСР оунівці після війни в Європі — ослабим, із загостреними соціальними і національними протиріччями, з революційною ситуацією та в конфлікті з колишніми союзниками по антигітлерівській коаліції). Тобто, за будь-якого розвитку подій, лише власні збройні сили давали шанс українському самостійницькому підпіллю продовжити боротьбу за незалежність.

Ідеологічні зміни мали відбуватися в двох напрямках — загальна демократизація програми ОУН (що повинно було викликати симпатію можливих західних союзників, а також привернути населення Центральної та Східної України) і посилення соціальної складової у програмі та пропаганді Організації (це мало вибити комуністам з рук їхні основні пропагандивні «козири», розширити соціальну базу національного руху і зробити його привабливим не лише для українців, але й для народів інших республік СРСР, що в контексті розпалення загальносоюзної антикомуністичної революції було вкрай важливим).

Окрім того, наявність підпільних збройних сил давала змогу активно включитись у збройну боротьбу з Німеччиною і тим самим «заслужити» право голосу в повоєнному світі; також з їхньою допомогою можна було заблокувати поширення на найбільш лісисті території України (Полісся, Волинь, Галичина, Карпати) радянського партизанського руху, який «підніс голову» з початком загального наступу Червоної армії на фронті. Врешті-решт, власні армійські формування були вагомим аргументом у «діалозі» з поляками, які не відмовлялися від претензій на Західну Україну й мали підтримку в середовищі західних союзників. Слід було завдати такого нищівного удару по польських планах нової окупації Волині та Галичини, щоб поляки не змогли їх реалізувати після завершення війни в Європі, як зробили це в 1918—1920 рр.

* * *

Виклики, які в 1943 р. постали перед ОУН, змусили обидві гілки Організації значно активізувати і посилити свою роботу, насамперед на військовому й ідеологічно-пропагандивному напрямках. Особливим розмахом і завзяттям традиційно відзначалася бандерівська ОУН, яка в 1943 р. перетворилася на беззаперечного лідера українського самостійницького підпілля, сконцентрувавши його діяльність навколо себе.

Створені оунівцями у другій половині 1942 р. на Волині та Поліссі групи сільської самооборони з об'єктивних причин не могли проводити значних наступальних акцій ні проти німців, ні проти польських чи радянських партизанів. Посилення терору з боку всіх трьох названих сил змусило керівництво ОУН(б) на Волині та Поліссі восени 1942 р. самочинно взятися за створення перших крупніших українських збройних груп, які діяли партизанськими методами проти німців, поляків і більшовиків. Хоча Провід бандерівської Організації у листівках і зверненнях неодноразово засуджував «партизанку» як неефективний засіб у боротьбі за державність, обставини все ж таки змусили його визнати слушність дій волинських націоналістів. Утім, серед керівників ОУН(б) домінувало переконання, що збройні відділи потрібно створювати за зразком регулярної армії, яка лише тимчасово, відповідно до обставин, діятиме по-партизанськи. Тому й підхід до військового будівництва був масштабним і плановим.

У жовтні 1942 р. у Львові тодішній лідер ОУН(б) Микола Лебедь — 'Рубан' скликав конференцію військових референтів Організації, у якій взяли участь військовий референт Проводу ОУН(б) Дмитро Грицай — 'Перебийніс', старшина зі спеціальних доручень при військовому референті Проводу Іван Климів — 'Легенда', а також військові референти: Галичини — Лука Павлишин — 'Вовк', Волині й Полісся — Василь Івахів — 'Сом' та Осередніх (центральных) і Східних Українських Земель (ОСУЗ) Михайло Медвідь¹. Власне, ці шестеро осіб ухвалили остаточне рішення про розгортання підпільної української армії, «збройних сил ОУН»². Тоді ж було вирішено створити робочу групу Проводу з питань

¹ Мотука Г. *Українська партизанка. 1942–1960.* — Warszawa, 2006. — S. 112–113.

² Вовк О. *До питання про першого командира Української Повстанської Армії // Український визвольний рух.* — Львів, 2003. — Зб. 1. — С. 155.

формування армії у складі В. Івахова, Л. Павлишина та М. Медведя і скликати наступну нараду за підсумками перших організаційних заходів у грудні 1942 р.

Однак уже в листопаді відбулася подія, яка зміцнила впевненість бандерівського Проводу в тому, що необхідно розгорнути масштабну збройну боротьбу. На початку місяця у Львові пройшло таємне засідання Проводу, на яке запросили оунівських активістів, які були учасниками похідних груп або підпілля у Східній, Центральній і Південній Україні. Вони повідомили зібрання про те, що на Великій Україні гітлерівський терор набагато сильніший, ніж у Галичині, а населення ненавидить німецьких окупантів і готове з ними боротися. Також націоналісти зі Сходу, володіючи інформацією про хід боїв, яку розповсюджували радянські партизани й підпільники, стверджували, що може скластися така ситуація, за якої територія України знову буде поглинута Радянським Союзом. Тож Провід постановив активізувати боротьбу проти німецького режиму, виконати смертний вирок тим, хто убив керівника бандерівського підпілля в Києві Дмитра Мирона — ‘Орлика’, а також готуватися до можливого повернення більшовиків³.

Тому немає нічого дивного, що в грудні 1942 р., на черговій нараді військових референтів, було офіційно ухвалено рішення про організацію підпільної армії на Поліссі й Волині, тим більше що підготовча робота, проведена на місцях, свідчила про реалістичність планів формування крупних збройних відділів. Усю військову роботу в регіоні мав координувати військовий референт ОУН(б) на Північно-Західних Українських Землях (ПЗУЗ) В. Івахів.

Розвідка радянських партизанів, яка активно збирала інформацію про український визвольний рух, на початку 1943 р. інформувала ЦК КП(б)У про те, що вже 3 грудня 1942 р. в районі Пінська, а також у лісах коло міст Острога, Шумська, Мізоча помічено «крупні групи українських націоналістів. Кличка керівника “Тарас Бульба”. Проти німців вони влаштовують окремі засідки». Аналогічні дані подавала і розвідка німецького Оперативного штабу боротьби з бандитизмом. Німці, зокрема, вказували на появу у вересні 1942 р. на північ від Сарн «націоналістичних банд» (як і радянські

³ Прокоп М. Роман Шухевич-Чупринка й ОУН-УПА в 1943–1944 рр. // Сучасність. – 1976. – № 1. – С. 67.

розвідники, вони помилково вважали всіх українських партизанів приналежними до «Поліської Січі» Тараса Боровця — ‘Бульби’). У січні 1943 р., констатували німецькі військові аналітики, діяльність українських «банд» охопила район Костополя — Людвиполя — Березного (тобто регіон між Сарнами і Рівним), а українські села в долині річки Случ перетворилися на партизанські бази⁴.

Як бачимо, уже на січень 1943 р. партизанські загони українських самостійників (під командуванням Тараса Боровця і під бандерівським керівництвом) охопили своєю діяльністю райони Пінська, Сарн, Костополя, Людвиполя, Березного, Мізоча, Острога і Шумська — тобто всю Рівненську область, північну частину Тернопільщини і південну частину Пінщини. Всередині ОУН(б) посилювалася дисципліна, члени Організації, фактично, повинні були перебудувати все своє життя на військовий лад і відповідати за власні вчинки за законами воєнного часу. За зраду таємниці, порушення дисципліни, крадіжки і марнування майна ОУН, деморалізацію населення, підрив авторитету Організації, за обман керівництва і непослух, розконспірування тощо — члена ОУН чекала смертна кара. Всі «мости було спалено», кожна людина, що пов’язувала себе з національно-визвольним рухом, повинна була усвідомлювати, який тягар відповідальності бере на свої плечі.

Німецькі спецслужби, у відповідь на подальшу активізацію українського визвольного руху, нарощують репресії проти ОУН. Донесення СД за першу половину січня 1943 р. повідомляють про арешти підпільників ОУН у Німеччині, Австрії та в Києві. Лише в Берліні гестапо на початку 1943 р. арештувало 136 українських націоналістів, а в Києві — 38. Перелік агітаційної літератури, виявлений гестапівцями на місцях арештів, однозначно вказував на те, які основні вектори боротьби українські самостійники накреслили на початку 1943 р., а також на подальшу радикалізацію українського націоналістичного руху і пошук порозуміння між різними його напрямками.

На початку лютого 1943 р. координатор процесу створення збройних відділів ОУН(б) В. Івахів провів у с. Піддубці неподалік Луцька нараду районних військових референтів бандерівської

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі – ЦДАВО) України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 494. – Арк. 28.

ОУН Волині та Полісся. Було розглянуто списки придатних до мобілізації українців (такі списки оунівці складали впродовж 1942 р.), з'ясовувалась кількість старшинських (офіцерських) кадрів, зброї в кожному районі, визначалися завдання для кожного районного військового референта на випадок загального повстання.

З лютого 1943 р. збройні групи оунівського підпілля активізували свою діяльність. Вони нападають на німецькі військові та господарські об'єкти (зрідка на підрозділи німецької армії) з метою забезпечити себе зброєю, амуніцією, одягом, харчами і медикаментами, а також атакують в'язниці у містах Володимирці, Кременці, Дубні, звідки визволяють арештованих німцями активістів ОУН⁵. Німецькі донесення, окрім іншого, відзначають, що в січні—лютому 1943 р. головним напрямом діяльності українських самостійників є колосальна агітаційна кампанія «в дусі бандерівського руху»⁶. Донесення есесівців дублюють звіти радянських партизанів, які відзначають, що ОУН видає «гігантську кількість книг і брошур, газет і листівок [...] націоналісти широко використовують у своїй пропаганді помилки і прогріхи, допущені нашими товаришами у своїй практичній роботі після 1939 р.»⁷.

Протягом 17—21 лютого 1943 р. неподалік м. Олеська відбулася Третя конференція ОУН(б), в якій взяли участь Урядуючий Провідник Організації Микола Лебець, військовий референт Проводу Роман Шухевич, Василь Охрімович, Дмитро Маївський, Зиновій Матла, Роман Кравчук, Михайло Степаняк та інші керівники націоналістичного підпілля. Попри гострі дискусії під час нарад, було ухвалено остаточне рішення про масштабний виступ проти німців оунівською партизанською армією, яка мала отримати офіційну назву Українська Визвольна Армія (УВА). Однак згодом ця назва була відкинута — не в останню чергу через те, що при німецькому Вермахті в цей час створювались окремі фронтові батальйони з колишніх військовополонених-українців, які, на зразок Російської визвольної армії (РВА) ген. Андрія Власова, отримали назву Українське визвольне військо (УВВ). Натомість у квітні—травні 1943 р. керівництво бандерівських відділів почало

⁵ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 494. — Арк. 31.

⁶ Там само.

⁷ ЦДАВО України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 100. — Арк. 73—74.

використовувати запозичену в отамана Т. Боровця — 'Бульби' назву Українська Повстанська Армія (УПА).

Загалом постанови Третьої конференції бандерівської ОУН чітко слідують двом описаним вище баченням подальшого розвитку подій. Шукаючи евентуальних контактів із західними союзниками, оунівці з жалем констатували, що українська проблема мало цікавить демократичні держави, одночасно націоналісти підкреслили, що будь-які спільні дії з іншими народами можливі лише за умови визнання за українцями права «на власне самостійне державне життя»: «Ми приймаємо участь у кожній європейській коаліції, організованій іншими поневоленими, або державними народами проти імперіалістичних загарбників, але тільки на принципі визнання іншими народами нашого права на нашу державну незалежність». Зрозуміло, що «державними народами», які могли б створити коаліцію проти «імперіалістичних загарбників» могли бути англо-американці і союзні з ними держави.

У разі ж повернення в Україну більшовиків оунівці планували скористатися їхнім ослабленням і підняти загальнонаціональну українську революцію або зініціювати створення спільного фронту боротьби поневолених народів.

Серед тез, вписаних у постанови Третьої конференції є також немаловажний фрагмент, яким застерігалася недоторканність українських етнічних територій. Будь-які зазіхання поневолених народів або союзників Німеччини на українські землі оунівці, від імені українського народу, обіцяли «нещадно поборювати». Очевидно, декларуючи це, вони давали зрозуміти полякам, угорцям і румунам, що укладення угод про спільні дії коштом територіальних поступок з боку українців є в принципі неможливим.

Після завершення Третьої конференції бандерівської ОУН спостерігається чергова хвиля активізації її військових зусиль. У німецьких донесеннях за лютий 1943 р. відзначалося, що українська молодь активно зосереджується «в націоналістичних бандах. Частішими стали напади з метою отримання зброї та продовольства»⁸.

У відповідь на перші атаки повстанців, спрямовані на німецькі сили безпеки й адміністративні установи, нацисти розгорнули терор проти мирного українського населення. 23 лютого в м. Кременці

⁸ Там само. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 494. — Арк. 31.

німці розстріляли шістьох представників місцевої української інтелігенції, в тому числі подружжя відомих у містечку лікарів Роцинських. Через два тижні, 8 березня, — 485 українських в'язнів у Рівному⁹. Німецькі донесення з окупованих районів України відзначали на початку березня розгортання і підготовку в районі Сарн нових українських «націоналістичних банд», які складаються із відділів чисельністю до 500 осіб¹⁰. У цей же час повідомлялося про інтенсивне поширення повстанського руху на південь від автомобільної траси Рівне—Житомир і систематичні напади на німецькі господарчі об'єкти та склади між Рівним і Новоград-Волинським, що, на думку німецьких військових аналітиків, свідчило про «створення запасів»¹¹.

Тим часом керівництво ОУН(б) намагалося максимально дисциплінувати свої ряди і вивести Організацію на найвищий рівень бойової готовності. Відповідні інструкції для низових структур бандерівської ОУН вимагали очиститись від ненадійних елементів, наполегливо працювати над підвищенням культурного і морального рівня членів, посилити пропаганду, ще більше «злитися» із масами.

Наступний сплеск антинімецької активності повстанських груп почався в середині березня, коли до лісу дезертирувала частина української допоміжної поліції. Німецькі звіти вказували, що діяльність «українських банд» у другій половині місяця охопила, крім Рівненщини, Пінщини і Кременеччини, ще й південну частину Волинської області. У квітні німці констатували, що «українські банди» вже оперують на території центральної та північної частини Волинської області, а також в Ізяславському, Славутському і Шепетівському районах Кам'янець-Подільської області (тепер у складі Хмельницької області)¹².

* * *

В міру того, як на Волині та Поліссі розгортались повстанські відділи, тут ставало «тісно» для двох українських визвольних партизанських рухів — оунівського і бульбівського.

Наприкінці 1942 р. отаман Т. Боровець — 'Тарас Бульба' запропонував керівництву обох ОУН створити спільну раду головних

⁹ Данилюк М. *Повстанський записник*. — Київ, 1993. — С. 82.

¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 494. — Арк. 32.

¹¹ Там само.

¹² Там само. — Арк. 33.

політичних сил регіону, яка мала би стати «політичною надбудовою» над його УПА — «Поліською Січчю». Щоправда, обов'язковою умовою співпраці амбітний отаман виставляв збереження за собою посади командувача армії. Бандерівці, які мали власні масштабні плани і розгалужену організаційну мережу, але зовсім не мали довіри до політично непередбачуваного Т. Боровця, проігнорували його пропозиції. Натомість мельниківська ОУН, якою в Україні керував Олег Кандиба — 'Ольжич', побачила у співпраці з Т. Боровцем шанс посилити свої впливи у регіоні. Однак до реального об'єднання збройних загонів мельниківської організації і поліського отамана справа не дійшла. Зате 22 лютого 1943 р. до штабу Т. Боровця прибув один із керівників ОУН(б) Яків Бусол — 'Талина', який запропонував отаману співпрацю з подальшим підпорядкуванням бандерівській ОУН. Переговори тривали з перемінним успіхом до початку квітня, коли Т. Боровець відмовився від співпраці, очевидно, не бажаючи відігравати «підлеглу» роль у повстанському русі. Розуміючи, що бандерівці перехоплюють ініціативу, а також відчуваючи загрозу з боку все дужчого радянського партизанського руху, Т. Боровець розпочинає переговори з німецькою адміністрацією. 15 березня він надсилає листа до гебітскомісара в м. Рівному д-ра Баєра, в якому викладає свої умови співпраці з німцями в боротьбі проти червоних партизанів. Власне, це була спроба обманути німців, скориставшись їхнім скрутним становищем на фронті. Отаман Т. Боровець — 'Бульба' запропонував німцям змінити своє ставлення до українського населення і таємно надати зброю для створення антипартизанської армії чисельністю 40 тис. багнетів. Звичайно, така армія навряд чи боролася б із червоними

Тарас Боровець — 'Бульба'

партизанами під Мінськом чи Гомелем, як обіцяв 'Бульба', проте вона цілком могла б повернути Т. Боровцю домінуючу роль в українському повстанському русі. Природно, що німецька сторона, розуміючи справжні мотиви отамана, не пішла на масштабну співпрацю з ним. Формальне листування з 'Бульбою', в якому містилися абсурдні пропозиції, протривало до травня 1943 р. і завершилося черговою «сваркою» й розривом контактів, які поновилися лише наприкінці року. Нацистська окупаційна адміністрація на чолі з Еріхом Кохом залишалася прихильною до свого «жорсткого курсу» у ставленні до українців і жодні політичні домовленості з будь-якими українськими самостійницькими колами не входили в розрахунки гітлерівців навіть перед загрозою втратити контроль над Україною.

Відповіддю українського визвольного руху на посилення нацистського терору стало нарощування антинімецької боротьби. Гітлерівські структури безпеки у другій половині березня 1943 р. змушені були констатувати, що Німеччина отримала статус головного ворога у пропаганді ОУН(б) і що проти німецького панування готується масштабний виступ.

У середині березня відділ УПА розбив групу німецьких карателів біля містечка Деражня (загинуло 16 німців). 15 березня відділ УПА обстріляв німецький патруль біля с. Ремель в Олександрівському районі. У відповідь нацисти 16 березня спалили село і вбили близько 600 його мешканців. 20 березня відділи УПА роззброїли охорону й звільнили в'язнів Луцького табору для військовополонених. 22 березня українські партизани оточили школу в с. Млинівцях, у якій перебувала німецько-польська поліційна залога. Школу було спалено разом із чотирма німцями та трьома поляками. У ніч з 25 на 26 березня відділ УПА напав на містечко Матіїв. Уранці 26 березня навздогін партизанам було відправлено 103-й батальйон допоміжної поліції, що складався з українців. Батальйон дезертирував із німецької служби та приєднався до УПА¹³.

27 березня повстанці разом з українськими поліціантами, що перейшли на їхній бік, заволоділи містечком Олика, знищивши в ньому німецьку адміністрацію¹⁴. Близько 22-ї години вечора

¹³ Мотука Г. *Українська партизанка*. – С. 198–199.

¹⁴ УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942–1950 рр. – Т. 2. – Б. м. в., 1960. – С. 7–8.

27 березня група бандерівців під командуванням Олексія Брися — ‘Остапа’, атакувала райцентр Горохів. Під час нападу на бік повстанців перейшла українська поліція. Було захоплено приміщення банку, пошти, в’язниці, випущено декілька політичних в’язнів-українців, забрано запаси борошна із млина, друкарські машинки з адміністративних приміщень, обстріляно німецькі казарми. Під час нападу українці втратили 4 бойовиків, про німецькі втрати відомостей немає¹⁵.

28 березня повстанці успішно відбили наступ півтори тисячі німецьких карателів на свої табори і бази у Людвипільському районі. Бої точилися в передмісті Людвиполя. В сутичці обидві сторони застосовували міномети. Відділи УПА з ар’єргардними боями відійшли з містечка і відступили в глиб лісового масиву. Про втрати партизанів даних немає, а німці втратили 58 осіб убитими. Прагнучи помститися за опір, гітлерівці спалили Людвипіль і сусіднє с. Губків¹⁶.

Наприкінці березня німці організували облаву на членів української поліції, що повтікали до УПА в Шумському районі Тернопільської області. Німецькі каральні групи були розбиті в засідці неподалік с. Новостав, гітлерівці втратили 38 солдатів¹⁷. Того ж таки місяця повстанці знищили пост жандармерії у м. Ланівцях, убивши трьох німецьких жандармів і ландвірта; 25—31 березня вони відбили німецькі атаки на м. Деражню Кам’янець-Подільської області й провели масштабні бої з нацистами в с. Антонівка на Кременеччині. У повстанській засідці біля села Чудне 31 березня німецька поліція втратила 18 осіб убитими¹⁸.

Загалом протягом березня 1943 р. найзапекліші сутички з нацистами УПА мала на Луччині, Ковельщині, Горохівщині, Рівненщині, Кременеччині, Костопільщині, Сарнинщині, Лановеччині й у Славутицьких лісах Кам’янець-Подільської області. Повстанці п’ять разів захоплювали районні центри. На Кременеччині через

¹⁵ Боляновський А. *Боротьба УПА проти нацистського окупаційного режиму. 1943 рік // Українська Повстанська Армія в боротьбі проти тоталітарних режимів.* — Львів, 2004. — С. 167.

¹⁶ Муковський І. Т., Лисенко О. Є. *Українська повстанська армія та збройні формування ОУН у Другій світовій війні // Воєнна історія.* — 2002 — № 5-6. — С. 18.

¹⁷ Мотука Г. *Українська партизанка.* — С. 197.

¹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3837. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 2—3.

активність УПА гітлерівці змушені були з 6 квітня оголосити надзвичайний стан¹⁹.

За даними радянських партизанів, на початок квітня найбільшого розмаху антинімецькі акції українських повстанців набули на півдні Волині в районах Мізоча, Острога, Кременця, Верби. Зокрема, під час нападу на містечко Вербу було вбито 120 німецьких солдатів, у боях за с. Шимовку — 24, за м. Острог — 32, у м. Мізочі — 11. Радянські партизани відзначали: щодня з лісів Озтрозького, Шумського й Мізоцького районів на антигітлерівські акції виїжджають 60—70 возів із повстанцями²⁰.

Не розуміючи природи українського визвольного руху, нацисти помилково розцінювали повстанську боротьбу як «більшовицьку провокацію». В цьому сенсі цікавим є листування Луцького архієпископа Полікарпа з Генеральним комісаром Волині та Поділля Шьоне. 26 березня 1943 р. Владика Полікарп написав лист-звернення до німецької влади із закликом перестати грабувати селян і вивозити їх на роботи до Райху, відновити шкільництво, не робити облав на «банди», не руйнувати церковну ієрархію тощо²¹.

У листі-відповіді, датованій 8 квітня, Генеральний комісар Шьоне зазначав: «Я переконаний, що большевицька пропаганда вдерлась в ряди ОУН і там проводить роботу, яка бажана в інтересах совітів. [...] Тим більше, є пожаління гідним, що національні українці, яким зовсім не беремо за зле їхній чесний націоналізм, прикрившись плащиком національної діяльності, дали впрягтися большевиками та займають становище проти німецької управи і тим самим проти Німецької Збройної Сили і німецького народу. [...] Ми, на жаль, мусимо ствердити, що дуже багато українців пробилось до банд і найчастіше навіть не з національного ентузіазму, а тільки тому, що зробили що-небудь несправедливо. Велика кількість українських поліціантів, коли чекала на них кара, перейшли до банд, щоб відтягнутися від кари. [...] Необхідно, щоб порядно успособлена українська людність зайняла зовсім сувору і публічну позицію проти бандитизму зі сторони большевицької і

¹⁹ Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії— Київ, 2002. — С. 78.

²⁰ Ліпкан А. Боротьба УПА з німецьким окупаційним режимом // Воєнна історія. — 2002 — № 5-6. — С. 55.

²¹ ЦДАВО України. — Ф. 2077. — Оп. 1. — Спр. 27. — Арк. 1.

національ[но]української [...] Повинно кожному бути відомо, що Німецька Збройна Сила є в силі протиставитися цьому теророві банд, коли вважатимем це за потрібне [...] Усі надії безвідповідальних елементів, які дозволили населенню втікати в ліси, щоб там могли віддатися безділлю і грабунковими нападами зганяти харчові продукти, будуть драконськими міроприйняттями знівечені. Надія на підрив Німецької Армії і тим самим здобуття вільної України це утопія»²².

Можливо, здобуття незалежності партизанською боротьбою і було утопією, але наростаючий антинімецький опір таки був повсякденною реальністю.

1 квітня повстанський відділ напав на спиртзавод у с. Горинці (Кременеччина), під час нападу один німецький поліцай загинув, а шестеро з числа колишніх полонених червоноармійців здалися і перейшли до повстанського відділу²³. 2 квітня відділи УПА захопили містечко Горохів, яке утримували дві доби. 4 квітня повстанці напали на німецьку карну експедицію, яка поверталася з пацифікації с. Постійно, де було спалено більше половини будинків. Атака виявилася вдалою. Гітлерівці втратили 13 убитими, націоналісти захопили два вози амуніції, карабіни, пістолети і два кулемети²⁴.

6 квітня повсталала українська поліція в Ковелі. Поліціанти вбили 18 німців, звільнили із тюрем арештованих, розпустили в'язнів із табору примусової праці й утекли до лісу, де на їхній основі було сформовано сотню УПА²⁵. 9 квітня українські партизани атакували містечко Боремель і знищили місцеву німецьку адміністрацію (преважно поляків, яких убили разом з родинами)²⁶.

Того ж дня повстанці напали на німецькі прикордонні залоги біля Горохова (на кордоні між Райхскомісаріатом Україна та Генеральним Губернаторством). У відповідь німецька прикордонна сторожа (греншутц) застосувала задекларовані Шьоне «драконівські» заходи — 10 квітня спалила с. Княже і знищила 172 цивільних мешканців²⁷.

²² Там само. — Арк. 2–3.

²³ УПА в світлі документів з боротьби... — С. 7.

²⁴ Киричук Ю. Історія УПА. — Тернопіль, 1991. — С. 13.

²⁵ Мотука Г. Українська партизанка. — С. 197.

²⁶ Там само. — С. 199.

²⁷ Ткаченко С. Повстанческая армия: тактика борьбы. — Минск—Москва, 2000. — С. 285.

Також 9 квітня відділ УПА атакував німецьку колону, яка конвоювала арештованих неподалік Кременця. Під час нападу німці втратили 7 убитими, а арештанти розбіглись²⁸.

Неадекватні паціфікаційні акції нацистів тільки утверджували безкомпромісність повстанської боротьби, тому невдовзі гітлерівцям довелося визнати, що українські повстанці, які раніше не нівечили тіл убитих німців, почали поводитися так само жорстоко, як і «радянські банди».

10 квітня повстанці, під виглядом червоних партизанів, атакували містечко Степань. Під час нападу було спалено адміністративні приміщення, пошту, убито німецького жандарма і кількох поляків — службовців німецької адміністрації. Вночі з 12 на 13 квітня повстанська сотня 'Яреми' напала на районний центр Цумань, у якому знищила німецький гарнізон, убивши близько двадцяти ворожих солдатів²⁹.

У ніч з 10 на 11 квітня збунтувалася допоміжна поліція в районному центрі Яромолинці (Кам'янець-Подільська обл.). 150 поліціантів (серед яких було 90 українців і 60 поляків) убили 9 німецьких офіцерів і втекли до людвипільських лісів. Тут колишні поліціанти розбили каральну групу, яка їх переслідувала. Через декілька днів дезертири-поляки вирішили повернутися на службу, повіривши німецьким запевненням про амністію (усіх, хто повернувся, було розстріляно), а 90 українців приєдналися до бандерівських відділів³⁰.

17 квітня сотня УПА організувала успішну засідку на німецьку мотоколонну біля с. Борщівка, в сутичці загинуло 16 ворожих солдатів³¹. У відповідь німці 19 квітня спалили колонію Красний Сад, убивши при цьому близько 100 цивільних осіб³².

22 квітня відділи УПА вдруге напали на райцентр Горохів, вивізи із містечка трофеї — одяг і харчі³³.

Того ж дня в зіткненні біля фільварку Галинівка загинуло 19 німецьких солдатів. 22 і 23 квітня запеклі бої з німецькою і польською

²⁸ УПА в світлі документів з боротьби... — С. 9.

²⁹ Там само. — С. 10.

³⁰ Там само.

³¹ Там само. — С. 11–12.

³² Мірчук П. Українська Повстанська Армія, 1942–1952. — Мюнхен, 1953 / Репринт. вид. — Львів, 1991. — С. 39.

³³ Siemaszko W., Siemaszko E. *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945.* — Warszawa, 2000. — S. 475.

поліцією та загонами польської Армії Крайової (АК), якими командував 'Чугай', розгорнулися в районі каменоломень поблизу польського містечка Іванової (Янової) Долини (3 тисячі мешканців, Костопільщина). У нападі на Іванову Долину взяли участь дві сотні УПА — Никона Семенюка — 'Яреми' та Адама Рудика — 'Шаули', загальне командування здійснював Іван Литвинчук — 'Дубовий'. Атака розпочалася близько півночі. Поселення було обстріляно з автоматичної зброї, після чого штурмові групи почали просуватися до приміщення готелю, де перебувала німецька залога. Всі будівлі по дорозі до готелю спалювали. До ранку, поки повстанці вивозили з поселення трофеї, німецьку та польську поліцію утримували під вогнем у приміщеннях готелю. Близько 4-ї год. ранку 23 квітня над містечком з'явився німецький розвідувальний літак. Остерігаючись можливої появи ворожої підмоги, повстанці відійшли в ліс. Під час акції упівці спалили 100 будівель, захопили і знищили промислові об'єкти, підірвали два залізничні мости, заволоділи тонною вибухівки, детонаторами, бікфордовим шнуром. У боях у містечку загинуло 600 осіб, із яких абсолютна більшість були поляки, що згоріли у власних помешканнях³⁴.

25 квітня сотня Івана Климчака — 'Лисого' відбила напад німецької каральної експедиції на с. Гута, при цьому німці втратили 10 осіб. 28 квітня в с. Мочулки Турійського району повстанці розбили німецьку поліцію, яка залишила на полі бою 20 осіб³⁵.

З кінця квітня нацисти почали застосовувати в боротьбі з УПА цілі військові з'єднання. Так, у райони Березного, Людвиполя, Мізоча, Острога, Шумська і Кременця було перекинуто дивізію в складі двох угорських полків, полку німецьких есесівців і полку, сформованого з військовополонених казахів та узбеків. Після важких триденних боїв у лісах карателям вдалося досягнути лише відносних успіхів, відтіснивши основні з'єднання УПА з Полісся та північної частини Волині на південь Волині. Фактично, це лише посприяло поширенню дій УПА на район, прилеглий до Славутицького лісового масиву, а також на Поділля (райони Ярмолинців, Проскурова, Кам'янець-Подільського)³⁶. Німецький звіт з цього

³⁴ УПА в світлі документів з боротьби... — С. 10–11.

³⁵ Там само.

³⁶ Косик В. Українська Повстанська Армія. Короткий історичний огляд // *Визвольний шлях*. — 2002. — Кн. 10. — С. 57.

приводу відзначав: «В квітні, завдяки операціям наших підрозділів, у головному районі діяльності банд Березне—Людвипіль на- стало тимчасове заспокоєння, але зате в районах на південь від автомагістралі діяльність банд активізувалась. На цей час припадають численні напади на південну дорогу й пости жандармерії»³⁷.

Німецькі урядовці документально засвідчили, що у квітні 1943 р. УПА контролювала всю сільську місцевість на південь від траси Новоград-Волинський—Рівне—Ковель—Брест-Литовський. На північ від неї відділи УПА вели жорстоку боротьбу за контроль над територією з радянськими партизанами³⁸. Звіти керівників радянських партизанських з'єднань підтверджують дані німецької окупаційної адміністрації. Зокрема, у донесенні на ім'я Микити Хрущова від командирів Я. Мельника, Д. Буренка і М. Владімірова зазначалося, що націоналістичний рух посилив свої позиції й узяв під контроль усю сільську місцевість. «У селах Рівненської області бувають тільки каральні загоны німців. Малими групами або по- одинці вони тут не з'являються»³⁹.

Чисельність УПА, за підрахунками гітлерівських спецслужб, у квітні 1943 р. сягнула 8—10 тис. вояків. Нацисти в паніці повідомляли, що «націоналістичні партизани» атакують уже посеред білого дня, нападають на потяги, визволяють людей, підготовлених до вивезення у Німеччину. В багатьох районах уже не існує німецької адміністрації; в районі Рівного спалено всі тартаки й убито близько 400 їхніх керівників і робітників⁴⁰. Сам райхскомісар Е. Кох, звітуючи до Берліна, писав, що на Волині лишилося тільки два райони, вільні від «банд», а німецька адміністрація повноцінно функціонує лише на півдні Поділля⁴¹. Навесні 1943 р. у своєму внутрішньому листуванні гітлерівці зазначали, що вони не контролюють на Волині 75% орних земель і втратили 52% постав худоби. Уже згадуваний Генеральний комісар Волині та Поділля Шьоне на початку травня наголошував у своєму звіті, що в районах Горохова, Любомля, Дубно, Луцька, Кременця повністю «панують націоналістичні банди», його висновок був категоричним: «Те, що тут

³⁷ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 494. — Арк. 35.

³⁸ Косик В. Українська Повстанська Армія. — С. 57.

³⁹ ЦДАВО України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 100. — Арк. 78.

⁴⁰ Косик В. Українська Повстанська Армія. — С. 58.

⁴¹ Там само.

відбувається, слід розцінювати як повстання»⁴². Згідно зі звітами ОУН і УПА, протягом квітня 1943 р. від рук повстанців загинуло близько 600 військових і цивільних німців та їхніх союзників. Очевидно, що до цієї цифри не було зараховано поляків, ліквідованих через звинувачення у співпраці з гітлерівською адміністрацією та поліцією. У відповідь на повстанські напади гітлерівці за цей же час убили щонайменше 3 тис. селян та заручників із числа міської української інтелігенції.

Спостерігаючи за розгортанням масштабної боротьби ОУН і УПА з німецькою окупаційною адміністрацією, радянські партизани не могли не помічати, що на території окупованої України націоналісти вибивають їм із рук головний козир, позбавляючи монополії на боротьбу проти німців. Щоб підірвати авторитет українських визвольних сил, який почав стрімко зростати в масах, більшовики вдалися до своєї улюбленої тактики — обстрікування противника і звинувачення його в колаборації. Типовим зразком радянської пропаганди був проект звернення керівництва УРСР до українського народу від 20 березня 1943 р. Подібно як нацисти звинувачували оунівців у тому, що вони — ставленики «жидівського більшовизму», комуністи оголосили їх «зрадниками українського народу, агентами наших лютих ворогів — німців».

Протистояння між збройними відділами ОУН та червоними партизанами, яке увійшло в активну фазу 20 лютого 1943 р. посилилося наприкінці березня⁴³. Найзапекліші бої розгорнулися в Степанському та Костопільському районах Рівненської області. До найбільших зіткнень дійшло біля сіл Майдан та Берестовець (відповідно — 31 березня й 1 квітня). У квітні—травні сутички між червоними партизанами й повстанцями поширилися на всю територію Рівненської, а також на частину Волинської, Житомирської і Кам'янець-Подільської областей⁴⁴.

Протидіяти українським самостійникам виявилось настільки складним і небезпечним завданням, що радянська сторона була змушена вдаватися до хитрощів. Зокрема, 23 березня М. Хрущов у своїй радіограмі до керівників радянських партизанських з'єднань наполягав не атакувати націоналістів першими, а натомість вести

⁴² Там само.

⁴³ Мірчук П. *Українська Повстанська Армія, 1942–1952*. – С. 29.

⁴⁴ Мотука Г. *Українська партизанка*. – С. 244–245.

пропаганду, звинувачуючи керівників визвольного руху в колаборації, деморалізуючи й перетягуючи на свій бік рядових учасників українського збройного підпілля.

На радянські звинувачення оунівська пропаганда відповіла листівками та брошурами, в яких викривала окупаційну та імперську сутність сталінського й гітлерівського режимів. Уміло проводячи паралелі між голодом-геноцидом 1932—1933 рр. та гітлерівським геноцидом 1941—1943 рр., націоналісти давали свій рецепт, як убезпечитися від подібних катаклізмів: «Ми хочемо боротися за такий соціальний устрій, при якому ніколи не було б голоду. Ми боротимемося за самостійну українську державу, яка охоронятиме своїх громадян від винищення. Ми будемо боротися за українську державу в якій український народ буде господарем на прабатьківській землі».

Нарощуючи військовий потенціал, на Волині та Поліссі ОУН(б) поступово перетворювалася на найпотужнішу військово-політичну структуру та залишала далеко позаду своїх конкурентів із мельниківської Організації й табору отамана 'Бульби'. Врешті-решт, у травні 1943 р. керівник підпілля ОУН(б) на Волині та фактичний командир відділів бандерівської УПА Дмитро Клячківський — 'Клим Савур' дав наказ про насильне об'єднання під своїм командуванням відділів, створених мельниківцями й Т. Боровцем. До середини липня майже всі українські партизанські групи влилися до складу відділів 'Клима Савура'; залишки відділів Тараса Боровця, перейменовані на Українську Народну Революційну Армію, поступово втрачали свій вплив і зникли до початку 1944 р.

Травень 1943 р. приніс нові бої й сутички з німцями. 2 травня на трасі Ковель—Брест у засідці, організованій сотнею Тихона Зінчука — 'Кубика' неподалік с. Кортеліси (рік до того спаленого гітлерівськими карателями) загинув шеф СА* Віктор Лютце, який перебував на Поліссі з інспекційною поїздкою⁴⁵.

9 травня німецька жандармерія з Кременця жорстоко паціфікувала українське село Стіжки. Після акції по дорозі до районного центру на карателів напали повстанські відділи 'Хрона' та 'Крука'. Засідка була проведена надзвичайно успішно. Підбивши два

* Від нім. «Sturmabteilung» — штурмові загони.

⁴⁵ Русначенко А. Народ збурений. — С. 86.

вантажні автомобілі з солдатами, повстанці відкрили перехресний кулеметний вогонь, жертвами якого стали 60 німців⁴⁶. У той самий день важкий шестигодинний бій мали повстанці з німцями у с. Яполоть неподалік Костополя. Німці відступили із села, забравши своїх убитих. Повстанці втратили трьох убитими і чотирьох пораненими⁴⁷.

Того ж 9 травня розпочалися тритижневі бої між карателями і відділами УПА в Скарбівських лісах⁴⁸. 10 травня біля с. Лобечівка Берестечківського району окупанти вперше використали проти повстанських відділів артилерію і бронетехніку⁴⁹. 11—14 травня тривали важкі бої за лісовий масив неподалік містечка, що має назву Колки, де розташовувалися бази і п'ять шпиталів УПА⁵⁰. 13 травня напружені сутички відбулися в районі Деражні, де загинули перші керівники УПА-«Північ» — Василь Івахів — 'Сом', шеф його штабу пор. Юліан Ковальський — 'Гарпун' і ад'ютант Семен Снятецький — 'Сівка'⁵¹.

14 травня відділи УПА атакували велику німецьку автоколонну біля с. Велика Любаша. Під час нападу гітлерівці втратили 39 убитих і 11 поранених⁵². 21 травня відділ 'Яреми' напав на німецьку каральну групу коло с. Клесів. Під час бою загинуло 26 німців. Повстанці захопили два кулемети, шість автоматів і вісімнадцять карабінів⁵³.

У травні відділи УПА почали проводити великі рейди Правобережною Україною. Зокрема, на Житомирщині повстанські відділи за три тижні провели 15 успішних боїв із німецькою поліцією і знищили поліцейську школу біля Житомира, застреливши 260 її слухачів⁵⁴.

Кілька сотень успішних боїв і сутичок з німецькими окупантами протягом весни 1943 р. підвищили авторитет УПА, дали

⁴⁶ Скорупський М. Туди, де бій за волю. — Київ, 1992. — С. 92—93.

⁴⁷ УПА в світлі документів з боротьби... — С. 12—13.

⁴⁸ Русначенко А. Народ збурений. — С. 87.

⁴⁹ Муковський І. Т., Лисенко О. Є. Українська повстанська армія та збройні формування ОУН... — С. 18.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Вовк О. До питання про першого командира Української повстанської армії. — С. 157.

⁵² УПА в світлі документів з боротьби... — С. 7.

⁵³ Кентій А. Українська повстанська армія в 1942—1943 рр. — Київ, 1999. — С. 119.

⁵⁴ Лебедь М. УПА. Українська Повстанська Армія: її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу. — Ч. 1. Німецька окупація України / 2-ге вид. — Б. м. в., 1987. — С. 54.

можливість її бійцям набратися військового досвіду, змусили гітлерівців поглянути на український повстанський рух як на серйозну загрозу для свого панування в регіоні. Занепокоєний складним становищем окупаційної влади на Волині та Поліссі, 5 травня в Україну з робочим візитом прибув райхсміністр окупованих територій Сходу Альфред Розенберг. На нараді у Рівному йому доповіли, що «українські націоналісти завдають більше труднощів, ніж більшовицькі банди»⁵⁵. Комісар округу Луцьк заявив: «Майже всі державні господарства перебувають у руках банд. Залізниці підривають, по шляхах можна їздити лише з конвоем. Наші сили не можуть взяти верх над бандами. Тому і населення більше з нами не співпрацює»⁵⁶. Райхскомісар Е. Кох доповів своєму шефові, що «українські націоналістичні банди мають своє суворе й уміле керівництво і подиву гідне озброєння. Треба припустити, що ці банди почали методично збирати зброю і боєприпаси одразу ж після приходу німецького вермахту... Об'єкти, на які нападають банди, — це важливі для доступу в країну і постачання фронту залізниці, шляхи і мости, державні господарства, молочарні, склади зі збіжжям і сіном, а також доступні їм промислові підприємства»⁵⁷. Згодом гітлерівські спецслужби відзначали, що в квітні 1943 р. відділи УПА здійснили 57 нападів на німецькі об'єкти, а в травні — вже 70⁵⁸.

* * *

Повстанці нарощували свою активність і в боротьбі з партизанами. Особливо діставалося диверсантам, які діяли невеликими групами, але мали багато вибухівки, яка «приваблювала» повстанців. Тож у травні 1943 р. робота підричників була фактично заблокована, а диверсійні загони частково знищені. Командир лише одного радянського з'єднання Іван Шитов телеграфував у Москву про те, що за тиждень націоналісти повністю знищили одну диверсійну групу і завдали суттєвих втрат ще двом. Відчуваючи хиткість своїх позицій у протистоянні із визвольним рухом, лідери УРСР продовжують жорстку пропагандистську кампанію, метою якої було скомпрометувати український визвольний рух і відвоювати

⁵⁵ Косик В. *Українська Повстанська Армія*. — С. 67.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 494. — Арк. 36.

собі статус єдиного виразника прагнень українського народу. Деякі керівники радянських партизанських з'єднань, що оперували в Західній Україні, були настільки налякані невдачами в боротьбі з УПА, що піддалися панічним настроям і почали в травні 1943 р. відправляти до Москви просто-таки фантастичні розвідувальні зведення про те, що кількість бандерівців обчислюється дивізіями, які озброєні не лише артилерією, а навіть танками, й що вони отримують допомогу з боку Англії.

Відповіддю на черговий радянський пропагандистський наступ стали нові листівки націоналістів, у яких комуністів було звинувачено в «мовчазній домовленості та свідомій співпраці» з німцями задля знищення українського національного руху. Повстанські пропагандисти доволі точно зауважили, що фактично перед партизанським рухом в Україні стоїть завдання не стільки боротися з німецькою окупацією, скільки не допустити укорінення самостійницьких ідей в масах українського народу. Подиву гідною виглядає проникливість оунівських аналітиків, які «розкусили» сталінську політику «націоналістичного НЕПу», впроваджену в роки війни, й відверто заявили про великий блеф і обман мешканців окупованих територій, яких радянська пропаганда намагалась переконати в лібералізації більшовицького режиму.

Усвідомлюючи, що українське населення Волині та Полісся з більшою довірою сприймає оунівську пропаганду, радянська влада в кінці травня 1943 р. вирішила зробити ставку на силу у справі знищення українського самостійницького підпілля. 28—29 травня в Лельчицькому районі Гомельської області в Білорусії відбулася нарада керівників партизанських формувань Правобережної України (в Україні радянські партизани не почувалися достатньо впевнено для того, аби організувати нараду командного складу з присутністю членів Українського штабу партизанського руху та ЦК КП(б/У). На нараді було гостро піднято питання про виявлення та знищення баз УПА і про боротьбу з українським визвольним рухом⁵⁹.

Одразу ж після наради, з початку червня, на Правобережну Україну, починають передислоковуватися найбоєздатніші з'єднання радянських партизанів зі Східної України та Білорусії.

⁵⁹ Кентій А. В. «Двофронтова» боротьба УПА (1943 – перша половина 1944 рр.) // *Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія.* – Київ, 2005. – С. 201.

Партизани застосовують нову тактику — намагаються заволодіти великими лісовими масивами, створити власні аеродроми, склади, бази, мобілізують місцеве чоловіче населення, заперечують своє підпорядкування Кремлю і стверджують, що ведуть боротьбу «за Суверенну Соборну Українську Державу з демократичним устроєм»⁶⁰.

З огляду на такий розвиток подій, командування УПА передислокує свої крупні з'єднання на Полісся в райони річок Прип'ять, Стир, Случ, Горинь, Ствига, Стохід, стараючись утримати за собою лісові масиви й не пропустити червоних партизанів з Поділля і південної Волині на Полісся, а з Білорусії — на Волинь. 15—18 червня важкі бої тривали між відділами УПА і партизанськими з'єднаннями Кам'янець-Подільської області під командуванням Сергія Олексенка й І. Шитова, які намагалися прорватися зі Славутських і Шепетівських лісів на кордон Білорусії та України до партизанських баз і аеродромів, створених з'єднанням Олексія Сабурова. Як зазначалося в партизанських радіограмах, вони були атаковані й оточені значними силами УПА. Після триденного бою партизанам, із відчутними втратами, довелося повернутись на південь⁶¹.

З червня 1943 р. до активних антиповстанських дій було залучено загін Дмитра Медведєва. Наприкінці червня і в першій половині липня медведівці мали три сутички з упівцями в районі Каменя-Каширського на Волинському Поліссі, в яких загинуло 20 повстанців. У серпні загін диверсантів Д. Медведєва пройшов з боями через території УПА на південь аж до Деражнього Рівненської області⁶².

У червні також розпочався знаменитий рейд у напрямку до Карпат Сумського партизанського з'єднання Сидора Ковпака. Прямуючи з території Білорусії на українське Полісся, ковпаківці ввійшли на території, підконтрольні повстанським відділам. Завдяки дипломатичному таланту комісара з'єднання Семена Руднева червоним партизанам вдалося домовитись про безперешкодний прохід територією Волині й Полісся в напрямку Карпат. Однак уже в Галичині, де на той момент ще не було створено УПА, радянські партизани, забувши про домовленості, вдалися до терору проти

⁶⁰ Кентій А. В. «Двофронтова» боротьба УПА... — С. 202.

⁶¹ Там само.

⁶² Мотука Г. *Українська партизанка*. — С. 246.

націоналістичного активу в селах, до грабунків і підпалів майна українських селян. Намагаючись захистити мирних людей від партизанського терору і усвідомлюючи слабкість німецьких військ у дистрикті «Галичина», які не могли впоратися з декількома тисячами добре підготованих і загартованих у боях червоних партизанів, керівництво ОУН 15 липня дало наказ розпочати формування відділів Української народної самооборони (УНС). Уже в серпні, коли основні сили ковапаківців були розбиті німцями в Карпатах, відділи УНС «добивали» розрізнені партизанські групи, що прямували на північ. Однак фактично масштабні бої між УНС і радянськими партизанами в Галичині розпочались аж восени 1943 р.⁶³

Паралельно з активізацією протистояння з радянськими партизанами українські повстанці влітку 1943 р. посилили боротьбу з німцями. Від 1 до 13 червня упівці тримали в облозі містечко Колки, оточивши його щільним кільцем. Після переговорів із німецькою залогою командування відділів УПА дозволило покинути містечко полякам і німцям, які вийшли наданим коридором 5 і 13 червня⁶⁴. Тоді ж, 13 червня, до населеного пункту ввійшов курінь УПА Степана Коваля — ‘Рубашенка’, який розквартирувався в містечку, перетворивши його на «столицю» т. зв. «Колківської республіки».

20 червня повстанці розбили відділ німецької поліції в Бережцях. При цьому загинув ландвірт. У ніч з 23 на 24 червня на залізничному шляху Рівне—Сарни повстанці підірвали колію і обстріляли потяг з солдатами. У ніч на 26 червня упівці підірвали залізницю між Немовичами та Малинським і після нетривалої сутички з охороною захопили поїзд з амуніцією⁶⁵. 29 червня на дорозі Шкроботівка—Ямпіль відділ УПА разом з місцевими боївками ОУН із засідки знищили дві автомашини з німецькими солдатами⁶⁶. 30 червня неподалік Кременця група повстанців роззброїла та роздягнула 10 угорських солдатів, які пересувалися возом, забравши в них мундири, 9 гвинтівок, кулемет, 56 гранат і 4 тис. патронів⁶⁷.

Наприкінці червня 1943 р. в районі Дружкополя неподалік містечка Горохова відбулися успішні бої повстанців з німецькою

⁶³ Там само. — С. 251–253.

⁶⁴ Там само. — С. 200.

⁶⁵ УПА в світлі документів з боротьби... — С. 11–13.

⁶⁶ Кентій А. Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. — С. 120.

⁶⁷ УПА в світлі документів з боротьби... — С. 14.

поліцією, в ході яких, згідно з повстанськими звітами, німці втратили 56 солдатів і 140 мобілізованих у поліцію фольксдойчів⁶⁸.

З німецьких звітів за червень 1943 р. дізнаємося, що велика «українська банда» захопила доволі добре захищені військові продовольчі склади в Шепетівці, що міста Горохів та Острог з усіх боків оточені «крупними групами банд». «Напади на адміністрації, бургомістрів та церкви з метою знищити метричні книги, а також на транспорти цивільного населення призначеного для вивезення на роботу в Райх є свідченням централізованого керівництва бандами. Немає ніякого сумніву в тому, що загальне керівництво українськими націоналістичними бандами в руках бандерівського руху ОУН»⁶⁹.

Усі перераховані вище червневі акції відбулися з ініціативи повстанців, але поряд з ними відбулися десятки боїв проти окупантів, які починалися з німецьких атак на партизанські бази й табори. Адже 7 червня 1943 р. німецьке командування розпочало першу масштабну антиповстанську операцію (яка дивним чином збіглася з початком наступу радянських партизанів). Командування німецькими військами взяв на себе командувач СС і поліції в Генеральному Комісаріаті Волинь і Поділля бригаденфюрер СС Гінцлер. У наказі № 41, підписаному Гінцлером, відзначалася необхідність знищити український повстанський рух і оволодіти територією «пропагандистськи і господарче»⁷⁰. У Любомлі, Дубні, Горохові та Володимирі було створено спеціальні групи СД, які з допомогою поліційних частин мали відновити «німецький порядок» на окупованих землях. 21 червня територія Райхскомісаріату Україна була оголошена «зоною антипартизанських операцій». У липні 1943 р. до дій проти УПА було залучено відомого борця з партизанами, командувача всіх протипартизанських формувань на Східному фронті Еріха фон дем Баха-Зелевскі. У розпорядженні німецьких генералів було 10 тис. солдатів (німецьких та польських жандармів і поліціантів), 10 батальйонів мотопіхоти (до 7 тис. вояків) з артилерією, угорські частини, 50 танків і бронемашин, 27 літаків, 5 бронепоездів⁷¹.

⁶⁸ УПА в світлі документів з боротьби... — С. 14.

⁶⁹ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 494. — Арк. 36.

⁷⁰ Стародубець Г. М. ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (1941–1943). — Тернопіль, 2002. — С. 109.

⁷¹ Там само. — С. 109–110.

Для ефективної боротьби з повстанцями цих сил виявилось надто мало, вони були невідготовані до партизанського способу ведення бойових дій і дуже неповороткі. Відділи УПА виходили маневруючи з-під потужних ударів противника й переміщалися в інші райони. Тому німці здебільшого воювали із загонами сільської самооборони. Так, 5 липня німецька карна експедиція була розбита самообороною і відділом УПА в с. Каскове (українці втратили 9 осіб убитими, німці — 12), 13 липня в селах Вербичів та Новостав коло Луцька в сутичках із самообороною загинуло 30 німецьких карателів⁷². 17 липня в с. Хмелівка карателі (німецька і польська поліція) втратили 10 осіб. 24 липня, у відповідь на напад відділу УПА на німецьке державне сільськогосподарське підприємство, внаслідок якого загинуло декілька німців, карна експедиція спалила села Туличів, Абрамівці, Тарачин, Літин, Радовичі Турійського району. У Радовичах і Туличеві гітлерівці нашоувхнулися на опір місцевої самооборони і повстанського відділу. Під час запеклого бою, що тривав цілий день, німці використали артилерію і бойовий літак. Разом із польською поліцією вони таки ввійшли до названих сіл, але втратили в боях понад сто своїх солдатів. З боку оборонців було 22 загиблих повстанців і декілька сот мирних мешканців⁷³.

Виходячи з-під ударів карних німецьких експедицій, повстанці перебиралися на волинське Полісся, а також вдавалися до глибоких рейдів на територію Житомирщини. Найвідомішим став рейд куреня 'Гордієнка', який дійшов до Потіївського району й повернувся на Рівненщину. Рейдуючи, повстанці 17 липня розбили німців під с. Жолобне Ярунського району (окупанти втратили 34 убитими). 19 липня біля с. В'юнок Мархлевського району було вбито 30 німців і місцевих поліціантів. 20 липня поблизу Швецької Буди повстанський курінь розбив взвод угорців. 23 липня в містечку Котельні Андрусівського району повстанці розбили роту німців і шуцманів, які втратили 20 убитими, того самого дня повстанці обстріляли німецькі військові транспорти на залізниці біля станції Івниця, убивши двох лейтенантів і 8 рядових німців. 25 липня в передмісті Коростишева «гордієнківці» спалили тартаки і в бою убили 7 німців. 28 липня між селами Шевченко й Устинівка Потіївського

⁷² Русначенко А. Народ збурений. — С. 87.

⁷³ УПА в світлі документів з боротьби... — С. 16.

району повстанці розбили роту курсантів школи жандармерії, висланих проти них. Жандарми втратили 83 убитими, 8 полоненими і 5 важко пораненими. Повстанці захопили 8 кулеметів, 8 автоматів, 94 гвинтівки, 17 револьверів і 6 тис. набоїв. Рейд успішно завершився 29 липня поверненням на бази⁷⁴.

Дуже часто повстанці з допомогою хитрощів наводили німецькі каральні групи на свої засідки. Очевидець подій Р. Кранц згадував: «Українці неодноразово наводили на засідки німецьку жандармерію та польську допоміжну поліцію. Приїжджає на коні українець босий, із розстібнутою сорочкою з донесенням про те, що німецький відділ атакували партизани в околиці Новомалина. Група німців і поляків сідає до автомобілів. Український посланець виконує роль провідника. Заїжджаємо до яру. Несподіваний вогонь з усіх сторін. Результат — 19 убитих німців і 6 поляків»⁷⁵.

Свої безуспішні каральні операції проти УПА нацисти супроводжували такою ж бездарною пропагандою. В селах і над лісовими масивами розкидалися листівки, в яких ОУН називалася «зряддям жидівського большевизму», стверджувалося, що «кремлівські жиди стоять у зв'язку з ОУН»⁷⁶, а УПА керують «агенти Москви», які «Бандеру призначили старшим большевиком України»⁷⁷, та інші нісенітниці. Зазнавши невдачі в бойових діях та не вгадавши з ідеологічною «обробкою» населення, гітлерівці, традиційно, застосували масовий терор проти мирних громадян. Протягом тижня було арештовано й 15—16 липня страчено українську інтелігенцію Рівного, Луцька й Кременця (понад 2 тис. осіб), спалено цілі села (Малин, Уличів, Губків, Манн та ін.)⁷⁸. Окремі населені пункти (Унинець, Лабрів, Радомишль, Суховолу, Вільче) гітлерівці бомбили з літаків 13 і 20—25 липня⁷⁹.

Однак, як це часто буває, жорстокість лише викликала посилення опору. Згідно з німецькими даними, активність повстанців після каральних акцій проти них не лише не знизилась, але навіть

⁷⁴ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 1: Видання Головного Командування УПА. — Київ—Торонто, 1995. — С. 41.

⁷⁵ Kranc O. R. *Z Ostroga do Kołomyj*. — Kraków, 1998. — S. 31.

⁷⁶ Косик В. *Українська Повстанська Армія*. — С. 67.

⁷⁷ Русначенко А. *Народ збурений*. — С. 88.

⁷⁸ Муковський І. Т., Лисенко О. Є. *Українська повстанська армія та збройні формування ОУН...* — С. 19.

⁷⁹ Русначенко А. *Народ збурений*. — С. 87.

зросла. Загалом протягом липня 1943 р. УПА здійснила 295 атак на німецькі опорні пункти, 682 саботажні акції на залізниці, 119 нападів на господарські об'єкти. Наступного місяця активність націоналістів ще посилилася — 391 напад на німецькі гарнізони, 1 034 диверсії на залізниці, 151 атака на підприємства⁸⁰.

Боротьба ставала ще більш жорсткою і безкомпромісною. Надзвичайно показовою в цьому сенсі є доля 202-го батальйону допоміжної поліції, сформованого з поляків. У червні 1943 р. його перевели на дислокацію в Іванову Долину. Протягом кожного місяця батальйон втрачав у боях з УПА 12—13 осіб убитими. Як згадував службовець батальйону: «Українці паралізували наш рух. Рота стала надто малим військовим підрозділом, щоб оперувати. Щочоці на нас нападають українці, які обстрілюють наші бараки щільним вогнем. Переживаємо справжнє пекло. Можемо спромогтися лише на поодинокі вилазки з лісу на навколишні села. Увійшовши в село, здійсмаємо хаотичну стрілянину, під її прикриттям вантажимо пару корів або свиней на воза й відступаємо»⁸¹. Інший колишній польський поліцейський згадував, як разом із німецькими карателями потрапив у засідку українських повстанців коло Яполоча. Під однією з вантажівок вибухла міна, після чого поліціанти були атаковані з трьох сторін. Із тридцяти (двадцяти німців і десяти поляків) живими із засідки вийшло шестеро, з яких троє — пораненими.

Проблемним для німців було також використання проти УПА т. зв. «східних легіонів», які склалися з колишніх полонених червоноармійців. Під впливом масованої повстанської пропаганди більшість легіонерів дезертирували або займали нейтральну позицію в протистоянні з українським визвольним рухом.

У цей час на Волині відбулася найбільша битва між відділами УПА і червоними партизанами. Йдеться про спробу ліквідації в липні 1946 р. загону ім. Ф. Михайлова із Кам'янець-Подільського партизанського з'єднання. Цей загін сформувався на території сучасної Хмельницької області наприкінці 1942 р. В січні 1943 р. загін, на чолі з командиром Андрієм Одухою та комісаром Г. Кузовковим, вийшов на Полісся до баз з'єднання О. Сабурова та Д. Медведєва. Поповнивши свої ряди та додатково озброївшись, загін

⁸⁰ Косик В. *Українська Повстанська Армія*. — С. 59.

⁸¹ Мотука Г. *Українська партизанка*. — С. 199.

А. Одухи в лютому 1943 р. вирушив на Південну Волинь у район Кременця, Славути, Шумська й Острога з метою закріпитися в місцевих лісових масивах, де якраз починали формуватися відділи УПА Воєнної округи (ВО) «Богун». Дорогою партизани атакували декілька груп сільської самооборони, а також роззброїли і розбили шість відділків української поліції. Прибувши на місце призначення, А. Одуха 5 травня 1943 р. провів переговори з місцевим керівництвом ОУН і командуванням УПА. Домовитися про спільні дії проти німців не вдалося, але, очевидно, було обумовлено взаємний нейтралітет. На жаль, на початку червня ситуація змінилася. Коли 7 червня німці розпочали свій загальний наступ проти УПА (про що йшлося вище), партизани А. Одухи, згідно з наказами власного командування, зірвали нейтралітет і почали активно затримувати і страчувати кур'єрів та розвідників УПА, що ускладнювало діяльність повстанців. Командування лісової армії ухвалило рішення про ліквідацію або витіснення загону А. Одухи з його баз у лісі коло с. Теремне на стику Рівненської, Тернопільської та Кам'янець-Подільської областей.

Акція проти червоних партизанів розпочалася на світанку 25 липня. Партизани разом зі своїми союзниками поляками мали гарно укріплені й заміновані табори на горі в лісі. Для акції було стягнуто курені 'Осипа' й 'Крука', яким у допомогу було надано загони місцевої самооборони й окрему сотню 'Острога'. Перша атака на польський табір була вдалою, польські партизани втратили 23 особи вбитими і відступили в напрямку до Шумська, де дислокувалися відділи польської допоміжної поліції. О 6-й ранку сотня 'Барсука' почала атакувати радянський табір, у якому було понад 300 партизанів. Табір, як зазначалося, розташовувався на горі, оточений дубовим лісом, що давало змогу партизанам обладнати вигідні вогневі позиції. Повстанці не бачили партизанів, натомість партизани чудово бачили нападників і відкрили по них кулеметний вогонь. Після першої атаки упівці, втративши 8 осіб убитими і 7 пораненими, відступили. Після цього вони розпочали другу, а відтак і третю атаку. Комісар Г. Кузовков згодом відзначив, що йому не доводилося бачити такого фанатизму в бою, і констатував: повстанці воюють краще і впertіше за німців. Після цілоденного бою повстанці, не здобувши табору, почали обстрілювати його з мінометів. Вночі партизани здійснили невдалу спробу вирватися. Наступного дня,

26 липня, упівці знову безуспішно пробували взяти табір штурмом. Врешті-решт, наступної ночі партизанам вдалося прорватись і відійти в напрямку Полісся. Повстанці увійшли в табір, але там на них чекали заміновані «трофеї», на яких підірвалося п'ять осіб, у тому числі й курінний 'Осип'. Загалом, як можна зрозуміти із суперечливих звітів обох сторін, повстанці в боях втратили убитими й пораненими від 34 до 250 осіб, а радянські партизани — від 12 до 100. Очевидно, що відносно об'єктивними є дані партизанів і повстанців про власні втрати, натомість втрати противника — немилосердно завищені. Тож припускаємо, що справжні втрати склали 12 до 34 на користь партизанів, які оборонялися. Однак, незважаючи на більші втрати, повстанцям вдалося витіснити червоних із лісового масиву й очистити свій тил від ворога. Радянські партизани розцінювали битву коло Теремна як найбільший бойовий досвід з'єднання⁸².

У липні 1943 р. Рівненський партизанський штаб видав інструкції своїм підлеглим про те, щоб карати показовою смертю найактивніших учасників визвольного руху. Зазвичай старшин УПА піддавали тортурам, а рядових повстанців страчували через повішання. У спогадах Ф. Соломян-Лоц також є дані, що полонених повстанців часто використовували в якості «піддослідних кроликів», аби на них могли «практикуватися» партизанські хірурги.

Наприкінці липня, коли повстанці вели запеклі бої з німцями, в лісі півночі Волинської та Рівненської областей між річками Стир і Стохід прибули з Білорусії партизани з'єднання Олексія Федорова, які створили власні лісові бази й організували Волинський Партизанський Штаб. Упродовж серпня—вересня 1943 р. вони спільно з польськими партизанськими групами вели важкі бої проти місцевих сотень УПА. Якщо вірити радянським донесенням, у цих боях загинуло близько 200 і було страчено 129 симпатиків ОУН із цивільного населення. Про свої втрати радянські партизани скромно не повідомляли. У вересні—жовтні командування УПА ухвалило рішення витіснити партизанів О. Федорова з території України. До операції було залучено 10 куренів із ВО «Турів» і «Заграва» (3—4 тис. бійців), які з заходу, сходу і півдня мали «вичавлювати» федоровців на Білоруське Полісся. Після важких боїв у районі сіл

⁸² Motyka G. *Ukrainśka partyzantka*. — S. 246–248.

Грива, Лишнівка, Карасин, Серхів, Млинок, Мульчиці, що лежать у трикутнику між містечками Маневичі—Любешів—Зарічне, до кінця жовтня радянські партизани разом із польськими комуністами, згрупованими в загін ім. Ванди Василевської, були витіснені на північний схід за річку Стир.

Упродовж серпня—вересня запеклі бої між повстанцями та партизанами розгорнулися також у районі залізничної гілки Ковель—Сарни, де проти УПА було кинуте чотири партизанські загони Рівненського партизанського з'єднання В. Бегми. У вересні повстанцям на півночі Рівненщини вдалося завдати кілька поразок партизанському загону Ярового й витіснити його в Білорусію. Того ж місяця упівці зробили безуспішну спробу розбити у Волинській області з'єднання О. Федорова. Важкі бої з радянськими і польськими партизанами повстанці провели в районі села Майдан на Костопільщині 22 серпня 1943 р.⁸³.

* * *

На фоні цієї безкомпромісної війни всіх проти всіх улітку 1943 р. відбулася ескалація давнього польсько-українського конфлікту. Багатосотрічна окупація Польщею українських етнічних земель і вироблені за цей час взаємні негативні стереотипи в масовій свідомості поляків та українців набули нового звучання в модерну епоху, коли відбувалося становлення польської та української націй, які претендували на власну державність на одних і тих самих землях. З ХІХ ст. польські інтелектуали сповідували т. зв. «історичний» підхід до проблеми відродження своєї державності, прагнули включити до складу нової польської республіки території, які входили до Польщі зразка 1772 р. Вони не бажали бачити процесу формування модерних української, білоруської та литовської націй, вважаючи ці народи нездатними до повноцінного самостійного життя. Трьом окраїнним народам колишньої Речі Посполитої відводилася, в кращому разі, роль сателітів відродженої польської держави. Натомість українські, білоруські й литовські інтелігенти в ХІХ й на початку ХХ ст. піднімали питання створення власних автономій або держав у етнічних межах, включно з тими землями, які поляки вважали східними «стовпами» своєї державності (міста Львів, Кам'янець-Подільський, Гродно, Вільнюс і т. п.).

⁸³ Мотука Г. *Українська partyzantka*. — С. 249.

У 1917—1920 рр., коли полякам, українцям і литовцям вдалося в різній мірі реалізувати власні державницькі проекти, суперечки про кордон, які до того часу мали теоретичний характер, вилилися в запеклі воєнні конфлікти — українсько-польську війну та війну за Вільнюс. У результаті українські етнічні землі Лемківщини, Галичини, Холмщини, Берестейщини, Підляшшя, Західної Волині, Західного Полісся опинилися в складі Другої Речі Посполитої. Тодішня польська державна політика щодо шести мільйонів українців може бути передана такою формулою: спочатку державна інтеграція, а потім етнічна й релігійна асиміляція. Уже в 1938—1939 рр. польський генеральний штаб розробляв масштабні плани виселення українців із їхніх етнічних територій і розпорошення у Центральній, Західній і Північній Польщі⁸⁴. Наслідком цього мало бути остаточне зникнення українців у Польщі й вирішення української проблеми.

Цілком зрозуміло, що українські політичні, релігійні й культурні діячі міжвоєнного часу різними способами намагалися вберегти українців від остаточного знищення. Одні бачили можливість врятуватися в лояльності до Польської Держави, інші — у збереженні релігійної та культурної самобутності, ще інші — в боротьбі за автономію українських етнічних земель. Західноукраїнські комуністи покладали надію на об'єднання з Радянською Україною, в якій вони бачили прообраз української соціалістичної державності; а українські націоналісти вбачали вихід у визволенні з-під польської окупації і боротьбі за незалежність України в її етнічних кордонах.

Падіння Польської Держави, півторарічні більшовицькі експерименти в Західній Україні, послідовність націоналістів привели до того, що в 1942—1943 рр. саме націоналістичні організації (особливо бандерівська ОУН) стали виразниками позиції більшості західних українців. Населення, розчароване, як двадцятирічним досвідом співжиття з поляками, так і комунізмом та німецьким «визволенням», усе частіше бачило вихід у створенні власної Української Держави, і тому все більше людей були готові піти за націоналістами, які оголошували безкомпромісну й тотальну боротьбу за державність.

⁸⁴ Іллюшин І. І. *Бойові дії ОУН і УПА на антипольському фронті // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. — Київ, 2005. — С. 222—223.*

Однак прагнення українців до національної самореалізації у формі власної держави в етнічних межах наштовхнулося на запеклий опір не лише з боку німецьких окупантів і радянських партизанів, але й з боку польських підпільних структур, які віддзеркалювали волю польського еміграційного уряду й більшості поляків Західної України, що хотіли бачити Польщу в кордонах до початку вересня 1939 р. Спроби знайти компроміс чи хоча б відкласти питання нових кордонів на повоєнний час польське підпілля не сприймало. Просякнуте великодержавним шовінізмом польське населення західноукраїнських земель відверто погрожувало своїм українським сусідам, що після відбудови польської держави українців судитимуть за нелояльне ставлення до Польщі в роки війни. Усі намагання керівників українського і польського визвольних рухів знайти порозуміння бодай на платформі боротьби проти спільних ворогів зазнали фіаско. Питання кордону стало каменем спотикання в українсько-польських стосунках 1940-х рр. Щоби зрозуміти, що являла з себе «мала» українсько-польська війна в рамках війни світової, слід бодай окремими штрихами охарактеризувати розвиток конфлікту.

Вересень 1939 р., який приніс катастрофу міжвоєнної польської державності, водночас кардинально змінив долю західних українців. У радянській зоні окупації колишньої Польщі комуністи, які офіційним приводом вторгнення на територію сусідньої держави оголосили захист «єдинокровних братів українців і білорусів», хоч не-хоч повинні були надати першість українському населенню перед поляками. Більшовики здійснили швидко (й доволі бездарну) деполонізацію культурної сфери, привівши співвідношення освітніх і культурних закладів у формальну відповідність до етнічного складу населення регіону. Але найголовніше — комуністи знищили соціальні преференції поляків перед українцями. Українські селяни отримали поміщицькі землі й реманент; польських колоністів, осадників та державних службовців, які були матеріальним втіленням польської зверхності, до великої радості українських селян, почали виселяти в глиб СРСР. Зрозуміло, що за таких умов не могло йтися про взаємне толерування між українцями й поляками. Поляки дивились на українців як на «зрадників» польської держави, «колаборантів» більшовицького режиму і тільки чекали нагоди, аби помститися, українці ж, користуючись моментом, розраховувалися за кривди, завдані поляками у передвоєнні роки.

Аналогічна ситуація була й у німецькій окупаційній зоні. Німці в Генеральному Губернаторстві також мусили толерувати якусь етнічну групу на противагу полякам. Зрозуміло, що цією групою не могли бути євреї. Тож залишалися тільки українці. При повній лояльності німецької влади українці зуміли відродити українське культурне й освітнє життя на Лемківщині, Холмщині, Підляшші. Декілька десятків тисяч українців-утікачів із радянської зони окупації забезпечили український просвітній і культурницький рух достатньою кількістю кадрів. У регіоні розгорнулось активне українське господарське життя. Поляки ж сприймали завзяття українців як «співпрацю» з окупантами, «зраду» і особисту образу. Як і в радянській зоні окупації, вони очікували на слушний момент для помсти. Польська свідомість, затруєна багаторічною шовіністичною пропагандою, не сприймала природного прагнення українців до культурного, національного й економічного домінування на землях, де українці становили етнічну більшість.

Рік 1941 приніс новий розподіл сил в українсько-польське протистояння. Із Закерзоння на схід вирушили десятки тисяч колишніх утікачів від більшовизму. Хтось ішов у похідних групах обох ОУН, хтось із завданнями центру УНР у Варшаві, хтось просто, аби побачити родичів у підрадянській Україні або повернутися до власних домівок, покинутих півтора чи двадцять років тому. Кількість української інтелігенції та громадських активістів на Холмщині, Підляшші й Лемківщині різко скоротилася, натомість намагання українців створити власну державу (про що польські й українські суспільні кола перед німецько-радянською війною говорили майже як про доконаний факт) у 1941 р. зазнали краху. Українські націоналісти вступили в конфлікт із нацистами. Німецький окупаційний апарат і органи самоуправління на окупованих територіях були очищені від українців. Тепер українська інтелігенція й селянство, розчаровані німецькою політикою, перебували в стані апатії, натомість польські кола, котрі навіть не сподівалися на те, що німці не дозволять українцям створити свою державу, відчували ейфорію і піднесення. Ця зміна в настроях виявилася на зламі 1941—1942 рр. На Закерзонні вона вилилась у хвилю нападів польських бойових структур на українських культурних, суспільних і релігійних діячів, які, опинившись у меншості й позбавлені захисту з боку німців, ставали легкими жертвами польського

терору. В Галичині польська громада, поряд з українцями, отримала широкі можливості для самоорганізації та самоврядування. На Волині й Поліссі зміна пріоритетів виявилася в заміні українських адміністраторів польськими службовцями — фактично нацисти повернули на попередні місця роботи польських чиновників дрібної і середньої ланки, яких усунули свого часу більшовики.

Упродовж 1942 р. польський терор проти українських суспільних діячів-деполонізаторів Холмщини, Лемківщини та Підляшшя зростає, із міст і містечок він поступово перекидався на села, де винищувалась освітянська інтелігенція, керівники кооперативів, хорів, діячі «Просвіт», священники.

Аналогічно, на території Волині й Полісся, де польська інтелігенція намагалася втримати або посилити польські культурні й суспільні позиції, а поляки-чиновники в німецькій адміністрації прагнули «відігратися» на українцях так само, як українці «відігравалися» на поляках у роки радянської окупації, українське підпілля вдається до терору. Його жертвами стають польські інтелігенти, чиновники, культурні і релігійні діячі, колишні військовики.

Уже в 1942 р. і поляки, і українці ліквідували людей, яких вважали своїми ворогами, часто разом з родинами, що відкривало шлях до застосування методів збірної відповідальності. Цьогоріч в умовах жорстокої німецької окупації український і польський визвольні рухи створюють на Волині й Поліссі, відповідно в українських і польських селах, загони озброєної самооборони. І польська, й українська молодь, яка становила основу самооборонних загонів, була вихована в безкомпромісному, рішучому дусі. Поляки за всяку ціну бажали залишитись у Польській Державі, не змінюючи місця проживання, а українці так само вперто прагнули нарешті домогтись своїх державницьких прав. Багатотисячний конфлікт, взаємні кривди й образи останніх десятиріч підігрівалися складною ситуацією в регіоні, особистісними й соціальними протиріччями, несусвітними плітками, які поширювалися з блискавичною швидкістю. Взаємини між українською більшістю і польською меншістю на північно-західних українських землях поступово переходили у стадію кипіння.

Хмизу в вогонь підкинула поява в регіоні у 1942 р. крупних з'єднань червоних партизанів. Вбачаючи головного конкурента в українському визвольному русі, вони, природно, спираються у

своїй діяльності на польське населення Волині й Полісся. Польські підпільні кола так само розглядають червоних як очевидних союзників у боротьбі з українцями і німецькою окупацією. Власне, польсько-більшовицький союз проти українського визвольного руху був освячений Й. Сталіном і В. Андерсом ще під час розмови 4 грудня 1941 р. в Кремлі, коли радянський вождь пообіцяв спільними силами «ліквідувати» українців.

У 1943 р., з появою крупних українських повстанських відділів, головними базами, з яких червоні партизани здійснюють антиповстанські акції та напади на «націоналістичні села», стають польські колонії. У відповідь повстанці пацифікують агресивні польські оселі. Також упівці атакують німецькі господарські об'єкти, якими у 80% випадків керували польські фахівці. Під час нападів ці фахівці гинуть, дуже часто з родинами, що ще більше поглиблює конфлікт.

Навесні 1943 р., після втечі українського шуцманшафту з німецької служби, на Волині та Поліссі формуються польська поліція та жандармерія; із Сілезії та Центральної Польщі сюди передислоковуються декількох тисяч польських поліцейських і жандармів; крім того, німці озброюють польську самооборону в селах і містечках, яка фактично перетворюється на постерунки польської поліції. Отже, в цей час німці ведуть боротьбу з УПА значною мірою руками польських поліційних і жандармських структур, які водночас тісно співдіють із польським підпіллям. На квітень—травень 1943 р. складається цікава ситуація: українці вже переходять до відкритого повстання проти німецької окупаційної адміністрації на Волині й Поліссі, натомість поляки все більше намагаються закріпитися в цій адміністрації та її силових структурах, сподіваючись у момент повернення фронту на територію колишньої Другої Речі Посполитої підняти повстання і силами підпілля та лояльної до нього польської поліції захопити владу й відновити на цих землях польську державність. Командувач АК ген. Стефан Ровецький розробляє детальні плани польського повстання і захоплення Львова, Самбора, Дрогобича, Станіславова, Тернополя. Польські сили на Волині, згідно з цими планами, мали бути сконцентровані в західній частині колишнього Волинського воєводства. Вони повинні були опанувати переправи через Буг, щоб забезпечити перекидання польських військ із Люблінщини, і встановити контроль над Свинарським, Землицьким і Смолярським лісовими масивами,

куди мали передислоковуватися загони АК із Польщі⁸⁵. Польські поселення у східній частині колишнього Волинського воєводства мали перетворитися на фортеці, здатні оборонятися перед німцями та перед українцями. Як бачимо, у польських планах, розроблених у квітні 1943 р., ішлося не про що інше як про нову окупацію українських етнічних земель під гаслами боротьби за поновлення польського суверенітету в кордонах 1939 р.

У світлі агресивних польських приготувань і виникнення дивовижних ситуативних союзів між поляками та більшовиками і поляками та німцями, командування УПА й керівництво ОУН(б) на Північно-Західних Українських Землях було зобов'язане застосувати симетричні дії, щоб зберегти єдність українських земель. 18 травня 1943 р. Д. Клячківський видав відозву до польського населення Волині й Полісся, закликаючи опам'ятатися і відмовитись від співпраці з німцями, покинути службу в німецькій поліції і, за прикладом українських шуцманів, дезертирувати. Командувач УПА попереджав, що вже завтра «буде пізно» повертатися з хибного шляху⁸⁶. Відповіддю польської поліції стала страшна пацифікація українського села Дермань 29 травня.

На початку червня 'Клим Савур' знову звернувся до поляків із листівкою, попереджаючи, що за участь польської поліції в «німецькій різанині та катуванні української людності» на поляків Волині й Полісся може впасти кара у вигляді «нової Гайдамаччини чи Коліївщини». Відповідальність за можливий масштабний конфлікт командування УПА поклато на польське керівництво, яке «завело польський визвольний рух» до «антиукраїнського табору московського та німецького імперіалізмів». Д. Клячківський нагадував, що поляки здійснюють свої антиукраїнські акції на українських землях і що «слуги Москви та Берліна» повинні пам'ятати про здатність українців помститися за свої кривди⁸⁷.

Намагаючись запобігти виникненню масштабного антипольського фронту боротьби, керівництво ОУН(б), навіть у світлі агресивної поведінки поляків щодо українських самостійницьких прагнень, намагалося залагодити конфлікт. На початку липня 1943 р. через Службу безпеки (СБ) ОУН(б) було встановлено контакти з

⁸⁵ *Motyka G. Ukraińska partyzantka. – S. 301.*

⁸⁶ *Ibidem. – S. 328.*

⁸⁷ *Ibidem.*

Делегатурою польського уряду на Волині. 7 липня розпочалися переговори в районі Свинарського лісового масиву. Наступна зустріч мала відбутися 10 липня, однак переговорників із польського боку З. Румеля, К. Маркевіча й візника В. Добровольського було вбито в с. Кустичі коло Ковеля. Польська сторона одразу ж поклала відповідальність за вбивство на українців⁸⁸, хоча можливі й інші пояснення інциденту. Убиті могли стати жертвами радянських партизанів, які прагнули таким чином завадити порозумінню між визвольними рухами двох народів; також їх могли «прибрати» польські підпільні структури. Річ у тім, що переговори з українцями велися від імені представника польського уряду на Волині К. Банаха, який виступав за полагодження конфлікту. Натомість командування АК було проти переговорів з українською стороною, і між Делегатурою уряду та командуванням АК існував на цьому ґрунті гострий конфлікт. Командування аківців, зацікавлене у зриві переговорів, мало на 15 липня 1943 р. власний план атаки на українські повстанські бази й ліквідації українських політичних і військових діячів на Волині.

Тож удар відділів УПА по польських самооборонних базах і колоніях 11—12 липня був превентивним актом, здійсненим з метою запобігти реалізації польських планів, які мали врешті-решт завершитися новою окупацією українських земель. Після цієї масованої повстанської атаки конфлікт поступово вийшов із-під контролю і перетворився на міжетнічну боротьбу, спрямовану на взаємне винищення, яка принесла тисячі невинних жертв з обох боків. Однак слід пам'ятати, що більшість атакованих упівцями польських поселень були перетворені на польські самооборонні бази, в яких разом із поляками часто оборонялися й німецькі окупанти і з яких поляки спільно з гітлерівцями здійснювали каральні акції проти українських сіл.

Свою позицію в українсько-польському конфлікті командування УПА виклало у відозві до поляків, закликавши їх до спільної боротьби за вільні національні держави. Керівництво польського підпілля усвідомило необхідність об'єднання для боротьби зі сильнішим противником тільки в 1946 р., коли загопи ВіН* спільно з

⁸⁸ *Ibidem.* — S. 328–329.

* Від пол. *Wolność i Niepodległość* («Свобода і Незалежність») — військове формування, створене на основі АК 2 вересня 1945 р.

УПА почали проводити окремі бойові акції проти комуністичного режиму, однак тоді вже було запізно — долю України і Польщі вирішили, не питаючи згоди ні в українців, ні в поляків.

* * *

У той час як на Волині й Поліссі точилася страшна партизанська війна між упівцями, червоними, поляками, німцями та їхніми союзниками — війна, яка збирала багатий урожай невинних жертв, — геополітична ситуація навколо України ставала дедалі напруженішою. Гітлер востаннє спробував вибити козири з рук Червоної армії на рівнинах Курщини і зазнав поразки. Радянські війська оволоділи Слобожанщиною і рвалися до Дніпра. Британські й американські сили методично просувалися на Півдні Європи, оволодівши Сицилією та Південною Італією, наче готуючись до смертельного для Німеччини стрибка на Балкани.

В умовах змагання двох союзницьких сил за панування в майбутній Європі український визвольний рух знову отримував невеликий шанс використати стратегічне становище України для здобуття незалежності. Однак перед бандерівською ОУН, яка на кінець літа 1943 р. стала майже монопольною силою в українському визвольному фронті, постали нові виклики і завдання. По-перше, слід було офіційно оголосити про війну з Німеччиною. По-друге, необхідно було відкоригувати власну програму і зробити її більш привабливою для населення Сходу, Центру і Півдня України, відкинувши радикальні націоналістичні гасла, посиливши її соціально-економічну складову, відмовившись від згадок про диктатуру тощо. По-третє, важливо було надати новій програмі ОУН(б) загального демократичного звучання задля того, щоб її зрозуміли і привітали евентуальні західні союзники, котрі в будь-який момент могли з'явитися на південно-західних рубежах України.

З метою серйозно відкоригувати програму Організації було проведено III Надзвичайний великий збір ОУН, який засвідчив демократизацію ОУН(б). На наш погляд, відхід від довоєнних догм націоналістичної програми був таким собі «демократичним НЕПом», тактичним відступом задля досягнення стратегічної мети. Він засвідчив, що керівництво ОУН не було сліпими догматиками і заради виконання основного пункту своєї програми — здобуття державної незалежності України — готове було

змінювати менш принципові програмні позиції відповідно до політичної кон'юнктури.

III Надзвичайний великий збір бандерівської ОУН відбувався в с. Свобода Золота на Тернопільщині з 21 по 25 серпня 1943 р. На ньому розгорілася гостра дискусія щодо майбутнього розвитку подій на українських землях. Розглядалися три основні варіанти. Перший варіант полягав у тому, що більшовики можуть повернутися на українські землі й окупувати всю Україну, але будуть надто ослаблені війною, тому подальша потужна розбудова УПА дасть упівцям змогу у слушний момент здійснити глибокі рейди більшовицькими тилами, що призведе до масових повстань на всій території України та в інших національних республіках і врешті-решт зруйнує СРСР. В основі другого варіанту лежали обережні сподівання на можливий прихід на Балкани західних союзників, які зупинять просування комунізму в Європу і, як і після Першої світової війни, будуть вирішувати долю світу. За таких умов теж необхідно було мати щонайпотужнішу підпільну армію, яка могла би стати фактором позитивного вирішення українського питання. Третій варіант, найпесимістичніший, полягав у тому, що СРСР вийде з війни настільки сильним, що жодні повстанські рухи його не зруйнують, а Британія та США будуть дослухатися до позиції Кремля. Єдиним виходом для українських політичних сил прихильники такого погляду бачили в еміграції. Проте налаштовані позитивно учасники з'їзду не сприйняли цього варіанту, хоча, зрештою, саме він виявився найбільш реалістичним.

Внаслідок тривалих і гострих дискусій перемогли прибічники першого варіанту, але також була врахована можливість висадки західних союзників на Балканах. Збір узяв курс на посилення Повстанської армії та на розпалення національних повстань у різних куточках СРСР. У нових програмних постановках ОУН(б) відзначалося, що Організація бореться як проти більшовизму, так і проти німецького нацизму за повне визволення українського народу і побудову Української Держави. Оголошувалося про плани створити в Україні новий державний порядок і новий соціальний лад. Майбутня Українська Держава мала бути демократичною і соціально спрямованою, гарантувати рівність усім громадянам, доступ до освіти, праці та відпочинку, право національних меншин на власний культурний розвиток.

Аналізуючи міжнародну ситуацію, оунівці вважали, що світова війна, яка тривала вже п'ятий рік, увійшла в свою вирішальну стадію, що характеризувалася вичерпанням сил імперіалістів, зростанням суперечностей між імперіалізмами й активізацією боротьби поневолених народів. Ця потрійна формула могла бути розшифрована так: Німеччина й СРСР взаємно виснажені, між СРСР та англо-американцями існують принципові протиріччя, які невдовзі призведуть до конфлікту, у світлі якого ОУН і УПА отримають шанс на реалізацію основної мети — побудови української держави.

Оунівці цілком логічно передбачали, що англійці та американці будуть серйозно противитися можливому встановленню комуністичних режимів у Європі. Націоналістам навіть у страшному сні не могло приснитися, що західні демократії на півстоліття «здадуть» половину Європи на милість Кремля і повторять помилку 1917—1920 рр., коли на поталу більшовикам були покинуті народи колишньої Російської імперії.

Для реалізації нової амбітної програми було обране нове керівництво Організації. Провід ОУН(б) очолило т. зв. Бюро Проводу із трьох осіб — Романа Шухевича, Дмитра Маївського й Ростислава Волошина. Фактично, керівництво всім визвольним рухом сконцентрувалося в руках Р. Шухевича. Колишній лідер ОУН(б) М. Лебедь отримав посаду шефа закордонної референтури і згодом виїхав з України в Західну Європу. Підпілля на Волині та Поліссі далі очолював Д. Клячківський, у Галичині ОУН очолив Р. Кравчук, а в Центральній і Східній Україні — В. Кук. Службою безпеки опікувався М. Арсенич, а пропагандою — М. Прокоп.

Найактивніше до втілення постанов III Збору взялися на Волині й Поліссі, де з липня 1943 р. УПА вже контролювала суцільні території, на яких проголошувалися «повстанські республіки» (Кременеччина, Ковельщина, Степанщина, Деражненщина, Кореччина, район Володимира-Волинського тощо). Щоб упорядкувати адміністративні, господарські та інші питання, Головне командування УПА вже 15 серпня оголосило себе єдиною законною владою на всіх звільнених від німців територіях України⁸⁹. Відштовхуючись від того, що найважливішою проблемою для українського селянства

⁸⁹ ЦДАВО України. — Ф. 3837. — Он. 1. — Спр. 9. — Арк. 55.

впродовж віків було «земельне питання», повстанське керівництво видало 15 серпня 1943 р. своєрідний «декрет про землю» — «розпорядження в земельній справі Головної Команди Української Повстанчої Армії»⁹⁰. Центральними в цьому документі були два пункти: про ліквідацію колгоспів і про перехід у власність українських селян усіх земель колишніх польських землевласників і колоністів. Розпорядження не встановлювало максимального чи мінімального земельного наділу, лише в пункті четвертому наголошувалося: «Нормою наділу для одноосібних приватних господарств має бути така кількість землі, яка з одної сторони давала б змогу провадити вповні самовистарчальне господарство, а з другої сторони, яка може бути оброблена власною працею даної сім'ї»⁹¹. У цій тезі легко помітити бажання авторів документа усунути передумови для виникнення великих господарств, у яких використовувалася б наймана праця. Ставка робилася насамперед на середняцькі господарства як надійну суспільну опору для УПА. Однак не виключалася можливість і колективного господарювання: у випадку, якщо більшість колгоспників не бажала утворення одноосібних приватних господарств, дозволялося продовжувати «колгоспну господарку на артільних засадах»⁹².

Щоб впровадити в життя земельну реформу, необхідно було створювати органи місцевого самоврядування. З цією метою 27 серпня тодішній Головний командир УПА Р. Клячківський — 'Клим Савур' видав наказ № 7, у якому зазначалося:

«УПА в боях з окупантами України, імперіалістами Москвою та Німеччиною здобула цілий суцільний ряд теренів. На цих теренах, де безоглядно панує УПА, треба урегулювати життя громадян, завести бодай частинно певне нормальне життя. Негайно приступити до:

Вибору сільських і районних рад. До кінця місяця вересня запропонувати їх вибір до затвердження місцевими політичними чинниками УПА.

Вибору земельних комісій, які згідно зі зарядженням УПА з дня 15.8.43 р., мають бути поділені поміж селян. Всі землі колгоспні, фільварочні, залишені поляками, мусять бути до 30 вересня 43 р.

⁹⁰ Там само. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 48. — Арк. 1.

⁹¹ Там само.

⁹² Там само.

розділені, поорані і засіяні. 30.9.43 р. зложити акти розподілу землі поміж селянами до затвердження через УПА»⁹³.

У цьому ж наказі окремо йшлося про запровадження обов'язкової загальної освіти шкільної молоді, в зв'язку з чим до 30 вересня 1943 р. рекомендувалося розпочати роботу всіх «народних, середніх та фахових шкіл»⁹⁴. Також наказувалося провести поголовний медичний огляд школярів силами лікарів з УПА⁹⁵.

Такі масштабні заходи щодо земельної реформи, організації постачання армії та нормалізації освітнього життя краю вимагали міцної адміністративної бази. Правовою основою для створення цивільної адміністрації стало «Розпорядження з дня 1 вересня 1943 р. про встановлення адміністрації на території України, видане Головною Командою Української Повстанчої Армії, як найвищої та одинокі-суверенної влади на звільнених землях України»⁹⁶. Цей документ доволі цікавий своїм змістом, адже він був своєрідним законом про організацію влади в майбутній українській державі. Перша стаття проголошувала: «Терен України під оглядом адміністративним поділяється на: 1) села й міста, 2) райони, 3) повіти (округи), 4) області. Міста поділяються на: а) містечка, що на рівні з селами підлягають районним управам, б) міста, що підлягають безпосередньо повітовим (окружним) управам, в) міста, що підлягають безпосередньо обласним управам, г) міста, що підлягають безпосередньо Міністерству Внутрішніх Справ, загалом Раді міністрів. Поділ міст зумовлюється кількістю населення та економічними й стратегічними чинниками»⁹⁷. На всіх рівнях, від села до області, передбачалося створення виконавчих органів влади у формі «управ» (замість радянських виконкомів) та виборних рад. Право обирати та бути обраним до міських, районних і повітових рад мали всі громадяни, які досягли 18 років. Стосовно обласних рад та вищих органів державної влади таке право надавалося з 21 року. Компетенція міських, районних, повітових та обласних управ визначалася доволі широкою: вони обіймали всі справи

⁹³ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 10.

⁹⁴ Там само.

⁹⁵ Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 1: Волинь і Полісся: німецька окупація. – Кн. 1: Початки УПА: Док. і мат. – Торонто, 1976. – С. 170–171.

⁹⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3837. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 20.

⁹⁷ Там само.

«адміністративного, економічного, культурного, освітнього, поліційного характеру, а крім того деякі справи військові і справи судові господарчого характеру»⁹⁸.

Розпорядження про впровадження цивільної адміністрації почало реально втілюватися з першого ж дня. У звітах оунівської політичної референтури надрайону «Кодак» (північна частина Волинської обл.) за 15 жовтня 1943 р. стверджувалося: «Ковельський, Голобський, Головенський райони опановані нашою адміністрацією у 80%, Матіївський, Маневицький райони — 60%, Шацький, Любомильський, Заболоцький, Любешівський райони — 20% і менше, Ратненський, Камень-Каширський, Седлищанський також на 60—70%. Адміністрація по селах розбудувалась досить швидко. Зараз по виступі УПА по селах почала розбудовуватись наша адміністрація. Адміністрація районів почала розбудовуватись від половини вересня цього р. і ще досі є в стадії розбудови»⁹⁹. Про те, що УПА була впевнена у власних силах і в успіху своєї боротьби свідчить також згадка у цитованому документі про майбутні вибори до райрад. Очевидно, якщо б повстанці повністю не визволили від гітлерівців і не взяли би під свій контроль цілі райони, то їм би не випадало думати про організацію виборів.

* * *

Адміністративну і цивільну роботу УПА проводила в умовах безперервної боротьби з німцями, червоними партизанами та польським підпіллям. Подаємо інформацію лише про декілька найбільших боїв, які в серпні—вересні 1943 р. провели УПА (на Волині й Поліссі) та відділи УНС (у Галичині).

Надзвичайно вдалим був напад повстанських відділів на польське містечко Камінь-Каширський. З цього районного центру німці здійснювали часті каральні й господарчі операції в навколишніх українських селах. Поряд з містечком була німецька авіаційна база, тому райцентр мав солідний гарнізон — роту Вермахту і роту поліції (польського шутцманшафту), всього близько 350 осіб. В операції проти цих сил командування УПА на Поліссі задіяло курінь 'Криги' і сотні 'Лисого' та 'Кубика' (до 800 осіб), яким було надано важкі міномети і 75 мм гармату. Командував операцією Ю. Стельмащук

⁹⁸ Там само. — Арк. 21—22.

⁹⁹ Там само. — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 58. — Арк. 29.

(‘Рудий’). 18 серпня всі повстанські відділи були зосереджені в лісі за 12 км від містечка. Операція почалась о 2-й год. ночі. Перша штурмова група чисельністю 30 осіб близько 3-ї год. зуміла непомітно пройти до міста і, проробивши проходи в інженерних загородженнях, захопила німецькі казарми на гірці, яка домінувала над містечком. Після цього було подано сигнал до штурму райцентру основними силами. Німецькі казарми з поліцією було підпалено. Повстанці увійшли до Камінь-Каширського, оточивши залишки німецько-польського гарнізону в декількох будівлях у центрі містечка. 14 полонених німців повстанці розстріляли на очах у населення. До 17-ї год. місто перебувало в руках повстанців. З райцентру було вивезено 600 ц солі, 500 ц борошна, 80 ц цукру, шкіру, військові уніформи, 7 мотоциклів, 11 коней із сідлами, 4 радіоприймачі, 1 радіостанцію, 16 друкарських машинок, 100 пістолетів, 4 німецькі автомати, 10 кулеметів, 20 тис. набоїв. У боях у місті німці й поляки втратили 100 осіб убитими¹⁰⁰.

20 серпня німецька каральна експедиція почала спалювати українські села в районі Цумані. Відділи УПА повели виснажливі бої з карателями в навколишніх лісах. 23 серпня сотня повстанців зробила успішну засідку проти німців у Межиріцькому районі, розбивши поліцейських біля с. Воронівка¹⁰¹.

25 серпня відділи УПА атакували містечко Мізоч, а також однійменну залізничну станцію і державне сільськогосподарське підприємство. У населеному пункті перебували рота німців і рота угорців, а також польська самооборона. Відділи УПА, якими командував Петро Олійник — ‘Еней’, увірвалися в районний центр зі східного боку, взяли під контроль головні будівлі, захопили цукровий завод. Під час бою містечко на 80% згоріло, в пожежі загинуло близько 100 поляків¹⁰².

Улітку 1943 р. керівництво ОУН(б), намагаючись захистити місцеве українське населення від терору рейдувочого з’єднання радянських партизанів під командуванням С. Ковпака, дає дозвіл на створення в Галичині (в Карпатах і на Прикарпатті) відділів Української народної самооборони. Протягом червня—липня у важкодоступних лісових масивах і горах обладнують підготовчі табори, в яких українську молодь навчають військовій справі. Спочатку

¹⁰⁰ УПА в світлі документів з боротьби... — С. 17.

¹⁰¹ Мотука Г. Українська партизанка. — С. 212–213.

¹⁰² УПА в світлі документів з боротьби... — С. 18.

відділи УНС не ведуть жодних антинімецьких дій, однак у той же час у Галичині активізуються боївки СБ ОУН, які все частіше здійснюють теракти проти представників німецького адміністративного і господарського апарату в регіоні. З липня 1943 р. німецькі власті в дистрикті Галичина відзначають часті напади націоналістів на державні сільськогосподарські підприємства, лісопереробні заводи, молочарні тощо. Також з'являються згадки про атаки оунівських бойовиків на невеликі німецькі опорні пункти, дільничні відділи поліції тощо. Нападники намагаються заволодіти сільськогосподарською продукцією, технічними засобами, друкарськими машинками, зброєю та боеприпасами.

Прагнучи запобігти поширенню українського повстанського руху на Галичину, в середині літа гітлерівці перейшли до наступальних дій. У липні німецька поліція напала на табір УНС біля містечка Турки в Карпатах. У бою загинуло 10 членів самооборони, а двоє потрапили в полон. У середині серпня німці через своїх інформаторів дізналися про перебування в с. Кеданичі неподалік Коломиї вишкільного табору куреня УНС «Чорні Чорти». Велика карна експедиція оточила табір. Після двогодинного бою німці, втративши 7 убитими, зуміли витіснити курінь із табору в гори. До рук карателів потрапило все оснащення, харчові запаси, важке озброєння, частина архівів. У зумисному викритті табору зазідали ввійти с. Кеданичі, якого згодом ліквідувала СБ.

У той же час гітлерівці отримали інформацію про те, що в с. Межигірці (Станіславівська обл.) перебуває група бійців УНС (30 осіб). Розпочалась облава. Після короткого бою оточені націоналісти здійснили прорив. 20 осіб вирвалося, а 10 загинуло¹⁰³. Ці німецькі напади на самооборону призвели до розгортання антинімецьких виступів УНС у Галичині. 18 серпня зафіксовано першу атаку відділів самооборони на німців у Прикарпатті. Сотня націоналістів розбила табір німецької «Служби праці» в районі містечка Скольного на Дрогобиччині. Було звільнено декілька сотень робітників каменоломні, а німецьку охорону (яку звинуватили в поганому ставленні до робітників) розстріляли.

Уже на початку вересня УНС вступила в масштабні бої з карателями. 1 вересня коломийський курінь УНС «Чорні Чорти» мав

¹⁰³ Motyka G. *Ukrainska partyzantka*. — S. 218–219.

сутичку з німцями в горах, у якій втратив трьох людей убитими. А 3 вересня націоналістам вдалося заманити німців у свою засідку. Німецькій комендатурі в м. Долині було надано фальшиву інформацію про місце дислокації підготовчого табору УНС неподалік містечка. Німецький каральний батальйон, який вирушив на місце, вказане в повідомленні, нікого не виявив. Повертаючись у Долину вузькоколією, німці були атаковані із засідки значними силами самооборони й буквально розстріляні з навколишніх домінуючих висот. Батальйон втратив майже 200 осіб убитими. Це був найбільший успіх новостворених відділів УНС у боротьбі з німцями на початку осені 1943 р.¹⁰⁴

Тоді ж, у перші дні вересня 1943 р., поблизу с. Радовичі, відбувся один із найбільших боїв УПА з німцями на Волині. 5 вересня в цьому районі повстанці вели бої з польськими загонами АК та базами польської самооборони. Для операції проти поляків було стягнуто декілька куренів ВО «Турів». 7 вересня тут з'явилися німецькі армійські підрозділи. Спершу рота Вермахту несподівано натрапила на засідку, організовану сотнями 'Байди' та 'Кубика'. Під час першого бою німці втратили 5 убитими й 11 полоненими. 8 вересня німці відправили каральну експедицію з Ковеля в силі батальйону піхоти, трьох броньованих машин та бронепоезда. Розпочалися запеклі бої з використанням артилерії з обох боків. Повстанці, які мали чисельну перевагу, але гірше озброєння, билися дві доби (до кінця дня 9 вересня), після чого відійшли в глибокого лісового масиву. Упівці здобули 59 одиниць зброї та вбили 208 противників*. Власні втрати повстанці оцінили з традиційною скромністю — у 16 убитих¹⁰⁵.

¹⁰⁴ Motyka G. *Ukraińska partyzantka*. — S. 218–219.

* Ветерани польського підпілля стверджують, що в цьому бою німці втратили лише 26 солдатів. Також вони вказують на те, що тіла німців були сильно понівечені. Навряд чи в такому бою у повстанців була можливість знущатися над трупами. Понівеченими могли бути хіба що 11 німців захоплених 7 вересня в полон. Скоріш за все, справжнє число німецьких втрат — десь посередині між названими цифрами. Якщо припустити, що вбитих 8–9 вересня німців було стільки ж, скільки одиниць захопленої зброї (тобто 59) і додати до цього числа 11 убитих полонених та ще 5 убитих напередодні, то вийде доволі вірогідне число — 75 осіб. Враховуючи, що повстанців було більше й що німці атакували на незнайомій території, вони цілком могли втратити стільки людей за три дні.

¹⁰⁵ Шанковський Л. *УПА // Історія Українського війська*. — Львів, 1996. — С. 526–527.

Другою легендарною подією у вересневих зіткненнях УПА з німцями на Волині стали бої в с. Загорів. 11 вересня неподалік православного монастиря Різдва Пресвятої Богородиці несподівано була атакована німецьким каральним відділом чота особливого призначення Андрія Марценюка — ‘Берези’ (44 бійці, озброєні стрілецькою зброєю, трьома ручними кулеметами, станковим кулеметом «Максим», легкими мінометами і ручними гранатами) із куреня Порфира Антонюка — ‘Сосенка’. Повстанці відійшли за монастирські мури і вчинили шалений опір атакам противника. Розуміючи, що взяти штурмом монастирські стіни буде доволі складно, німці викликали на допомогу авіацію. Три бомбардувальники розбомбили монастир, однак штурм, який німці розпочали після бомбардування, був відбитий. Після цілого дня боїв о 2-й год. ночі, під покровом туману повстанці здійснили відчайдушну спробу прориву. Вирватися вдалося 12, трое сховалися в нішах і підвалах монастиря, 29 загинуло в бою¹⁰⁶.

Наприкінці вересня черговий значний успіх у боротьбі з німцями здобули відділи УНС у Галичині. Чота Дмитра Гаха — ‘Скуби’ на дорозі Космач—Коломия організувала засідку, до якої потрапили чотири вантажівки з німцями. У перехресному вогні гітлерівці, за українськими даними, втратили до 70 осіб убитими¹⁰⁷. Навіть якщо ці цифри втричі перебільшені, удар, як для партизанської акції, був доволі дошкульним.

21 вересня чота УПА оточила 18 німців у с. Ставок неподалік Ковеля. Після короткого бою німці втратили 17 осіб убитими, одному вдалося втекти¹⁰⁸.

Загалом же в боях і сутичках з окупантами в червні—вересні 1943 р. загинули 1 237 українських повстанців і понад 3 тис. гітлерівців та їхніх союзників¹⁰⁹.

Тривала війна і з радянськими партизанами. 7 вересня з’єднання Івана Федорова спільно з польськими націоналістами почало черговий рейд українськими селами, під час якого, як стверджують

¹⁰⁶ Чабан В. *Волинські Фермопіли // Літопис Голготи України. – Т. 3. – Львів, 1997. – С. 402–404.*

¹⁰⁷ Мотука Г. *Українська партизанка. – С. 219.*

¹⁰⁸ *УПА в світлі документів з боротьби... – С. 18.*

¹⁰⁹ Муковський І. Т., Лисенко О. Є. *Українська повстанська армія та збройні формування ОУН... – С. 19.*

радянські джерела, загинуло 47 повстанців. У жовтні важкі бої між суперниками точилися в районі сіл Стара Рафалівка, Берестяни, Журавичі, Карпилівка, Дерть, Борова (останні три села радянські партизани спалили за підтримку повстанців, убивши понад 200 мирних мешканців)¹¹⁰.

У протистоянні з радянськими партизанами повстанці не припиняли спроб поширити свої впливи якнайдалі на Схід. Німецька розвідка доносила, що командування УПА активно відправляє на Схід крупні рейдуючі групи, які прагнуть пробитися до Дніпра і закріпитись у лісах Центральної України. Очевидно, в такій тактиці Р. Шухевич і Д. Клячківський бачили праобраз майбутніх рейдів в інші регіони СРСР з метою підняти там антибільшовицькі повстання. У цей період активізується повстанська пропаганда із закликами підняти на національно-визвольну боротьбу, спрямованими не лише до українців, але й до інших поневолених народів СРСР.

* * *

У жовтні—листопаді 1943 р. ситуація на Волині й Поліссі ускладнилась у зв'язку з відступом німецьких фронтових військ, які буквально «затопили» регіон, та масованим просуванням на захід радянських партизанів.

1 жовтня німецький відділ, який займався реквізицією сільськогосподарської продукції в с. Точивики Острозького району, був несподівано атакований групою сільської самооборони. Внаслідок сутички 21 німець був застрелений, 3 поранені 5 потрапили в полон. 3 жовтня повстанці розбили групу гітлерівців у районі Радивилова, вбивши при цьому 9 німців. 5 жовтня у сутичці з самообороною села Боярці Млинівського району загинув один німецький солдат. 6 жовтня чота УПА із сотні 'Гордієнка' атакувала німців і поляків, що поверталися з «господарчої акції» в с. Коківець. Під час бою загинули шестеро німців і один поляк. 8 жовтня відділи УПА вели бої з німецькими карателями в районі Клевани та Володимирця, при чому біля останнього вдалося захопити справний легкий німецький танк. 13 жовтня відбулася сутичка з карною експедицією німців та поляків у с. Нараїв на Дубенщині, в ході перестрілки загинуло двоє німців. 15 жовтня сільська самооборона

¹¹⁰ Мотыка Г. *Українська партизанка*. — С. 250.

разом із боївкою СБ ОУН відбила напад німецької карної експедиції на с. Срібне коло Радивилова. Німці втратили при штурмі села 13 убитими. 20 жовтня бої між УПА і німцями точилися в с. Шкрабатівці Дедекальського району¹¹¹.

Жовтень 1943 р. приніс нову хвилю німецького терору, що вилилась у болісні втрати для українців Волині. 1, 15 і 16 жовтня гітлерівці здійснили масові розстріли українських в'язнів у тюрмах Кременця, Луцька, Рівного та Дубна. Жертвами езекуцій стали 830 осіб¹¹². Паралельно з розстрілами в'язнів німці почали антипартизанські акції, які зводилися, здебільшого, до масового бомбардування з літаків і обстрілювання з артилерії великих лісових масивів та знищення сіл. 9 жовтня у відповідь на атаку повстанців на німецький конвой карателі розстріляли 70 мешканців с. Радогощі, 12 жовтня, після того як сотня УПА знищила в с. Точевики відділення німців, каральна експедиція спалила 13 українських сіл неподалік Острога, убивши при цьому 500 цивільних громадян. У пацифікації поряд з німцями активну участь брала польська допоміжна поліція. Після вдалої атаки повстанців на райцентр Мізоч у ніч з 3 на 4 листопада, в якій німці, угорці та поляки втратили декілька сот убитими, каральна експедиція окупаційних військ спалила села Бущі, Мости, Борщівка й розбомбила авіацією повстанський шпиталь у лісі біля Бущі¹¹³.

Масштабні антиповстанські акції провели німці 2—3 листопада. Впродовж першого дня авіація розбомбила містечко Степань, після чого його розграбували поліційні відділи; тоді ж було спалено райцентр Рафалівку й с. Великі Осинці. Наступного дня гітлерівці пацифікували містечко Деражню, де загинуло 250 мирних мешканців.

3 листопада каральна група прочесала населений пункт Стидинський, у якому під час акції було вбито 249 осіб. Того ж дня важкі бої з німцями тривали в районі Колок, де були розташовані великі повстанські бази. У цих боях гітлерівці використовували авіацію, артилерію і повітряний десант. Карателям вдалося розбити з'єднання УПА й витіснити їх у сусідні райони. 10 листопада

¹¹¹ УПА в світлі документів з боротьби... — С. 21—25.

¹¹² Мотука Г. *Українська партизанка*. — С. 215.

¹¹³ Літопис УПА. *Нова серія*. — Т. 2: *Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943—1944: Документи і матеріали*. — Київ—Торонто, 1999. — С. 350, 437—438.

масштабні антиповстанські облави німці проводили в районі м. Володимирця. Їхніми жертвами стали 50 підпільників¹¹⁴.

Посилення німецького терору і натиску на УПА помітила радянська партизанська розвідка. 14 листопада в донесенні керівника рівненських партизанських з'єднань В. Бегми до Українського штабу партизанського руху відзначалося: «Останнім часом німці активно ведуть боротьбу з націоналістами»¹¹⁵. Детальніше про це писав комендант ВО «Турів» у наказі № 7 від 16 листопада 1943 р.: «В останніх часах німці посилили сильно кампанію винищування відділів УПА. В акціях беруть участь літаки і танки. Хвиля німецького нищення і терору охопила всі простори між Горинню і Стиром. На Цуманщині, Колківщині та інших сусідніх районах повно німецького війська. Все граблять і палять. Не лишають нікого і нічого. По селах дуже шукають за криївками. Населення під сильним німецьким терором показує місце криївок. Акцію ведуть широко і на довгу скалю»¹¹⁶.

Найсприятливіше для лісової армії розгорталися події на південному-сході Волині в районі ВО «Богун». До успіхів повстанців у листопаді 1943 р. в цьому регіоні слід зарахувати вдалий напад на німецьку реквізиційну експедицію біля с. Смига на Кременеччині, коли загинуло 18 німців, і атаку сотень Семена Котика — 'Докса' та 'Птаха' на велику групу німців біля с. Ярославичі Млинівського району, під час якої карателі втратили 25 солдатів убитими¹¹⁷.

Доволі масштабними боями позначилося протистояння з німцями відділів УНС у Прикарпатті у жовтні—листопаді 1943 р. 5 жовтня коло Космача вишкільний відділ УНС напав на групу німців, убивши при цьому 20 осіб. 30 жовтня в с. Недільна коло Самбора німецька каральна експедиція оточила табір УНС. Протягом дня німці безуспішно штурмували добре укріплені в гористій місцевості позиції повстанців. Після цілоденного бою, під покровом ночі оборонці табору вирвалися з оточення й вийшли в гори. За даними української сторони, в боях загинули 160 німців, втрати серед повстанців оцінено цифрою 34 убитих¹¹⁸.

¹¹⁴ *Літопис УПА. Нова серія.* — Т. 2. — С. 506–507.

¹¹⁵ *Кентій А. В. «Двофронтова» боротьба УПА.* — С. 187.

¹¹⁶ *Там само.*

¹¹⁷ *УПА в світлі документів з боротьби...* — С. 24–26.

¹¹⁸ *Там само.* — С. 19–21.

Наприкінці листопада 1943 р. відділи УНС вели важкі оборонні бої з німецькими каральними експедиціями в районі Копиленців, Чорного Лісу, Станіславова¹¹⁹.

Протягом жовтня—листопада УПА й УНС мали 47 боїв із німцями, а сільська самооборона — 125 сутічок.

У жовтні—листопаді у важких боях з ворогом, який переважав чисельно, повстанці знищили понад 1,5 тис. німців. Втрати упівців та УНС (без сільської самооборони й мирних мешканців) сягнули 414 осіб убитими¹²⁰.

У той же час із червоними партизанами було проведено 54 бої¹²¹. Звіти радянських партизанів свідчили, що в Рівненській і Тернопільській областях населення налаштоване націоналістично, а тому спільно з повстанцями перешкоджає розвитку партизанського руху. «Дрібні групи партизанів націоналісти просто знищують. Вступаючим у ці області партизанам створюються неможливі умови, влаштовуються засідки, постійні напади на загони великими силами». Наприкінці жовтня — на початку листопада командири І. Шитов і О. Сабуров доповідали, що активність націоналістів наростає, повстанці намагаються витіснити партизанів з Волині та українського Полісся в Білорусію. Частими стали бої неподалік партизанського аеродрому в с. Дубники Городницького району Житомирської області. Паралізованими виявилися радянські диверсанти і розвідники. Як відзначали радянські звіти, в цей час червоні загони втратили в боях з УПА «сотні найкращих партизанів». У з'єднанні О. Федорова, наприклад, загинули двоє командирів рот — Авксентьев і Вольтунов, у з'єднання ім. Щорса — комісар Пасенков і заступник командира з диверсій Валовій¹²².

З наближенням фронту радянські партизани все більше «заводнювали» Волинські та Поліські ліси і навіть проникали в Галичину. Згідно з директивою НКГБ УРСР від 26 жовтня 1943 р., партизани, які діяли на Правобережжі, повинні були максимально далеко проникати на територію Західної України і поряд з руйнуванням комунікацій противника масштабно боротися з УПА, — оскільки керівництво республіки надзвичайно стурбоване «зростаючою

¹¹⁹ Там само. — С. 21–22.

¹²⁰ Кентій А. В. «Двофронтова» боротьба УПА. — С. 188.

¹²¹ Там само. — С. 204.

¹²² Там само.

активністю бандерівської ОУН і бойовими діями створеної нею Повстанської Армії»¹²³.

Повстанці, зі свого боку, намагаючись підготуватися до подальшої боротьби проти радянської влади, намагалися витіснити противника з ключових лісових масивів, а також здійснили «чистку» серед своїх лав і в середовищі прокомуністично налаштованих селян. Щоб ефективніше «викурити» партизанів зі своєї території, упівці спробували позбавити червоних продовольства, зриваючи їхні «господарські операції» та суворо караючи тих селян, що добровільно давали партизанам їжу чи фураж. Партизани змушені були витратити на заготівлю харчів чимало сил. В. Бегма вказував у звіті, що на «господарські операції» партизани змушені виходити цілими взводами або ротами, озброївшись автоматичною зброєю і кулеметами. Найбільші баталії «за продовольство» розгорілися між УПА і партизанами в листопаді—грудні, коли обидві лісові армії створювали зимові запаси. Особливо жорстокими у грабунку селян під час заготівлі харчів на Поліссі виявилися Пінська партизанська бригада і польський партизанський загін ім. Тадеуша Костюшка. Зокрема, 18 грудня загін ім. Костюшка й загін ім. Сталіна напали на с. Лахвичі. Їх обстріляла місцева самооборона, яка після півгодинної перестрілки відійшла в ліс. Відтак партизани убили 25 мешканців села, спалили половину хат, доценту пограбували селян, забравши в них крім продовольчих запасів усю худобу й коней, полотно, рушники, простирадла, одяг і т. п. Цікаво, що майже ідентичні відомості про цей випадок містяться у повстанських джерелах і у спогадах учасниці радянського партизанського руху Ф. Соломян-Лоц¹²⁴.

* * *

У жовтні 1943 р. в історії бандерівської ОУН відбулися ще дві важливі події — на початку місяця з інспекцією на Волині та Поліссі побував фактичний керівник Організації Р. Шухевич. Перед ‘Тарасом Чупринкою’ стояло завдання ознайомитися з досвідом розбудови УПА і визначити, наскільки доцільно переносити його на інші території України. Судячи з усього, побачене справило на Р. Шухевича колосальне враження. «Повстанські республіки» з

¹²³ Кентій А. В. «Двофронтова» боротьба УПА. — С. 205.

¹²⁴ Мотука Г. *Українська партизанка*. — С. 258.

цивільною адміністрацією, школи, система медичного обслуговування населення, підприємства, які виробляли сірники з символікою лісової армії, млини, молочарні, мармеладні і макаронні фабрики, майстерні з пошиття уніформ і ремонту зброї, старшинські та підстаршинські школи, все це виглядало наче якась цілком інша реальність, яка не вписувалась у загальну воєнну картину. Після відвідин Р. Шухевич став беззастережним прихильником поширення волинського досвіду на інші регіони України. Він особисто очолив УПА і таким чином зосередив у своїх руках керівництво всією збройною боротьбою. Прибувши з Волині до Львова, Р. Шухевич наприкінці жовтня 1943 р. скликав першу після III Надзвичайного великого збору конференцію ОУН. На зібранні, що відбувалося в конспіративній квартирі на вул. Личаківській, окрім Романа Шухевича, були присутні: Дмитро Маївський, Дарія Ребет, Микола Лебець, Дмитро Грицай, Михайло Степаняк, Олександр Луцький, Мирослав Прокоп, Василь Охримович, Ростислав Волошин. Р. Шухевич відзвітував про свою поїздку і про стан УПА на Волині. Після дискусій було ухвалено рішення поширювати волинський досвід на Галичину і Правобережжя. Волинь і Полісся мали залишатися головними базами повстанського руху, там передбачалося створювати великі продовольчі склади, концентрувати збройні запаси, готувати кадри. Вже організовані групи повстанців із волинських та поліських лісів мали рейдувати в інші області і закріплюватися на місцях. Основний наголос у питанні заготівлі харчів та озброєння слід було робити на реквізиції з німецьких сільськогосподарських підприємств і складів, роззброєнні німців і їхніх союзників. Також на конференції вперше детально було обговорено проект створення понадпартійної репрезентації воюючої України, яка мала б нав'язати контакти із західними альянсами в якості підпільного українського уряду. Річ у тім, що за умов очевидного програшу Німеччини в війні командування УПА і керівництво ОУН провело переговори з Бухарестом і Будапештом, а також низку локальних перемовин із командирами окремих частин і з'єднань угорців, італійців, словаків, румунів, латишів. Суть місцевих розмов зводилася до укладення угод про ненапад, підтримку УПА зброєю в обмін на харчі й безпечний прохід підконтрольними повстанцям територіями. Переговори ж у Бухаресті і Будапешті, на думку більшості дослідників, були спробою

вивести українське питання на міжнародну арену — можливо, налагодити контакти з країнами Заходу. Під час цих переговорів гостро давався взнаки брак загальноукраїнського органу, який би репрезентував перед світом боротьбу за незалежність України й міг би бути визнаний повноправним представником українського народу.

З метою формування репрезентативної понадпартійної структури конференція доручила Р. Волошину провести переговори з мельниківцями й представниками довоєнних українських партій.

Одночасно, реалізуючи тактику повстання всіх поневолених народів СРСР, оунівці провели 21—22 листопада 1943 р. Першу конференцію поневолених народів Східної Європи і Азії у с. Будараж на Рівненщині. До участі в конференції було відібрано 39 осіб, які представляли національні легіони в УПА і були вихідцями з 13 радянських республік чи автономій. Окрім п'яти українців, у конференції брали участь по шестеро грузинів і азербайджанців, п'ятеро узбеків, по четверо вірмен і татар, по двоє білорусів і осетинів, а також казах, чуваш, кабардинець, черкес і башкир. Очевидно, що люди, які взяли участь у конференції, були випадковими особами, які в кращому разі мали авторитет серед своїх товаришів по зброї, але не репрезентували своїх народів. Однак керівництво українського визвольного руху сподівалося з їхньою допомогою створити справді потужні національні легіони при УПА, які би змогли пробитися у свої рідні краї, щоб розпалити там полум'я загальносоюзного повстання. На конференції було ухвалено відозву «До народів СРСР» і створено Союз поневолених народів Східної Європи та Азії. Практично виявити себе в ході війни (окрім розповсюдження пропагандистських летючок) цьому союзові не вдалося. Лише в повоєнні роки на Заході ідея Союзу поневолених народів була трансформована в Антибільшовицький блок народів і доволі вдало реалізована в умовах еміграції.

У грудні 1943 р. у Львові зібралася Друга конференція ОУН(б), склад її учасників повторював склад учасників жовтневої конференції, до яких приєдналися шеф СБ Микола Арсенич і лідер підпілля на Великій Україні Василь Кук. На зібранні було вирішено остаточно перетворити відділи УНС в УПА-«Захід» і

послідовно дотримуватись у пропаганді й організаційній літературі постанов та програмних змін, затверджених на III Надзвичайному великому зборі. Також на грудневій конференції було попередньо затверджено склад позапартійного органу — політичної надбудови УПА і проект його назви — Головна Визвольна Рада. Таким чином у наказі Головного військового штабу УПА від 18 грудня 1943 р. уже стверджувалося, що Повстанська Армія є українськими збройними силами, «найвищим зверхником» яких вважається «Головна визвольна рада».

Саме в грудні 1943 р. командування УПА доклало найбільших зусиль, щоб переформувати свої збройні відділи партизанського типу в регулярну армію. Велику увагу було приділено посиленню дисципліни, впровадженню статутів зразка регулярних армій, системи військових звань, підготовки кадрів тощо.

Тим часом, в останній місяць 1943 і в перший місяць 1944 р. фронт відкотився безпосередньо на територію діяльності УПА-«Північ» та УПА-«Південь», бої йшли в Житомирській, Вінницькій, Рівненській областях. Повстанські відділи опинились у фронтовій смузі. Перед ними постали два найголовніші противники — радянські партизани й диверсанти, яких масово закидали в ліси за лінію фронту групами по 500—1 000 осіб, і німецькі частини, які намагалися придушити і повстанський, і червоний партизанський рухи у своєму тилу. Важкі бої відділів УПА з німцями, козачими частинами при німецькій армії та поліційними загонами, складеними з представників різних народів СРСР, відбувалися на зламі 1943—1944 рр. у лісах коло Маневичів, Кудриня, Кременця, Дубна, Острога, Кам'янець-Подільського.

Намагаючись вивести свої відділи з-під ударів німецької армії, червоних партизанів і радянських військ, Головне командування УПА 24 грудня 1943 р. затвердило «Тактичну інструкцію», згідно з якою на «німецькому фронті» слід було подбати про якнайбільше збереження всіх «фізичних, духовних і моральних сил і засобів нації для вирішального моменту боротьби», а тому проводити лише самооборонні акції, уникаючи «зачіпних боїв» проти німців. Битися з німцями можна було лише у випадку їхнього нападу, під час захисту населення від каральних експедицій, з метою «відстрашення» їх від подальших антиповстанських заходів, для здобуття зброї та амуніції. При цьому підкреслювалося, що

найголовніше — перезимувати без втрат. Також командування і Головний військовий штаб УПА наказували за можливості стягнути всі повстанські відділи і з'єднання у великі лісові масиви для того, щоб перечекати перехід фронту. Найгірше в цій ситуації було куреням УПА-«Південь», яким довелося покидати територію Поділля й Уманщини та рухатися в напрямку Кременецького і Славутського лісових масивів або за Збруч на територію Галичини. Зберігся звіт командира 'Гармаша' про відхід одного з куренів УПА-«Південь» на Захід у січні 1944 р., документ дає змогу скласти уявлення про ці події: «Дня 1.1.1944 р. від командира Остапа дістав я наказ виїхати до Вінниці з Умані. Тож виїхав я 1.1.1944. Прибув до Вінниці 3.1.1944 р. де зустрівся з другом Батьком. Батько отримав мене з курінним Бистрим, котрий має йти зі мною з двома сотнями на Уманщину. В той час на Вінниччині було около чотири сотні війська. [...] В тих днях ще, ато в селі Лисогірка, де стояло наше військо, мали бій з німаками, котрий був по нашій стороні виграний. Німоту відбито з більшими втратами людськими й матеріальними. Німота лишила 35 своїх трупів на полю бою і оставила 2 полкових міномети, 13 скорострільів легких "Кольт", 80000 амуніції до гвинтівок, 400 ручних гранат, 3 радіо-апарати, 3 автомобілі, багато печеного хліба і іншого дечого. Той бій провадив сотенний Довбуш. Хотя й військо було добре, однак, тоді в тих теренах не можна було перебувати. Ато з таких причин, що німаки відступали з фронтом і заповнили всі села своїм військом, а ліси були опановані більшовицькими партизанами і в додатку ще й ми. Значить наш рух був більшовикам дуже знаний, тому що бачили наше військо і навіть мали з нами переговори і т. д. Тож ми рушили в напрямку на захід. По дорозі мали ми іще два поважні бої, один в селі Перогівка, котрий теж зістав по нашій стороні виграний. Німаків було 185, а наших одна сотня, котрою провадив сотенний Довбуш. Німаки оставили на полі бою 37 вбитими, ми здобули одну автомашину, пару "Кольтів" і амуніції, а з наших двох забитих. А третій бій відбувся в селі Канівка. Це село Канівка лежить в степу Кам'янець-Подільської області, над Збручем. З обставин маршруту ми заквартирували вже дньом в цім селі. В других селах стояло довкола повно німаків. В десятій годині дня зачався бій з кількакратно більшою силою німаків. Німаки зайняли вже були половину села, коли сотенний Сокіл у

завзятім бою вигнав німаків із села. Було так, що ішли на рукопашні бої, кидали гранати через хати і так вигнали німаків із села. У той час командир Саблюк вислав горою за селом чоту, котра спричинила собою панічний відступ німаків. Цілий день німаки наступали, щоб знову захопити село, але всі наступи були відбиті з великими німецькими втратами. Аж надвечір німці вжили танків і літаків та й запалили те село, де наше військо містилось. Тоді ми мусіли відступити. Скористалися ми тим, що дим із горючого села нісся на поле і тим зробив нам добру заслону до відступу. Втрати по нашій стороні 4 убитими, а німаків 222. [...] Далі відділ потяг у Галичину»¹²⁵.

Очевидно, що не всі бої з німцями виглядали так блискуче, проте все одно основні кадри повстанських відділів удалося зберегти перед німецьким натиском у час просування фронту через Волинь, Полісся та Поділля.

Також у грудні 1943 — січні 1944 р. тривали завзяті бої між УПА і червоними партизанами в лісах Житомирщини, Вінниччини, Хмельниччини, Рівненщини і північної Тернопільщини. Впертий і жорстокий характер боїв відзначали обидві сторони. Зокрема, еміграційний історик Л. Шанковський писав: «Боротьба з червоними партизанами була куди складнішою за боротьбу з німцями. Партизани — це був бойовий, відважний і жорстокий противник, що знав мову і місцеві умови та вмів прекрасно маскуватися. У боротьбі з цим противником УПА здобувала важливий досвід для прийдешньої боротьби»¹²⁶. Аналогічно радянські учасники подій визнавали Повстанську Армію небезпечнішим противником за німців. У своїх звітах до ЦК КП(б)У керівник партизанів Кам'янець-Подільської області С. Олексенко зазначав, що був свідком декількох боїв, у яких повстанці «міцно билися». «Партизани, учасники цих боїв говорили, що таких нахаб в боях ще не бачили»¹²⁷. Відомий партизанський командир полк. Н. Наумов 24 грудня 1943 р., напередодні рейду його з'єднання територією Західної України, занотував у щоденнику: «Я молю свого бога, щоб німці до мого прибуття

¹²⁵ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 4: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ (1943–1959). — Кн. 1: 1943–1945. — Київ–Торонто, 2002. — С. 149.

¹²⁶ Шанковський Л. УПА. — С. 529.

¹²⁷ Кентій А. В. «Двофронтова» боротьба УПА... — С. 204.

вигнали бандерівські банди з Кременецьких лісових масивів і взагалі із Західної України»¹²⁸.

На зламі 1943—1944 рр. лідерам ОУН і командуванню УПА стало цілком очевидно, що німці вже недовго утримуватимуть українські землі, англо-американці не прийдуть на Балкани, в Румунію та Угорщину, а радянські війська й репресивний апарат більшовиків залишаються достатньо сильними. Перед українським підпіллям відкривалася нова перспектива — тривалої і виснажливої боротьби з радянським режимом, боротьби без компромісів і поступок, аж до остаточного знищення противника. ОУН і УПА підготувалися до цієї боротьби так добре, як це було можливо в умовах війни. Ліва частина цієї підготовки припала на 1943 рік — рік великої праці і великих сподівань.

¹²⁸ Кентій А. В. «Двофронтова» боротьба УПА... — С. 204.

СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ВИНИЩУВАЛЬНИХ БАТАЛЬЙОНІВ У ДРОГОБИЦЬКІЙ ОБЛАСТІ (1944–1948)

Наукові розвідки про український визвольний рух 1940-х—1950-х рр. охоплюють різноманітну проблематику, пов'язану як зі специфікою діяльності українського підпілля, заплілля й УПА, так і з засобами та методами антиукраїнської роботи більшовицьких спецорганів. Одним із механізмів боротьби радянської влади, зокрема структур НКВД-МВД і НКГБ-МГБ, з українськими повстанцями було формування (переважно з представників місцевого населення) так званих «истребительных батальонов». Їхня діяльність та значення в українсько-більшовицькому протистоянні, на нашу думку, вивчені недостатньо і потребують подальшого дослідження.

Виникнення та діяльність винищувальних батальйонів (ВБ) у західних областях України висвітлювали І. Білас, В. Сергійчук, Ю. Киричук, С. Макарчук, К. Науменко, О. Лисенко та А. Кентій, Д. Веденєєв і Г. Биструхін¹ та ін. Однак у працях названих науковців не досліджено особливостей цих парамілітарних структур у регіонально-територіальному зрізі. Винятком, щоправда, є

¹ Білас І. *Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2-х кн.* — Київ, 1994. — Кн. 1. — 432 с.; Сергійчук В. *Десять буремних років. Західноукраїнські землі у 1944–1945 рр. Нові документи і матеріали.* — Київ, 1998. — 944 с.; Сергійчук В. *Самі себе зовуювали. Діяльність винищувальних батальйонів проти українського національно-визвольного руху.* — Київ, 2003. — 80 с.; Киричук Ю. *Український національно-визвольний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія та практика.* — Львів, 2003. — 464 с.; Макарчук С. *Радянські методи боротьби з ОУН і УПА (за матеріалами 1944–1945 рр. з Дрогобицької та Львівської областей) // Дрогобицький краєзнавчий збірник.* — Дрогобич, 2002. — С. 65–91. — Спецвипуск; *Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія. Історичні нариси / Авт. кол.: В. Дзюбак, І. Ільюшин, А. Кентій, С. Кульчицький, О. Лисенко, І. Патриляк.* — Київ, 2005. — 495 с.; Науменко К. *Відродження і функціонування радянської карально-репресивної системи на західноукраїнських землях (1944–1953) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* — Вип. 16: Ювілейний збірник на пошану Івана Патера. — Львів, 2008. — С. 566–577; Веденєєв Д., Биструхін Г. *Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-ті роки.* — Київ, 2007. — 568 с.

публікація О. Безносюка², котра стосується участі ВБ в боротьбі проти збройних формувань ОУН і УПА на теренах Станіславщини в 1944—1945 рр. Ми ж ставимо за мету розкрити процес формування, а також комплексно охарактеризувати діяльність (чисельність, завдання, бойова ефективність тощо) ВБ у Дрогобицькій області з другої половини 1944 до 1 червня 1948 р. (час перелідопорядкування ВБ МВД і їх перетворення в групи охорони громадського порядку).

Як відомо, ВБ були створені в перші дні німецько-радянської війни відповідно до постанови Ради народних комісарів СРСР від 24 червня 1941 р. «Про заходи в боротьбі з парашутними десантами і диверсантами противника у прифронтовій зоні». На основі цієї постанови нарком внутрішніх справ Лаврентій Берія наступного дня видав наказ, відповідно до якого у прифронтових областях створювалися загони ВБ, їхні штаби й оперативні групи³. Звісно, формування ВБ відбувалося на різних територіях протягом усієї німецько-радянської війни, однак на західноукраїнських землях цей процес поновлено у зв'язку з навальним наступом радянської армії у 1944 р. 6 серпня 1944 р. від німців було звільнено Дрогобич, і одразу ж на теренах Дрогобиччини розпочалася робота з відновлення радянських окупаційних органів. Уже в середині серпня перший секретар Дрогобицького обкому КП(б)У Сергій Олексенко разом із новопризначеним начальником управління НКВД Дрогобицької області ген. Олександром Сабуровим і заступником начальника штабу винищувальних батальйонів Дрогобицького УНКВД Остапенком видав для секретарів райкомів та начальників райвідділів НКВД Дрогобицької області директиву про формування ВБ з «трудожачих, без відриву їх від виробництва». Згідно з документом, на ВБ покладалися такі завдання: боротьба з парашутними десантами і диверсантами противника, затримання дезертирів Червоної армії і «трудового фронту», забезпечення «революційного порядку» в районі⁴.

² Безносюк О. Винищувальні батальйони в боротьбі проти збройних формувань ОУН і УПА на теренах Станіславщини в 1944–1945 рр. // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-освітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2008. – № 14. – С. 364–370.

³ Там само. – С. 365.

⁴ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. 5001. – Оп. 2. – Спр. 125. – Арк. 27.

ВБ передбачалось укомплектовувати на основі колишніх партизанських загонів із залученням партійно-радянського активу, комсомольців, безпартійних, фізично здорових жінок і чоловіків, які добре показали себе у ставленні до радянської влади в період німецької окупації. Командирами ВБ слід було призначити начальників РО НКВД чи їхніх заступників, а заступниками командирів з політичної частини — одного з секретарів районного комітету (РК) КП(б)У — за рішенням бюро райкому. Директива зобов'язувала на посади начальників штабів батальйонів добирати осіб, які знають військову справу, здатні організувати оперативно-службову діяльність і бойову підготовку особового складу ВБ, їх обов'язково потрібно було затвердити на засіданнях бюро райкомів КП(б)У. Списки затвердженого командного складу батальйонів наказувалося представити в штаб ВБ УНКВД Дрогобицької області до 1 вересня 1944 р.⁵

Директива вирішувала питання озброєння ВБ (використовувати трофейну зброю, підібрану на полі бою і відібрану в місцевого населення), військової підготовки особового складу (проводити за програмою, розробленою штабом ВБ УНКВД з розрахунку 20 годин на місяць), політичної підготовки (проводити за програмою РК КП(б)У у вільний від роботи час), транспортного забезпечення (закріпити за батальйоном автівку будь-якої організації району і необхідну кількість гужового транспорту, щоб мати змогу швидко перекинути бійців у район бойових дій), харчового забезпечення (зобов'язати райторги заготовити для ВБ триденний запас харчів і тримати його на випадок проведення бойових операцій), організації зв'язку (створити при ВБ групи зв'язку) та підтримки місцевого населення (у всіх населених пунктах області зорганізувати з місцевих мешканців групи сприяння ВБ і покласти на них обов'язок інформувати «ястребків» про висадку парашутних десантів, появу шпигунів і диверсантів противника чи просто підозрілих осіб), грошового утримання (бійцям ВБ за період участі в операціях зберігати оклад за місцем праці, а в колгоспах — здійснювати нарахування трудовнів) та інші організаційні моменти (зокрема виділення і обладнання приміщень для ВБ). Перші секретарі РК КП(б)У і начальники РО НКВД не пізніше як через

⁵ Там само. — Арк. 27–28.

15 днів після отримання цієї директиви повинні були закінчити організацію ВБ, забезпечивши їх необхідним озброєнням, транспортом і приміщеннями⁶.

Зауважимо, що завдання ВБ у зв'язку з остаточним «звільненням» території України від нацистів до кінця 1944 р. суттєво змінилися: їх переорієнтували на боротьбу з визвольним рухом. У структурно-оперативному плані ВБ підлягали відділам боротьби з бандитизмом. Одним із першорядних завдань створеного 1 грудня 1944 р. Головного управління боротьби з бандитизмом НКВД СРСР була «організація винищувальних батальйонів, їх навчання, матеріальне забезпечення й оперативне використання»⁷. Крім участі в боротьбі з «бандами» та виловлюванні дезертирів, бійці ВБ виконували охоронну службу в селах і містах, на підприємствах та в установах (зокрема заводах, фабриках, радгоспах, колгоспах, РО НКВД тощо), а також на залізницях і шосейних шляхах. До прикладу, на теренах області в грудні 1944 р. силами ВБ (52 групи загальною чисельністю 320 осіб) охоронялося 49 залізничних і 3 шосейних мостів⁸. Окрім цього, бійці ВБ та учасники груп сприяння наприкінці війни «обслуговували» в області ще й 21 пост повітряного спостереження⁹.

Пізніше ВБ виконували й інші завдання, зокрема, охороняли виборчі комісії під час виборів до Верховної ради СРСР (10 лютого 1946 р.) та Верховної ради УРСР (9 лютого 1947 р.), допомагали збирати різноманітні податки («контингенти»), позики тощо. Наприклад, у с. Липа Комарнівського району 5 вересня 1946 р. збирати контингенти допомагали чотири «ястребки»¹⁰. У повстанському звіті про події в Крукеницькому районі від 25 жовтня до 25 грудня 1947 р. йдеться про ВБ у с. Пнікут, який більшовики використовували як «допоміжний елемент» для «стягання всяких большевицьких данин, податків та залишків контингенту»¹¹. Інколи ВБ залучали до виселення людей. Зокрема, 27 грудня 1944 р. взвод Боринського ВБ (18 осіб) під командуванням начальника штабу

⁶ ДАЛО. – Ф. 5001. – Оп. 2. – Спр. 125. – Арк. 27–28.

⁷ Білас І. Репресивно-каральна система... – Кн. 1. – С. 258.

⁸ ДАЛО. – Ф. 5001. – Оп. 6. – Спр. 47. – Арк. 9.

⁹ Там само. – Арк. 10.

¹⁰ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 78. – Арк. 357.

¹¹ Там само. – Т. 77. – Арк. 20.

батальйону мол. лейт. Нагорняка разом із 20 бійцями прикордонної застави брав участь у виселенні сімей повстанців із с. Задільське¹².

Принципи формування ВБ передбачали добровільність, однак насправді задля виконання партійно-урядової директиви використовувалися будь-які засоби — від звичайнісінького адміністрування аж до шантажу і насильства. У звіті оунівського підпілля щодо пропагандивної роботи у Стрийському, Скільському, Славському, Боринському і Турківському районах (документ датований 1950 р., але дає огляд подій від часу поновлення радянської окупації) зазначається: «Усе зорганізовано при допомозі насильства. В тій цілі роблено облави на села, відбувалися горезвісні людоловлі, арештовано і тортуровано людей. Замість до ФЗН* і ча**, [...] забирали молодь в стрибки»¹³. В іншому повстанському звіті за грудень 1945 р. (невідомо, хто звітував, але документ потрапив до рук працівників Дрогобицького УНКВД, і в ньому згадано села Боринського р-ну) читаємо: «Заходи по яструбках проходять так: роблять облави на село, прямо оточують село, ловлять всіх чоловіків і нікому нічого не кажучи беруть в істребітелі. В істребітелі набирають не спитавши жодного чоловіка, хоче він чи не хоче, якщо не хоче — б'ють і арештовують. Було декілька випадків, що того, хто не хотів арештували і досі тримають»¹⁴. Подібну інформацію наведено у звіті районного пропагандиста 'Горбая' (грудень 1945): «[...] в селах де підступи нам важкі, організують насильно [...] великі загони істребітелів (по 50 чоловік в селі) [...]»¹⁵.

Створення ВБ і груп сприяння в західноукраїнських областях, зокрема і в Дрогобицькій, було справою вкрай важкою з огляду на те, що місцеве населення широко підтримувало оунівське підпілля й формування УПА та не бажало надавати допомогу більшовикам. Це відзначали й радянські посадовці. У «Доповідній записці про оперативно-службову діяльність винищувальних батальйонів УНКВД в Дрогобицькій обл. за грудень місяць 1944 р.» (за підписом О. Сабурова) вказано на труднощі з організацією груп сприяння

¹² ДАЛО. — Ф. 5001. — Оп. 6. — Спр. 47. — Арк. 9.

* ФЗН — школа фабрично-заводського навчання.

** Так у тексті. Йдеться про Червону армію.

¹³ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 73. — Арк. 141.

¹⁴ ДАЛО. — Ф. 5001. — Оп. 7. — Спр. 219. — Арк. 165.

¹⁵ Там само. — Арк. 170.

ВБ, зокрема на відсутність «відповідного контингенту в населених пунктах», а також «боязнь терористичних актів з боку бандитів» (це особливо відзначали начальники штабів ВБ Новострілищанського, Журавненського, Ходорівського, Славського, Боринського, Стрийського, Жидачівського і Хирівського р-нів)¹⁶. Аналізуючи процес формування ВБ в Дрогобицькій області, виділимо декілька категорій населення, яких вдалося (добровільно та примусово) залучити до ВБ у 1944—1948 рр.

1) Робітники та працівники радянських установ і організацій у містах. Ця група була кількісно найменшою, але її представники потрапили до радянських парамілітарних формувань найраніше — з огляду на те, що спочатку ті інтенсивно формувалися саме в містах. Наприклад, на грудень 1944 р. 85% бійців Самбірського ВБ мешкали у районному центрі¹⁷.

2) Селяни-бідняки, які піддалися радянській агітації чи силовому тиску. Для прикладу, секретар Добромільського райкому компартії Дудніков наказував посилити склад ВБ за рахунок селянської бідноти, відданої радянській владі¹⁸. Серед таких селян були й особи «ідеологічно вишколені», як, наприклад, «істребки» з с. Летня Меденицького району (це село ще з кінця XIX ст. перебувало під впливом москвофілів, а в міжвоєнний період — Комуністичної партії Західної України /КПЗУ/).

3) Репатріанти з Німеччини та інших європейських країн (здебільшого колишні оstarбайтери; не раніше 1945 р.), яких під загрозою виселення до Сибіру змушували співпрацювати з радянською владою.

4) Демобілізовані з Радянської армії (знову ж не раніше 1945 р.). Про це говорить і цитований вище повстанський звіт з кінця 1945 р.: «Переважно підбирають тих, хто вернувся з Німеччини і демобілізованих. Особливо останні не хочуть іти, кажучи: “Давайте мене в армію або на роботу, а в істребителі не підуть”»¹⁹.

5) Комсомольці (передовсім місцеві) і «актив». Згідно з постановою Дрогобицького обкому КП(б)У від 8 січня 1946 р., О. Сабурову наказувалося до 1 лютого 1946 р. «втягнути» (*sic!*) до ВБ в кожному

¹⁶ ДАЛО. — Ф. 5001. — Оп. 6. — Спр. 47. — Арк. 10.

¹⁷ Там само. — Арк. 6.

¹⁸ Там само. — Арк. 64.

¹⁹ Там само. — Оп. 7. — Спр. 219. — Арк. 165.

селі передусім демобілізованих, комсомольців і актив села²⁰. Уже на 20 жовтня 1946 р. в 316 сільських батальйонах було 930 комсомольців, із них 87 — затверджені комсоргами ВБ. У Нижньо-Устрицькому районі з 59 молодих людей, що перебували в складі 10 ВБ (загальною чисельністю 102 бійці), 30 були комсомольцями. З 14 бійців ВБ с. Чорне цього ж району 10 осіб на той час були членами ВЛКСМ²¹. 25 червня 1947 р. секретар Дрогобицького обкому Лисенко повідомляв відділ західних областей ЦК КП(б)У, що в області триває поступове поповнення чисельності груп ВБ за рахунок комсомольців і «кращої частини сільської молоді»²².

б) Колишні бійці УПА, які «зголосилися» до місцевих відділів НКВД з огляду на амністії. Характерною в цьому плані є доля мешканця с. Літиня Меденицького району Дмитра Боднара, який у 1944 р. вступив до УПА, воював на Лемківщині в сотні під командуванням 'Бульби', пізніше — в сотні 'Крісового', згодом — у самооборонному кушовому відділі (СКВ) рідного села. Однак у лютому 1945 р. він «зголосився» до РО НКВД в Меденичі і, щоб уникнути мобілізації, вступив до ВБ²³. Як свідчать документи українського підпілля, зокрема звіт за червень 1946 р., в якому подано кількісну характеристику ВБ в Турківському районі, переважна більшість стрибків у селах цього району (крім с. Ісаї) — «це наші «зголошенці»»²⁴.

Слід зазначити, що партійне керівництво області планувало створити ще й спеціальні ВБ, складені винятково з комуністів і комсомольців. Так, у листі до міністра внутрішніх справ УРСР Тимофія Строкача і командувача внутрішніх військ Фадеева від 23 вересня 1946 р. секретар Дрогобицького обкому С. Олексенко зізнається, що на минулій нараді у Львові висунув пропозицію озброїти комуністів і комсомольців та створити з них ВБ з огляду на недостатню кількість сил для боротьби з «українсько-німецькими націоналістами». Однак генсек Микита Хрущов не підтримав цієї пропозиції²⁵.

²⁰ Там само. — Спр. 218. — Арк. 13; Там само. — Оп. 6. — Спр. 53. — Арк. 175.

²¹ Там само. — Оп. 7. — Спр. 66. — Арк. 218.

²² Там само. — Оп. 8. — Спр. 264. — Арк. 326.

²³ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 52. — Арк. 27.

²⁴ Там само. — Т. 78. — Арк. 278.

²⁵ ДАЛО. — Ф. 5001. — Оп. 7. — Спр. 220. — Арк. 35.

Етнічний склад ВБ загалом відображав національну специфіку регіону, а отже переважали в них українці. Проте на початковому етапі творення ВБ радянські карально-репресивні органи прагнули залучати до батальйонів якомога більше поляків (зважаючи на загострення українсько-польського протистояння в 1943—1944 рр.) і використати їх в антиукраїнських акціях. Як свідчить повстанський «Суспільно-політичний огляд терену від 1.11.1944 до 15.11.1945», «в кожному райцентрі і містечку є істрибітельний батальйон, зложений переважно з неукраїнського елементу. Останньо почали більшовики організувати стрибків по селах переважно з українців»²⁶ (ідеться про кінець 1944 — початок 1945 р.). Виконувач обов'язків прокурора УССР С. Шугуров 5 грудня 1944 р. інформував секретаря ЦК КП(б)У Дмитра Коротченка про те, що в Комарнівському районі за вказівкою керівника райвідділу НКВД Рябкова винищувальний загін був організований винятково з осіб польської національності²⁷. На 1 січня 1945 р. у винищувальних загонах Дрогобицької області нараховувалося 5 660 осіб, з яких росіян — 460, українців — 3 849, поляків — 1 288, євреїв — 58, циганів — 6, білорусів — 5, 1 татарин²⁸. Отже, польські «ястребки» складали 22,75% від загальної кількості бійців. Погодьмося, що це доволі значна цифра, адже на той час в області на 1 млн населення припадало приблизно 125 тис. поляків — тобто 12,5%.

З огляду на переселення представників польської нацменшини з України до Польщі кількість поляків у ВБ поступово зменшувалася. Під час наради секретарів РК КП(б)У, начальників райвідділів НКВД і НКГБ при Дрогобицькому обкомі КП(б)У 1 лютого 1945 р. О. Сабуров заявив: «Там (у Стрию. — Авт.) у винищувальний батальйон* набрали поляків, а вони виїхали до Польщі»²⁹. Крім того, НКВД уже з кінця 1944 і особливо в 1945 р. проводив чистку ВБ від бійців-поляків, яким часто та небезпідставно інкримінували причетність до Армії крайової або розбійницьке поводження з українським населенням. Про це засвідчив і згаданий повстанський «огляд терену», де сказано, що «поляків-істребків большевики

²⁶ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 71. — Арк. 302.

²⁷ Сергійчук В. Десять буремних років. — С. 170.

²⁸ ДАЛО. — Ф. 5001. — Оп. 6. — Спр. 47. — Арк. 5.

* Так у тексті.

²⁹ Там само. — Спр. 43. — Арк. 50.

багато виарештували»³⁰. Однак навіть у 1946 р. існували села, де ВБ складалися винятково з поляків. Для прикладу, в червні 1946 р. в с. Сусідовичі Старосамбірського району винищувальна група нараховувала 10 бійців — усі поляки³¹. В першій половині грудня 1947 р. більшовики створили в с. Пнікут Крукеницького району ВБ (80 осіб) винятково з місцевих поляків³².

Віковий склад та освітній рівень бійців ВБ найкраще демонструє «Список груп винищувальних батальйонів» (Старосамбірський р-н, березень 1945; за підписом заступника начальника РО НКВД Бурегі). У ньому найстаршим «бійцем» є Андрій Колток 1889 р. н., наймолодшим — Йосип Теребух 1925 р. н. Більшість бійців — 1899—1915 рр. н. з освітою 2—3 класи народної школи³³.

Чисельність ВБ в Дрогобицькій області протягом 1944—1948 рр. неодноразово змінювалася у бік як зростання, так і зменшення. Радянські документи свідчать, що на 1 грудня 1944 р. в області існувало 29 ВБ (у всіх 28 районах і обласному центрі. — *Авт.*) чисельністю 6 157 осіб. Однак протягом грудня цього року з ВБ вибуло 647 осіб (зокрема, до Червоної армії — 483, на навчання — 29, виїхало до Польщі — 83, виключено через хворобу — 7), але прибуло 150 новачків. Тож на 1 січня 1945 р. у складі ВБ Дрогобицької області нараховувалося 5 660 бійців³⁴. Попри це радянські спецоргани фіксували недоукомплектування ВБ в тих чи інших районах області. Так, на 1 січня 1945 р. в Журавненському районі було 142 бійці проти норми у 145, у Сколівському, відповідно — 120/145, у Стрілківському — 95/145, у Стрийському — 115/180, у Рудківському — 86/145, у Боринському — 133/145. ВБ інших районів нараховували вдвічі або й майже утричі більшу кількість бійців, ніж передбачалося. Наприклад, у Ходорівському районі ВБ мав налічувати 145 осіб, але налічував 313, у Дрогобицькому, відповідно — 145/281, у Комарнівському — 110/308, у Добромильському — 145/324, у Славському — 110/233, у Мостиському — 145/360³⁵ (див. Табл. 1.)

³⁰ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 71. — Арк. 304.

³¹ Там само. — Т. 78. — Арк. 290.

³² Там само. — Т. 77. — Арк. 20.

³³ ДАЛО. — Ф. 5001. — Оп. 6. — Спр 48. — Арк. 196—197зв.

³⁴ Там само. — Спр. 47. — Арк. 5.

³⁵ Там само. — Арк. 1.

ТАБЛИЦЯ 1.

Чисельність і бойова діяльність винищувальних батальйонів
у Дрогобицькій області за грудень 1944 р.
(дані на 1 січня 1945 р.)³⁶

№	Райони*	Необхідна к-сть бойців	Реальна к-сть бойців	Затрима- но осіб	З них «банди- тів»	Убито
1	Боринський	145	133	251	21	36
2	Бориславський	180	228	1	—	—
3	Добромільський	145	324	131	14	—
4	Дрогобицький сільс.	145	281	183	8	—
5	Дублянський	110	109	51	15	5
6	Жидачівський	145	152	55	8	7
7	Журавненський	145	142	31	18	20
8	Комарнівський	110	308	100	85	13
9	Крукеницький	110	195	56	1	—
10	Меденицький	110	138	278	86	85
12	Медиківський	110	132	41	—	—
13	Мостиський	145	360	115	—	—
14	Новострілицанський	110	200	124	7	2
15	Підбузький	110	200	29	14	3
16	Рудківський	145	86	81	5	—
17	Самбірський	145	297	108	6	13
18	Сколівський	145	120	79	29	8
19	Славський	110	233	33	20	13
20	Судовишлянський	110	218	120	10	—
21	Старосамбірський	110	213	73	1	—
22	Стрийський	180	115	312	252	26
23	Стрільківський	145	95	10	2	2
24	Хирівський	75	120	33	4	—
25	Ходорівський	145	313	149	21	12
	Загалом	3 130	4 712	2 444	627	245

³⁶ Таблицю складено на основі «Зведення про чисельність і бойову діяльність ВБ в Дрогобицькій області за грудень 1944 р. (1 січня 1945 р.)» (без підпису; див.: ДАЛО. — Ф. 5001. — Оп. 6. — Спр. 47. — Арк. 1).

* Немає даних за Турківським, Миколаївським, Нижньоустицьким, Нижанковицьким районами.

На жаль, радянські документи кінця 1944 — початку 1945 р. вказують лише загальну кількість зареєстрованих бійців ВБ у Дрогобицькій області й не дають навіть приблизних даних про те, скільки з цих «бійців» були озброєними (такі дані з'являються лише в 1946 р.) Щоправда, в одному з документів стверджується, що на 15 січня 1945 р. в області нараховувалося 6 013 бійців, які мали в арсеналі 2 148 гвинтівок, 168 автоматів, 72 ручні кулемети і 20 станкових кулеметів³⁷. Простий підрахунок показує, що цим можна було озброїти лише 2 388 осіб. Невідомо також, скільки із вказаної у радянських документах кількості бійців ВБ були бійцями саме ВБ, а не допоміжних формувань. Зауважимо, що за вказівкою НКВД УРСР від 13 листопада 1945 р. всі парамілітарні формування (навіть дрібні групи) почали називати винищувальними батальйонами, а їх чисельність планувалося довести до 20—30 бійців³⁸. Тож у свої довідки та звіти радянські спецоргани вносили загальну кількість учасників парамілітарних формувань, у тому числі й груп сприяння та груп самоохорони. Саме цим можна пояснити різку відмінність цифр у радянських документах. Так, за одними даними, на 15 грудня 1945 р. в області було створено 166 ВБ (точніше, взводів або відділень, котрі в документах, як зазначалося, почали гордо іменувати «батальйонами») загальною кількістю 2 811 осіб³⁹, за іншими — на 30 грудня 1945 р. — 191 ВБ чисельністю 3 108 бійців⁴⁰, за третіми — на 20 січня 1946 р. — 275 ВБ з особовим складом у 4 754 особи⁴¹, а за четвертими — уже через місяць (на 20 лютого 1946 р.) в Дрогобицькій області нараховувалося 415 ВБ із загальною чисельністю особового складу 6 616 бійців, із них озброєними були лише 3 151, тобто 47,6%. (див. Табл. 2). Зростання особового складу протягом лише двох місяців більш ніж удвічі, на нашу думку, можна пояснити тільки довільними приписками.

³⁷ ДАЛО. — Ф. 5001. — Оп. 6. — Спр. 47. — Арк. 58.

³⁸ Веденєєв Д., Биструхін Г. Двобій без компромісів. — С. 331—332.

³⁹ ДАЛО. — Ф. 5001. — Оп. 6. — Спр. 53. — Арк. 209.

⁴⁰ Там само. — Арк. 269.

⁴¹ Там само. — Оп. 7. — Спр. 218. — Арк. 41.

ТАБЛИЦЯ 2.

Чисельність ВВ в Дрогобицькій області на 20 лютого 1946 р.⁴²

№	Райони	К-сть сіль- рад	К-сть ВВ	К-сть бійців	з них озброєні
1	Бориславський	2	8	140	140
2	Бобринський	25	22	399	220
3	Дрогобицький	35	13	342	330
4	Добромільський	20	16	247	155
5	Дублінський	23	20	388	100
6	Жидачівський	22	18	101	75
7	Журавнівський	23	11	140	60
8	Комарнівський	25	6	91	63
9	Крукеницький	22	6	96	96
10	Меденицький	18	12	240	120
11	Мостиський	21	8	77	77
12	Медиківський	12	12	221	50
13	Нижанковицький	13	13	270	135
14	Новострілицанський	27	12	152	63
15	Нижньоустрицький	26	18	302	120
16	Миколаївський	21	10	189	75
17	Підбузький	17	18	223	65
18	Рудківський	35	22	346	154
19	Стрийський	48	23	281	230
20	Самбірський	35	34	820	305
21	Сколівський	23	22	225	71
22	Славський	28	12	177	65
23	Старосамбірський	26	16	160	43
24	Судовишнянський	23	16	153	72
25	Стрілківський	30	8	78	30
26	Турківський	25	24	410	124
27	Хирівський	17	14	242	53
28	Ходорівський	25	6	106	60
	Загалом	667	415	6 616	3 151

Уже через два тижні (на 5 березня 1946 р.) загальна кількість бійців ВВ (422 батальйони) Дрогобицької області зросла до 7 150 осіб,

⁴² Таблицю складено на основі «Довідки про кількість ВВ і їх озброєння в Дрогобицькій області станом на 20 лютого 1946 р.» (за підписом начальника відділу БВ УНКВД полк. Голубева; ДАЛО. — Ф. 5001. — Оп. 7. — Спр. 218. — Арк. 134).

із них озброєними були 3 287⁴³ — тобто майже 46%. Як бачимо, попри зростання чисельності ВБ кількість озброєних бійців відносно їхньої загальної кількості знизилася на 1,6%. Особливо вражають ВБ Самбірського району, чий кількісний склад сягнув 835 осіб, хоча озброєних бійців залишилося стільки ж, скільки й було — 305. Невтішна ситуація склалась і для ВБ Мостиського РО МВД: їхня загальна чисельність зросла до 277 осіб, хоча кількість озброєних бійців зменшилася з 77 (станом на 20 лютого 1946 р.) до 41.

Протягом квітня—липня 1946 р. відбулися значні зміни в кількісному складі ВБ. Як відомо, 18 квітня цього року оргбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову «Про посилення політичної роботи, підвищення більшовицької пильності та бойової виучки у винищувальних батальйонах західних областей УРСР», яка передбачала перетворення ВБ в «морально-політично стійкі й організаційно зміцнені бойові підрозділи, здатні вести активну боротьбу з залишками українсько-німецьких націоналістів». Для цього, зокрема, планувалося провести пильну перевірку складу всіх ВБ та «очистити їх від ворожих елементів, а також від осіб, що раніше були в бандах і не довели своєї відданості радянській владі активною боротьбою з бандитизмом». Постанова також зобов'язувала органи МВД і МГБ УРСР докорінним чином покращити агентурну роботу серед особового складу ВБ і забезпечити наявність у кожному батальйоні не менше 2-3 «секретних сотрудников»⁴⁴.

«Чистка» ВБ призвела до розформування десятків підрозділів. Власне розформування відбувалося за вказівками МВД УРСР від 28 квітня і 28 травня 1946 р. На 30 квітня в Дрогобицькій області нараховувалося 465 батальйонів загальною чисельністю 7 323 особи (за іншими даними, на 1 травня було 7 423 особи⁴⁵). З них у травні розформували 89 (838 бійців; за іншими даними, «скоротили» 88 батальйонів чисельністю 1 174 бійці⁴⁶). Найбільшу кількість батальйонів розформували в Миколаївському (18 ВБ чисельністю 90 осіб), Комарнівському (14 — 249 осіб), Жидачівському (9 — 110 осіб) районах⁴⁷. На 1 червня 1946 р., за радянськими документами, залишилося

⁴³ ДАЛО. — Ф. 5001. — Оп. 7. — Спр. 218. — Арк. 179.

⁴⁴ Сергійчук В. Десять буремних років... — С. 488.

⁴⁵ ДАЛО. — Ф. 5001. — Оп. 7. — Спр. 221. — Арк. 31.

⁴⁶ Там само. — Арк. 31.

⁴⁷ Там само. — Арк. 28 — 29.

376 батальйонів — 6 349 бійців⁴⁸. У червні кількість батальйонів зменшилася ще на 38 (597 бійців): у Боринському районі — на 13 (215 осіб), у Турківському — на 11 (170 осіб), у Підбузькому — на 10 (158 осіб)⁴⁹.

Зауважимо, що в радянських документах, які відображають процес розформуванням ВБ, трапляються неточності. Так, якщо на 1 травня було 7 423 бійці, а протягом травня звільнили 1 174 особи, то на 1 червня залишилося не 6 349 бійців, як сказано в документах, а 6 249. Однак такі розходження можуть бути пояснені тим, що водночас із розформуванням ВБ, яке проводили згідно з рішенням партії, місцеві райвідділи МВД набирали нових бійців і формували нові батальйони. Для прикладу, лише в квітні 1946 р. в Комарнівському районі було утворено 8 батальйонів «ястребків», у Новострілицанському — 4, в Мостиському, Рудківському і Нижньоустрицькому — по одному, а в травні 1946 р. ще один ВБ виник у Дублянському районі⁵⁰. Унаслідок такого «реструктурування» в Дрогобицькій області на 1 липня 1946 р. залишилося 338 ВБ, з них 122 озброєних (1 934 бійці) та 216 неозброєних (3 595 осіб)⁵¹.

Проте, як свідчить «Довідка про заходи з виконання рішення оргбюро ЦК КП(б)У від 18 квітня 1946 р. щодо винищувальних батальйонів Дрогобицької області», на 15 липня 1946 р. в області було вже 359 винищувальних батальйонів (найбільше — у Стрийському р-ні — 30, Боринському — 26, Рудківському — 25, Комарнівському і Самбірському — по 21) загальною чисельністю 6 132 бійці (найбільше — в батальйонах Боринського р-ну — 556, Дублянського — 360, Рудківського — 350)⁵². Щоправда, озброєними бійці були лише у 101 батальйоні (1 725 осіб). Помітно скоротилася кількість ВБ у Самбірському районі порівняно з березнем 1946 р. — з 34 до 8 (з 835 до 104 бійців), з яких озброєними виявилися всього 2 (25 бійців). Найбільша кількість неозброєних бійців була в батальйонах Боринського (448 осіб) та Дублянського (321 особа) районів. Зауважимо, що в усіх ВБ Дрогобицької області на той час працювали 19 реzydentів та 191 «агент-осведомитель»⁵³.

⁴⁸ ДАЛО. — Ф. 5001. — Оп. 7. — Спр. 221. — Арк. 31.

⁴⁹ Там само. — Арк. 28–29.

⁵⁰ Там само. — Арк. 31.

⁵¹ Там само. — Арк. 28–29.

⁵² Там само. — Арк. 26.

⁵³ Там само.

Вишкіл підрозділу винищувального батальйону. Проводить офіцер НКВД

Активне розформування ВБ в Дрогобицькій області не пройшло повз увагу партійного керівництва республіки. В постанові Політбюро ЦК КП(б)У про стан боротьби з українськими націоналістами в західних областях УРСР від 4 жовтня 1946 р. зазначалося: «Особливо погано керують винищувальними батальйонами в Дрогобицькій області. Замість зміцнення існуючих винищувальних батальйонів і створення нових, як цього вимагало рішення ЦК КП(б)У від 18 квітня 1946 р., Дрогобицький обком КП(б)У і органи МВД, не бажаючи займатися клопіткою працею, стали на шлях масового розформування винищувальних батальйонів»⁵⁴. Тож, зваживши на критику, управління МВД Дрогобицької області стало поступово збільшувати кількість озброєних бійців ВБ. На початку грудня 1946 р. секретар Дрогобицького обкому І. Горобець повідомляв організаційно-інструкторський відділ ЦК КП(б)У про те, що на 1 грудня 1946 р. в області існує 118 ВБ у складі 2 276 озброєних бійців (див. Табл. 3), а також більше 100 батальйонів у складі 1 500 незброєних бійців. Водночас він скаржився, що й досі повністю не виконано постанову ЦК КП(б)У про доведення числа бійців ВБ області до 5 000 озброєних людей⁵⁵.

⁵⁴ Сергійчук В. *Десять буремних років*. — С. 533.

⁵⁵ ДАЛО. — Ф. 5001. — Оп. 7. — Спр. 220. — Арк. 82; Там само. — Оп. 7. — Спр. 66. — Арк. 259.

ТАБЛИЦЯ 3.

Кількість ВБ в Дрогобицькій області на 1 грудня 1946 р.⁵⁶

№	Райони	К-сть ВБ	Загальна к-сть бійців
1	Бориславський	4	150
2	Бобринський	5	85
3	Дрогобицький	4	70
4	Добромильський	4	112
5	Дублінський	5	63
6	Жидачівський	4	113
7	Журавнівський	1	18
8	Комарнівський	6	143
9	Крукеницький	4	100
10	Меденицький	3	94
11	Мостиський	5	101
12	Медиківський	10	200
13	Нижанковицький	2	48
14	Новострілицанський	6	63
15	Нижньоустріцький	7	118
16	Миколаївський	4	90
17	Підбузький	3	84
18	Рудківський	7	101
19	Стрийський	4	102
20	Самбірський	4	75
21	Сколівський	4	53
22	Славський	2	44
23	Старосамбірський	3	31
24	Судововишнянський	3	36
25	Стрільківський	2	32
26	Турківський	5	46
27	Хирівський	3	43
28	Ходорівський	4	60
	Загалом	118	2 276

⁵⁶ Таблицю складено на основі «Справки о наличии сельских истребительных батальонов Дрогобычской области по состоянию на 1 декабря 1946 г.» (за підписом начальника відділу боротьби з бандитизмом (ББ) УМВД Дрогобицької області полк. Голубева): ДАЛО. – Ф. 5001. – Оп. 7. – Спр. 221. – Арк. 71.

Як бачимо, кількість озброєних ВБ порівняно з липнем 1946 р. дещо зменшилась, але зросла кількість бійців у них — з 1 934 до 2 276. Найбільші батальйони на той час були в Медиківському (200 осіб на 10 ВБ), Нижньоустрицькому (118/7), Комарнівському (143/6), Бориславському (150/4) районах⁵⁷. Однак деякі наведені у Таблиці 3 дані не зовсім відповідають дійсності. 11 грудня 1946 р. керівництво обласного управління МВД відзначало недоукомплектування ВБ. О. Сабуров підкреслював, що й досі не доведено чисельність ВБ в районах до норм, затверджених 7 серпня 1946 р. бюро обкому КП(б)У (на жаль, ми не виявили цього рішення бюро Дрогобицького обкому про норми чисельності ВБ в р-нах⁵⁸). На 11 грудня, для прикладу, в Старосамбірському районі було розформовано всі 3 батальйони, тоді як рішенням бюро обкому встановлювалася кількість особового складу ВБ на цій території у 170 бійців. У Судовишлянському районі, за даними О. Сабурова, було лише 10 бійців зі 150 визначених партійним рішенням, у Стрілківському — 32 зі 170, у Турківському — 46 зі 150⁵⁹.

19 лютого 1947 р. ВБ разом з обласним управлінням і районними відділами боротьби з бандитизмом були передані з МВД до структур МГБ. У Дрогобицькій області органам МГБ було передано 125 батальйонів загальною чисельністю 2 477 озброєних бійців. На той час у них на озброєнні було 163 кулемети, 1 134 автомати, 5 309 гвинтівок, 5 180 гранат⁶⁰. Проте менш ніж за півроку кількість бійців ВБ різко зменшилася: 1 червня 1947 р. в області нараховувалося 116 ВБ загальною чисельністю 1 826 бійців⁶¹. Це було наслідком чергової (протягом березня—квітня 1947) «чистки» ВБ у Дрогобицькій області (а також у Чернівецькій та Станіславській обл.) від «оунівської агентури» та «осіб, непридатних до несення служби у винищувальних батальйонах з різних причин»⁶². На жаль, нам не вдалося розшукати інформацію про кількість і чисельність ВБ в Дрогобицькій області наприкінці

⁵⁷ ДАЛО. — Ф. 5001. — Оп. 7. — Спр. 221. — Арк. 71.

⁵⁸ Відомо, однак, що 3 серпня 1946 р. бюро обкому КП(б)У Дрогобицької обл. розглядало питання «Про додаткові заходи з покращення діяльності винищувальних батальйонів» (ДАЛО. — Ф. 5001. — Оп. 7. — Спр. 220. — Арк. 90).

⁵⁹ ДАЛО. — Ф. 5001. — Оп. 8. — Спр. 265. — Арк. 160.

⁶⁰ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні... — Кн. 1. — С. 281.

⁶¹ ДАЛО. — Ф. 5001. — Оп. 8. — Спр. 264. — Арк. 326.

⁶² Сергійчук В. Десять буремних років. — С. 567.

1947 р. та на час їх передачі знову до компетенції МВД, що відбулася 1 червня 1948 р.

Бойова підготовка особового складу ВВ у Дрогобицькій області здійснювалася на основі плану, розробленого штабом ВВ управління НКВД (на грудень 1944 р. начальником обласного штабу був май. Смірнов, а його заступником — кап. Павлов⁶³), — вище вже мовилося про те, що на військову підготовку бійців відводилося 20 годин на місяць. *Політвиховна робота з «ястребками»* лягала на плечі райкомів компартії.

Наперед зауважимо, що рівень бойової та політичної підготовки бійців ВВ був «ахіллесовою п'ятою» цих парамілітарних формувань протягом усього часу їхнього існування. На засіданнях обкому та райкомів КП(б)У, коли йшлося про участь ВВ в боротьбі проти українського визвольного руху, обов'язково поставало питання підвищення якості бойового і політичного навчання бійців. Уже 22 вересня 1944 р. С. Олексенко в листі до секретарів райкомів зауважив, що в Меденицькому, Добромильському, Судовишнянському, Медиківському, Рудківському, Ходорівському та інших районах «послаблена праця з бійцями винищувальних батальйонів». «Батальйони повністю не укомплектовані, політична праця з бійцями не проводиться, внаслідок чого батальйони не виконують основних своїх завдань активної боротьби з бандами УПА та УНРА*, а більше несуть охоронну службу в районному центрі. Все це має місце тому, що районні відділи НКВС не достатньо працюють над питанням бойової підготовки бійців винищувальних батальйонів, а РК КП(б)У не контролюють та не допомагають органам НКВС, не надають необхідної практичної допомоги»⁶⁴.

На листопад і грудень 1944 р. штаб ВВ обласного УНКВД розробив програму бойової підготовки «ястребків», відповідно до якої на тактичну підготовку відводилося 4 год. на місяць, на спецтактичну — 22 год., на вогневу — 10 год., на стройову — 4 год. (загалом 40 год.)⁶⁵. Одначе, як свідчить «Доповідна записка про

⁶³ ДАЛО. — Ф. 5001. — Оп. 6. — Спр. 47. — Арк. 11.

* Українська народно-революційна армія — від липня 1943 р. назва загонів Тараса Боровця — 'Бульби', що діяли на Волині та Поліссі.

⁶⁴ Там само. — Оп. 2. — Спр. 125. — Арк. 21.

⁶⁵ Там само. — Оп. 6. — Спр. 47. — Арк. 5.

оперативно-службову діяльність винищувальних батальйонів УНКВД у Дрогобицькій області (за грудень 1944 р.)», ця програма не була виконана повністю: на тактичну підготовку витратили 3 год., на спецтактичну — 10 год., на вогневу — 7 год., на стройову — 7 год., на вивчення статутів Червоної армії — 2 год. (загалом 29 год.). Недовиконання пояснювали постійним залученням бійців ВБ до оперативних завдань⁶⁶. Політична підготовка ВБ за грудень 1944 р. включала такі теми: 1) успіхи Червоної армії в боротьбі проти німецько-фашистських окупантів; 2) звернення уряду УРСР до населення західних областей України; 3) боєць-«істрібітель» — захисник Батьківщини. Тривалість політвиховання всіх ВБ області в цьому місяці становила 8 годин⁶⁷.

Про рівень бойової підготовки й мобільності ВБ яскраво свідчать результати перевірки боєготовності у 12 ВБ, здійсненої методом навчальних тривог (збору ВБ на тривогу до РО НКВД). Заголом було проведено 42 збори, з них 21 нічний. Зокрема, Самбірському ВБ влаштували 2 нічних тривоги, на які в середньому прийшло 85% особового складу, причому ті бійці, котрі мешкали в місті, з'являлися через 1 годину, а мешканці сіл — через 3. Ще «кращі» результати продемонстрував Стрийський ВБ: ті бійці, котрі мешкали в місті, на дві денні тривоги збиралися в середньому за 2,5 год у складі 65%. Дрогобицький сільський ВБ на тривогу збирався до райвідділу НКВД аж 3 год., хоч і майже в повному складі (95%). В інших ВБ часові показники були дещо кращими, однак майже ніде до місця збору не прибуло 100% особового складу (за винятком Боринського ВБ, який, щоправда, збирався 40 хвилин)⁶⁸.

У наступні роки, попри всі директиви і партійні постанови, стан бойової та політичної підготовки бійців ВБ залишав бажати кращого. Наприклад, план навчання особового складу ВБ у першому півріччі 1946 р. включав 96 год. політичної підготовки, але було виконано 60 год. Із 36 год. спецтактичної підготовки виконано 30, із 24 год. стройової — 20, із 6 год. санітарної — 4, і лише 4 години, відведені на вивчення статутів Червоної армії, виконано

⁶⁶ Там само. — Арк. 6.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Там само. — Арк. 6–7.

повністю⁶⁹. У згаданій постанові оргбюро ЦК КП(б)У «Про посилення політичної роботи, підвищення більшовицької пильності та бойової виучки у винищувальних батальйонах західних областей УРСР» (від 18 квітня 1946) були вказані мінімальні норми навчальних годин у підготовці бійців ВБ: не менше 4 год. на тиждень для політзанять і не менше 4 год. на 10 днів для бойової підготовки⁷⁰ (як бачимо, для політвиховання відводилося більше часу, і це не дивно, адже слід було опанувати свідомість західноукраїнського «ястребка», перш ніж навчити його стріляти). Проте ці нормативи не виконувалися. О. Сабуров у доповідній записці на ім'я секретаря Дрогобицького обкому І. Горобця від 11 грудня 1946 р. писав, що в Боринському, Старосамбірському, Стрийському, Дублянському, Медиківському і Судовишлянському районах райкоми КП(б)У не виконують рішень ЦК і бюро обкому КП(б)У щодо покращення політичної підготовки «ястребків», а працівники, виділені райкомами для ведення виховної роботи з особовим складом ВБ, зовсім не проводять занять. Наприклад, завідділу агітації і пропаганди Стрийського РК КП(б)У А. Маковей за весь 1946 р. провів усього два заняття в закріпленому за ним ВБ с. Верчани, а призначений політруком цього підрозділу інструктор РК КП(б)У Чумаченко взагалі не провів жодної бесіди з бійцями. У ВБ с. Яблунівка цього ж району завідувач оргінструкторського відділу РК КП(б)У Каюк за цілий 1946 р. провів лише 3 заняття, останнє з них — у серпні. При цьому в батальйонах не було ні газет, ні журналів⁷¹. 24 грудня 1946 р. інструктор обкому КП(б)У В. Прокоф'єв повідомляв, що в Судовишлянському районі є 2 ВБ — в с. Варховичі (можливо, Вуйковичі. — Авт.) чисельністю 9 бійців і в с. Довгомостиська — 8 осіб, — однак бойова підготовка і політвиховна робота серед особового складу не ведеться. Більше того, в них не підібрано заступників командирів із політичної роботи⁷².

Недостатня увага місцевих карально-репресивних органів і партійних структур до належної організації ВБ зрештою вилилася в постійні *дисциплінарно-функціональні ускладнення*. Уже

⁶⁹ ДАЛО. — Ф. 5001. — Оп. 7. — Спр. 221. — Арк. 41.

⁷⁰ Сергійчук В. Десять буремних років. — С. 489.

⁷¹ ДАЛО. — Ф. 5001. — Оп. 8. — Спр. 265. — Арк. 159–161.

⁷² Там само. — Оп. 7. — Спр. 222. — Арк. 23–24.

14 листопада 1944 р. з'явилася постанова Меденицького РК КП(б) У «Про хід боротьби з бандерівськими бандами в районі», в якій зазначалося, що політично-виховна робота серед 300 бійців ВБ проводиться слабо, «внаслідок чого дисципліна серед бійців знаходиться на низькому рівні, а проведені операції по боротьбі з бандами були недостатні». З огляду на це, Меденицький райком зобов'язав начальника РО НКВД Тараненка дисциплінувати батальйон «з таким розрахунком, щоб та положена кількість бійців знаходилася повсякденно на безпосередній роботі по завданням в боротьбі проти банд, а не бовталася* без діла по Меденичах»⁷³. У постанові бюро Самбірського міськкому КП(б)У від 30 січня 1945 р., яка викривала незадовільну роботу місцевого міськвідділу НКВД, стверджувалося: «В складі винищувального батальйону зовсім відсутня дисципліна. Внаслідок бездіяльності і неповної завантаженості роботою, окремі бійці винищувального батальйону п'ячать, займаються мародерством серед населення сіл»⁷⁴. Про загальний стан дисципліни у ВБ на Дрогобиччині свідчить «Доповідна записка про оперативно-службову діяльність винищувальних батальйонів УНКВД у Дрогобичській області (за грудень місяць 1944 р.)», де зафіксовано 8 порушень внутрішнього порядку: 4 порушення правил караульної служби, 1 самовільний відхід із розташування батальйону, 1 суперечка з командиром, 2 несвоєчасні появи на тривогу⁷⁵. Однак, на нашу думку, ці цифри не відображають ситуацію в усій повноті.

Низький рівень дисципліни та слабка організація ВБ на Дрогобиччині мали такі аж ніяк не епізодичні вияви.

По-перше, порушення «соціалістичної законності» у діях бійців ВБ. 5 грудня 1944 р. в. о. прокурора УРСР С. Шугуров, інформуючи секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка про діяльність у Комарнівському районі організованого винятково з поляків винищувального загону, зазначав, що бійці цього підрозділу ляляли і били місцевих мешканців-українців, відбирали їхнє майно, спалювали будівлі. Діяльність загону, за висновком прокурора, сприяла розпалюванню національної ворожнечі між українським і

* Так у тексті.

⁷³ Там само. — Оп. 2. — Спр. 125. — Арк. 41.

⁷⁴ Там само. — Оп. 6. — Спр. 47. — Арк. 128.

⁷⁵ Там само. — Арк. 11.

польським населенням (цей загін прозвали «польська поліція»⁷⁶). В середині січня 1945 р. секретар Дрогобицького обкому компартії С. Олексенко, накреслюючи «практичні заходи» на виконання рішення ЦК КП(б)У від 10 січня 1945 р. «Про посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами в західних областях України», наводив низку випадків у Судово-Вишнянському, Комарнівському, Ходорівському, Медиківському районах, коли бійці ВБ та офіцери органів НКВД та НКГБ підпалювали будинки, конфісковували майно, убивали без суду і слідства громадян, які не належали до «банд»⁷⁷. 23 лютого 1945 р. на закритих зборах партійних органів Журавненського району секретар РК КП(б)У Балан скаржився, що ВБ не ведуть боротьбу з «бандами», а займаються іншими справами, наприклад пияцтвом і хуліганством⁷⁸. З березня 1945 р. в м. Журавні 3 бійці ВБ, перебуваючи в «самоволці», спалили хату Степана Куцика⁷⁹. «Деякі з них («ястребків». — *Авт.*) навчилися вже рабуватися. В своєму селі звичайно цього нероблять, але роблять це на інших, де їх не знають»⁸⁰, — стверджувалося в повстанському звіті «Суспільно-політичний огляд терену (Дрогобицьчини. — *Авт.*) від 1.11.1944 до 15.11.1945». Попри партійні постанови і рішення обкомів та райкомів щодо «зміцнення боездатності» ВБ, затвержені в листопаді 1945, квітні і жовтні 1946 рр., злочинні дії бійців ВБ, можливо в менших масштабах, але все ж таки мали місце. Як повідомляв в. о. прокурора Дрогобицької області Кравченко, 31 березня 1946 р. в с. Страшевичі Старосамбірського району 4 бійці ВБ на чолі з оперативними працівниками РО МВД Макаренком, Кругловим та Васильєвим під виглядом повстанців пограбували будинок місцевого селянина⁸¹. А 8 вересня 1946 р. більшовики зі «ястребками» грабували селян у с. Либохора Боринського району⁸².

По-друге, добровільна задача зброї українським повстанцям. У радянських документах майже не зафіксовано випадків роззброєння бійців ВБ у 1944 р. Натомість у «Довідці про заходи з

⁷⁶ Сергійчук В. *Десять буремних років.* — С. 170.

⁷⁷ ДАЛО. — Ф. 5001. — Оп. 6. — Спр. 47. — Арк. 30.

⁷⁸ Там само. — Спр. 49. — Арк. 179.

⁷⁹ Там само. — Спр. 46. — Арк. 73.

⁸⁰ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 71. — Арк. 302.

⁸¹ Сергійчук В. *Десять буремних років.* — С. 498.

⁸² ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 78. — Арк. 335.

виконання рішення оргбюро ЦК КП(б)У від 18 квітня 1946 р. щодо винищувальних батальйонів у Дрогобицькій області» (підписав 25 липня 1946 р. О. Сабуров) подано перелік таких акцій за 1945 і першу половину 1946 р. Так, у першому кварталі 1945 р. було зареєстровано 4 випадки роззброєння: у Новострілищанському районі (точно місцевість чи населений пункт не вказані) 2 січня 1945 р. «ястребки» віддали 3 гвинтівки, 23 січня — також 3 гвинтівки, 4 лютого — 11 гвинтівок; у Мостиському районі 25 січня 1945 р. бійці ВБ здали повстанцям аж 22 гвинтівки (загалом — 39 гвинтівок). У другому кварталі сталося 2 подібних випадки: у Сколівському районі 27 травня — 2 гвинтівки, у Судововишнянському 19 червня — 4 гвинтівки (загалом — 6 гвинтівок). Третій квартал теж позначився двома випадками роззброєння: в Рудківському районі 2 липня — 2 гвинтівки і в Дрогобицькому 3 серпня — 4 гвинтівки⁸³ (загалом — 6 гвинтівок). У четвертому кварталі мав місце 1 випадок — 1 грудня у Судововишнянському районі⁸⁴ повстанці забрали в «ястребків» 32 гвинтівки. Всього за 1945 р. відділи УПА відібрали в бійців ВБ 83 гвинтівки і 7 710 набоїв⁸⁵. Однак у цьому списку не названо, приміром, Комарнівського району, де 19 березня в с. Нове Село 18 бійців УПА роззброїли 19 «ястребків» на чолі з дільничним уповноваженим міліції Ромащуком (забрано 15 гвинтівок, 3 автомати, 1 ручний кулемет, 1 пістолет і 19 гранат)⁸⁶; Добромільського району, де 8 травня в с. Конів повстанці спалили хату бійців ВБ (там згоріли дільничний уповноважений Смірнов і міліціонер Дмитрієв) і роззброїли 4 «ястребків»⁸⁷; Нижанківського району, де в ніч на 21 квітня 30 повстанців у селах Пацьковичі, Боршевичі і Библо роззброїли 15 бійців ВБ (заходили до хати кожного «стрибка», дехто впускав їх і віддавав зброю добровільно, а декому виламували двері)⁸⁸; Дрогобицького району,

⁸³ Можливо, йдеться про випадок, що стався 2 серпня 1945 р. в с. Михайлівичі Дрогобицького р-ну, де роззброєно 4 бійці ВБ Дрогобицького РО НКВД, які охороняли залізничний міст (ДАЛО. — Ф. 5001. — Оп. 6. — Спр. 52. — Арк. 33).

⁸⁴ Можливо, йдеться про випадок, що стався 2 грудня 1945 р. в с. Волостків Судововишнянського р-ну, коли 40 повстанців роззброїли 16 бійців ВБ, а їх командира Мартинця розстріляли (ДАЛО. — Ф. 5001. — Оп. 6. — Спр. 46. — Арк. 313).

⁸⁵ ДАЛО. — Ф. 5001. — Оп. 7. — Спр. 221. — Арк. 35–36.

⁸⁶ Там само. — Оп. 6. — Спр. 55. — Арк. 123–123зв.

⁸⁷ Там само. — Спр. 50. — Арк. 29.

⁸⁸ Там само. — Оп. 7. — Спр. 219. — Арк. 51.

де 30 жовтня в с. Солець боївка роззброїла 6 «стрибків», а їхнього командира розстріляла⁸⁹.

Згідно з довідкою О. Сабурова, за перше півріччя 1946 р. сталися такі випадки роззброєння «бандитами» бійців ВБ: у с. Боневичі Добромільського району 3 квітня повстанці роззброїли 5 «ястребків», забрали 5 гвинтівок і 1 автомат, у с. Ляцьке (зараз Соляноватка. — *Авт.*) того ж району забрали 16 гвинтівок; у с. Млиниська Журавненського району 29 квітня роззброєно 7 бійців ВБ, забрано 6 гвинтівок та 1 автомат; у с. Голишів того ж району 4 травня роззброєно 6 бійців ВБ, забрано 6 гвинтівок; у с. Липовець Дрогобицького району 26 березня роззброєно 10 бійців ВБ, забрано 10 гвинтівок; у с. П'яновичі Самбірського району 8 березня роззброєно 7 бійців ВБ, забрано 7 гвинтівок; у с. Баківці Новострілицанського району 26 лютого роззброєно 7 бійців ВБ, забрано 7 гвинтівок; у с. Жупани Славського району 13 травня роззброєно 12 бійців ВБ, забрано 11 гвинтівок і 1 автомат; у с. Тамановичі Крукеницького району 14 квітня роззброєно 9 бійців ВБ, забрано 9 гвинтівок. Загалом з 1 січня до 1 липня 1946 р. в області сталося 9 випадків роззброєння повстанцями бійців ВБ, відібрано 77 гвинтівок і 3 автомати⁹⁰. Однак і цей перелік не є повним. Зокрема, не згадано про напад повстанців на с. Вацевичі Дрогобицького району, де 29 квітня 1946 р. бійці ВБ В. Стільма та Н. Янік віддали зброю (12 гвинтівок, 1 автомат і ручний кулемет), яку охороняли (щоправда, цьому передував невеликий бій, внаслідок якого було вбито вартового Косака)⁹¹. В середині травня 1946 р. боївка 'Крука' в с. Голобутів Стрийського району роззброїла більшовиків та «стрибків» і здобула 2 автоматичні зарядки та 8 крісів⁹².

Роззброєння бійців ВБ повстанськими відділами відбувалося і в наступні роки. Зокрема, у ніч на 8 вересня 1947 р. в с. Купятичі Нижанківського району 5 повстанців роззброїли 7 бійців ВБ⁹³; 2 квітня 1948 р. в с. Сусідовичі Старосамбірського району «ястребків» роззброїла боївка 'Пугача'⁹⁴; 27 травня 1948 р. в

⁸⁹ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 78. — Арк. 260.

⁹⁰ ДАЛО. — Ф. 5001. — Оп. 7. — Спр. 221. — Арк. 37.

⁹¹ Там само. — Спр. 219. — Арк. 44.

⁹² ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 78. — Арк. 299зв.

⁹³ ДАЛО. — Ф. 5001. — Оп. 8. — Спр. 265. — Арк. 143.

⁹⁴ Там само. — Оп. 9. — Спр. 145. — Арк. 37.

с. Береги Долішні Нижньоустрицького району підпільники роззброїли 5 бійців ВБ⁹⁵. Щоправда, далеко не завжди роззброєння було добровільним, траплялися випадки, коли бійці ВБ чинили опір. Наприклад, 28 квітня 1946 р. 7—10 повстанців спробували роззброїти «ястребків» у с. Дроховичі Новострілицького району. Але ті дали бій, убили одного повстанця і одного поранили. Подібна ситуація склалася 28 травня 1946 р. в с. Головеське Турківського району, де бійці ВБ, вступивши в бій з повстанцями, завдали їм втрат⁹⁶.

По-третє, *невиконання наказів командування та саботування обов'язків*. З огляду на кримінальну відповідальність за подібні дії, такі випадки траплялися не вельми часто. «Ястребки» інколи відмовлялися воювати з повстанцями, стріляти в них. Так, під час нападу сотні «Крилаті» на райцентр Журавно 13 січня 1945 р. 8 бійців ВБ відмовилися брати участь у бою, розбіглися хто куди, залишивши повстанцям 15 гвинтівок⁹⁷. 3 грудня 1945 р. в с. Баличі Мостиського району 10 бійців ВБ, відмовившись виконувати накази, покинули в сільраді зброю і розійшлися по домівках⁹⁸. А в липні 1946 р. в селах Соколова Воля, Гощівчик і Лодина Нижньоустрицького району емведисти роззброїли три групи ВБ загальною чисельністю 20 бійців, які «не виправдали себе в боротьбі з бандитами». Річ у тім, що групі «ястребків» с. Соколова Воля було наказано знищити «бандита» на прізвище Кордош. Але ті, хоч і мали можливість це зробити, не виконали наказу⁹⁹. Цікавий випадок трапився у Славську, де 12 червня 1945 р. 17 «стрибків» не лише покинули службу, але й звільнили 28 заарештованих родин, призначених до вивезення в Сибір (за радянськими даними, це відбулося в ніч на 14 червня)¹⁰⁰.

По-четверте, *перехід бійців ВБ до УПА*. Уже в грудні 1944 р. керівництво управління НКВД Дрогобицької області зафіксувало факт переходу в «банду» 6 бійців ВБ¹⁰¹. 27 березня 1945 р.

⁹⁵ Там само. — Спр. 144. — Арк. 14.

⁹⁶ Там само. — Оп. 7. — Спр. 221. — Арк. 33; Там само. — Спр. 219. — Арк. 30.

⁹⁷ Там само. — Оп. 6. — Спр. 46. — Арк. 22.

⁹⁸ Там само. — Спр. 53. — Арк. 167.

⁹⁹ Там само. — Оп. 7. — Спр. 222. — Арк. 6.

¹⁰⁰ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 78. — Арк. 242; ДАЛО. — Ф. 5001. — Оп. 6. — Спр. 50. — Арк. 141.

¹⁰¹ ДАЛО. — Ф. 5001. — Оп. 6. — Спр. 47. — Арк. 11.

*Старший лейтенант НКВД М. С. Краснослободцев
під час антиповстанської акції в Карпатах*

в Комарнівському районі від рук повстанців загинула група радянсько-партійного активу, а в полон потрапило 15 бійців ВБ. Через два дні 4 бійців відпустили, а 11 не повернулися — найімовірніше, вони приєдналися до повстанців¹⁰². 14 квітня 1945 р. в с. Коростенко Хирівського району повстанці вбили оперуповноваженого Хирівського РО НКВД А. Дерюгіна. Слідство встановило, що цьому посприяли бійці ВБ Мацишин, Шершієт (*sic!*) та Деркач, які пішли в «банду»¹⁰³. У ніч на 30 травня 1945 р. в с. Млиниська Журавненського району 6 бійців ВБ (зокрема Кузів і Олеськів), убивши дільничного уповноваженого РО НКВД Дятлова та «ястребка» Свірського, взяли кулемет, автомат і 6 гвинтівок та приєдналися до УПА¹⁰⁴. Особливо гучний перехід «ястребків» в УПА відбувся 9 червня 1945 р. неподалік с. Гаї Нижні Дрогобицького району. Оперативна група Дрогобицького РО НКВД, що складалася

¹⁰² ДАЛО. — Ф. 5001. — Оп. 6. — Спр. 49. — Арк. 145.

¹⁰³ Там само. — Спр. 46. — Арк. 182.

¹⁰⁴ Там само. — Спр. 56. — Арк. 139.

з 15 бійців ВБ на чолі з оперуповноваженим Боженовим і дільничним уповноваженим Шінтеревим, рухалися з Гаїв Нижніх до с. Раневичі. Проїшовши ліс, бійці почали стріляти в Боженова і поранили його в ногу, однак він кинув у гранату і сховався в лісі. Намагалися вони вбити і Шінтерева, але той утік. Опісля 11 «ястребків» (Дмитро Сольвар, Роман Николайський, Іван Даньків, Павло Борис, Микола Бойко, Федір Глобин, Степан Добуш, Петро Ляхович, Володимир Черховський, Олексій Зубицький, Іван Ваньків) подалися в ліс зі зброєю (1 ручний кулемет, 9 гвинтівок, 12 гранат, близько 1 тис набоїв). Інші 4 бійці (М. Грабер, П. Василенко, Г. Федис, С. Павлів) наступного дня з'явилися в РО НКВД, а 11 червня туди ж прийшов І. Ваньків, який був «секретним осведомителем» у ВБ. Він доповів, що організатором втечі є кулеметник Роман Николайський (родом із с. Унятичі), та повідомив про спробу втікачів об'єднатися з боївкою с. Гаї Нижні. Проте втікачів не прийняли, а скерували на перевірку до боївки СБ. Цього ж дня повернулися ще три бійці (С. Добуш, П. Ляхович і О. Зубицький), а інші 7 залишилися в УПА¹⁰⁵.

Як бачимо, перехід «ястребків» в УПА часто супроводжувався нападами і ліквідацією командирів, оперативних працівників НКВД, дільничних міліціонерів. З цього приводу С. Олексенко у довідці для ЦК КП(б)У «Про стан боротьби з бандами українсько-німецьких націоналістів 15 травня 1945 р.» писав: «Я не вношу ніяких пропозицій, але є факти, коли ястребки убивають дільничних уповноважених»¹⁰⁶. Так бійці ВБ виявляли своє справжнє ставлення до радянської влади і водночас намагалися заручитися довірою відповідних структур українського підпілля, передовсім СБ ОУН.

По-п'яте, *проникнення підпільників у ряди «ястребків»*. У лютому 1945 р. 12 повстанців із с. Літиня Меденицького району, серед них Михайло Козак, Микола Паньків, Микола Шевців, Микола Кузів, Іван Копелів, Микола Харів, за наказом командування на один місяць вступили в «ястребки». У ніч на 28 березня 1945 р. референт СБ Меденицького районного проводу ОУН Михайло Харів — ‘Шугай’ організував переведення цих псевдострибків

¹⁰⁵ Там само. — Спр. 51. — Арк. 11; Там само. — Спр. 56. — Арк. 109–110.

¹⁰⁶ Там само. — Спр. 50. — Арк. 40.

знову в підпілля. Це ж було зроблено з 14 бійцями ВБ з с. Грушів у ніч на 30 березня (імовірно, вони теж були повстанцями)¹⁰⁷. «Засміченість» ВБ ненадійними бійцями, які співпрацювали з підпіллям, відзначали й радянські чиновники. Так, під час наради секретарів РК КП(б)У, начальників райвідділів НКВД і НКГБ при Дрогобицькому обкомі компартії 1 лютого 1945 р. уповноважений ОК КП(б)У у Стрілківському районі Мазурцев зазначив, що серед «істребків» є інформатори, які попереджають повстанців, про операції НКВД, і запропонував: «Треба розчистити ці винищувальні батальйони. По списку лічиться 151 чоловік*, а як треба йти на операцію — є 40, — той хворий, а той може і в банді»¹⁰⁸. Прикладом активної співпраці «ястребків» з повстанцями є випадок, що трапився 30 квітня 1945 р. в с. Новосілки Медиківського району. Там повстанці вбили дільничного уповноваженого Кейбіса. Виявилося, що «допомогли» в цьому два бійці ВБ — Андрій Козак і Володимир Дрогобицький, які були членами ОУН і тримали зв'язок з підпіллям¹⁰⁹. Характерною є і доля повстанця Володимира Хоми, котрий з осені 1945 р. був у підпіллі, потім раптом став бійцем ВБ і навіть членом ВЛКСМ с. Коневичі (можливо, Конів. — *Авт.*) Добромильського району. Він зумів передати повстанцям 12 протитанкових гранат, гвинтівку, а 2 квітня 1946 р. — легкий німецький кулемет. Також він повідомляв підпільників про чисельність ВБ, місце розташування штабу. Саме за його наводом повстанці розгромили цей штаб, убили командира і трьох «ястребків»¹¹⁰.

Ці та подібні факти сформували доволі негативне ставлення радянсько-партійного керівництва області до діяльності ВБ. Під час уже згаданої наради секретарів РК КП(б)У, начальників райвідділів НКВД та НКГБ при Дрогобицькому обкомі КП(б)У, яка відбулася 1 лютого 1945 р., О. Сабуров зазначив, що йому доповідають

¹⁰⁷ Галів М. *Село Літиня в умовах національно-визвольного руху під проводом ОУН-УПА // «Здобудеш... або загинеш» / Зб. спогадів та наук. праць про національно-визвольну боротьбу в 1940–1950-х рр. на Дрогобиччині. — Дрогобич, 2003. — С. 160–161; Галів М., Ільницький В. Михайло Харів — «Шугай»: життєпис оунівця. — Дрогобич, 2008. — С. 56.*

* Так у тексті.

¹⁰⁸ ДАЛО. — Ф. 5001. — Оп. 6. — Спр. 43. — Арк. 9.

¹⁰⁹ Там само. — Спр. 56. — Арк. 37–38, 153–154.

¹¹⁰ Там само. — Оп. 8. — Спр. 263. — Арк. 86.

про бездіяльність і розклад ВБ¹¹¹. Тоді ж секретар Журавенського РК КП(б)У П. Обушний, говорячи про боротьбу з повстанцями, зауважив: «Скільки “істребків” не послали (на антиупівські операції. — *Авт.*), нічого не виходило»¹¹². А 25 березня 1946 р. партійне керівництво Стрийського району констатувало: ВБ «активності в операціях не виявляють. Керівники операцій використовують їх на другорядних ролях»¹¹³. У повстанському звіті за червень 1946 р. також йшлося про те, що в Турківському районі «істребительні батальйони не активні»¹¹⁴.

Безумовно, такий стан речей пояснювався не лише небажанням бійців ВБ воювати з повстанцями, якими часто були їхні односельці та родичі, а й *цілеспрямованими заходами українського підпілля проти «стрибків»*. Повстанці використовували як пропаганду, так і військові дії та індивідуальний терор. Перші пропагандивні звернення до бійців ВБ датуються вже 1944 р. В одному з них оунівці, попередньо порівнявши «стрибків» з Юдою, яничарами і єврейською міліцією, закликали: «Істребители! В кого ще не вмерла особиста й національна честь, хай сей час виступить з істребительів хоч би ціною власного життя, бо в противному разі вал революції розтратить вас з корінням»¹¹⁵. Особливо активна психологічна атака на бійців ВБ була проведена в червні 1945 р. В області, зокрема Славському і Боринському районах, були розповсюджені листівки такого змісту: «ВІДОЗВА. З днем 8.6.45 р. наказується стрібкам перестати ворожу роботу в НКВД, забрати зброю, повбивати більшовистську сволоту і перейти на сторону УПА. Вам проступки будуть прощені [якщо] зголоситься дня 20.6.1945 р., но коли цього не виконаєте будим уважати вас ворогами своєї нації і повидем проти вас кроваву боротьбу»¹¹⁶.

Свої заклики повстанці підкріплювали особистими попередженнями. Так, 6 липня 1945 р. в с. Болехівці Дрогобицького району приблизно 100 повстанців перевірили кожен будинок бійців ВБ, попередивши їхні родини: коли протягом трьох днів «стрибки» не

¹¹¹ Там само. — Оп. 6. — Спр. 43. — Арк. 51.

¹¹² Там само. — Арк. 30.

¹¹³ Там само. — Оп. 7. — Спр. 222. — Арк. 2.

¹¹⁴ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 78. — Арк. 278.

¹¹⁵ Сергійчук В. Десять буремних років. — С. 184.

¹¹⁶ ДАЛО. — Ф. 5001. — Оп. 6. — Спр. 51. — Арк. 23; Там само. — Спр. 56. — Арк. 162.

перейдуть в УПА або не повернуться працювати на своїх господарствах, то їхні сім'ї будуть знищені¹¹⁷. Інколи повстанці використовували й привселюдні страти «ястребків». Зокрема, 19 червня 1945 р. в с. Орявчик Славського району поблизу будівлі сільради було публічно повішено бійця ВБ Данькевича¹¹⁸. Така ж доля спіткала бійця ВБ Іваськіва — його повстанці (близько 40 вояків) повісили на телеграфному стовпі біля сільради с. Унятичі Дрогобицького району в серпні 1945 р.¹¹⁹. Секретар Дрогобицького обкому С. Олексенко 5 липня 1945 р. в «Довідці про ставлення банд до бійців винищувальних батальйонів» відзначив, що такі факти «були по районах області неодноразово» і ця політика залякування й терору щодо бійців ВБ «має свої результати серед нестійких елементів з місцевих мешканців». Він наводив як приклад уже згаданий перехід в УПА 7 «ястребків» біля с. Гаї Нижні (9 червня 1945), а також зауважував, що в Дрогобицькому районі вже 14 «ястребків» старшого віку покинули службу і «пішли на виробництво»¹²⁰.

Збройна боротьба повстанців з «ястребками» також почалася одразу з появою ВБ. Відповідно до радянських даних, за період від серпня 1944 р. до 23 березня 1945 р. в Дрогобицькій області загинуло 140 командирів і бійців ВБ. Зауважимо, що втрати інших структур за цей період були значно меншими: серед працівників НКВД і НКГБ — 43 особи, серед радянсько-партійного активу — 97, серед командирів і бійців Червоної армії — 108 осіб¹²¹. Лише протягом грудня 1944 р. на Дрогобиччині повстанці знищили 27 «стрибків»¹²². А з 18 січня до 23 березня 1945 р. загинуло 42 бійці ВБ, із них найбільше — в Турківському районі (11 осіб)¹²³. У Комарнівському районі в січні 1945 р. було вбито 1 бійця ВБ, в лютому — жодного, в березні — 7, у квітні — знову 1¹²⁴.

Боївки УПА часто практикували напади на станиці ВБ у селах. Так, у ніч на 30 квітня 1945 р. 30 повстанців, озброєних ручними

¹¹⁷ ДАЛО. — Ф. 5001. — Оп. 6. — Спр. 51. — Арк. 37.

¹¹⁸ Там само. — Арк. 23; Там само. — Спр. 56. — Арк. 162.

¹¹⁹ Там само. — Спр. 46. — Арк. 247.

¹²⁰ Там само. — Спр. 51 — Арк. 23; Там само. — Спр. 56. — Арк. 162.

¹²¹ Там само. — Спр. 49. — Арк. 121.

¹²² Там само. — Спр. 47. — Арк. 5.

¹²³ Там само. — Спр. 49. — Арк. 88.

¹²⁴ Там само. — Спр. 56. — Арк. 245.

кулеметами, автоматами і гранатами, оточили в с. Грабівниця Добромільського району приміщення сільської ради, де перебувало 8 бійців на чолі з дільничним уповноваженим РО НКВД Камінським. Після короткого бою повстанці підпалили будівлю сільради, а також хати «ястребків» Роспендовського і Сікорського¹²⁵. 12 квітня 1945 р. в с. Вовча Долішня Добромільського району 5 повстанців напали на станицю бійців ВБ, вбили вартового і забрали 7 гвинтівок¹²⁶. 18 квітня 1945 р. в с. Красівка Хирівського району повстанці знову ж таки обстріляли і закидали гранатами будинок, де перебували бійці ВБ¹²⁷. У липні 1945 р. було ліквідовано станицю «ястребків» і в с. Брониця, що за 8 км від Дрогобича, при цьому вбито трьох із них, здобуто 3 гвинтівки та 1 автомат¹²⁸. 23 серпня 1946 р. в с. Верхнє Висоцьке Боринського району боївка СБ здійснила напад на станицю «ястребків», внаслідок чого вбито Семена Черпаніка і поранено командира ВБ Мирона Височанського, здобуто кулемет і 5 гвинтівок¹²⁹.

Внаслідок таких дій у багатьох селах Дрогобиччини ВБ просто перестали існувати. Оунівський «Суспільно-політичний огляд за м. червень 1945 р. (Дрогобиччина)» свідчить, що «стрибки» «В більшості зникли з сіл. Так відділи як і куці вдарили по них сильно. Цілком нема вже їх в районі Підбуж, Дрогобич, докінчують їх в Турці, Борині, Стрільках. Є повністю в районах Меденичі, Дубляни. В цих районах стрибки мали станиці в кожному другому селі. В с. Улично (Дрогобич) з 80 стрибків залишилося 8 і ті сидять у Дрогобичі, в с. Кропивник і Гаї (Дрогобич) самі стрибки пострілили енкаведистів. Їх стрибки або криються, або пішли в ЧА, чи арештовані. Була це страшна язва яка тероризувала місцеве населення і гірше поводитася як більшовики. Зараз рештки їх постягали до району та рекрутують нових з міського населення»¹³⁰. В іншому повстанському звіті (червень 1946) вказано, що в Самбірському районі повстанці провели акцію проти «стрибків». «В деяких селах їх роззброїли наші повстанці а в деяких — більшовики, котрі

¹²⁵ Там само. — Арк. 28.

¹²⁶ Там само. — Спр. 49. — Арк. 195.

¹²⁷ Там само. — Арк. 216.

¹²⁸ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 78. — Арк. 249.

¹²⁹ Там само. — Т. 78. — Арк. 327.

¹³⁰ Там само. — Т. 71. — Арк. 318.

боятися, щоб повстанці не забрали зброю. Стрибки зі зброєю залишилися в таких селах: Дубровка — 35 осіб, Бісковичі — 20, Баранівці — 24, Дананичі (? — *Авт.*) — 12, Радловичі (зараз Ралівка. — *Авт.*) — 10»¹³¹. Мабуть, завдяки таким успіхам в українського підпілля з'явилася надія на остаточну ліквідацію ВБ. Можливо, саме тому провідник Дрогобицької області Іван (Мирослав) Лаврів — 'Богун' у вересні 1946 р. видав розпорядження, у якому в одному з розділів передав наказ Крайового проводу ОУН «до останку розгромити істребків»¹³². Звісно ж, це розпорядження в підсумку не було виконано.

Радянські спецоргани, аналізуючи заходи українських повстанців у боротьбі з «ястребками», відзначали прагнення залякати погрозами на кшталт: «знищимо сім'ю»¹³³. Безумовно, такі погрози могли мати місце, однак повстанські документи свідчать, що провідники підпілля забороняли ліквідувати сім'ї «стрибків». Зокрема, у вбитого 9 червня 1945 р. в с. Стебельник (?) Нижньо-устрицького району повітового провідника ОУН 'Духа' знайшли інструкцію за підписом 'Дона', в якій наказувалося: розігнати на терені всіх бійців ВБ; тих, які не підкоряються, — розстрілювати, їхніх родичів не знищувати¹³⁴. Звісно, під час бою чи ексекутивних акцій могли постраждати і родичі «ястребків». Наприклад, під час згаданого бою в с. Грабівниця Добромільського району (30 квітня 1945) загинули дружина і дворічна донька бійця ВБ Роспендовського¹³⁵. В с. Гримно Комарнівського району 21 січня 1947 р. повстанці ліквідували бійця ВБ Антона Хмельницького, при цьому вони вбили його сестру Анну¹³⁶. Щоправда, радянські документи повідомляють про знищення десятків сімей «істребків». Зокрема, у спецінформації «Про теракти і бандпрояви в Дрогобицькій області» прокурора Кригіна від 15 червня 1945 р. сказано, що повстанці (велика «банда» — 800 осіб) зі Станіславщини 7 червня в с. Комарники Боринського району вбили 12 жінок — дружин бійців ВБ¹³⁷.

¹³¹ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 78. — Арк. 292.

¹³² ДАЛО. — Ф. 5001. — Оп. 7. — Спр. 220. — Арк. 132.

¹³³ Див.: Там само. — Оп. 6. — Спр. 51. — Арк. 23; Там само. — Спр. 56. — Арк. 162; Там само. — Спр. 51. — Арк. 37; Там само. — Спр. 56. — Арк. 181.

¹³⁴ Там само. — Оп. 6. — Спр. 46. — Арк. 190.

¹³⁵ Там само. — Спр. 56. — Арк. 28.

¹³⁶ Там само. — Оп. 8. — Спр. 264. — Арк. 37.

¹³⁷ Там само. — Оп. 6. — Спр. 56. — Арк. 152.

У цей час Дрогобиччиною справді рейдував станіславівський курінь «Підкарпатський» (у складі двох сотень), але ліквідація його стрільцями беззахисних жінок, як і зафіксована кількість «бандитів», викликають сумнів і підозру про причетність до цієї події спецбоїв НКВД чи НКГБ.

Повстанці, як уже зазначалося, вдавались до терору щодо «ястребків», і полягав він не лише у погрозах та вбивствах, а й у знищенні осель і господарств. Зокрема, в ніч на 28 листопада 1945 р. в с. Ракове Старосамбірського району повстанці спалили 10 хат, які належали бійцям ВБ¹³⁸. 27 серпня 1946 р. те саме відбулося в с. Мала Волосянка Стрілківського району — спалено 7 хат бійців ВБ¹³⁹. Траплялося, що українські підпільники знищували навіть колишніх «ястребків». До прикладу, в ніч на 18 травня 1945 р. в с. Підгайчики Рудківського району вбито колишнього бійця ВБ (прізвище невідоме), поляка за національністю¹⁴⁰, в ніч на 17 грудня 1945 р. в с. Ясениця Сільна Дрогобицького району повішено колишнього бійця ВБ Івана Шифурка¹⁴¹, а 29 серпня 1947 р. в Дрогобичі боївар СВ Дублянського району Д. Хоркавців ліквідував сексота й екс-«стрибка» Дем'яна Греха (при цьому випадково загинула його дочка)¹⁴². З іншого боку, бійці українського підпілля неодноразово відпускали полонених «стрибків» після відповідної розмови. Так було, зокрема, з 12 бійцями ВБ, які потрапили в полон 27 березня 1945 р. біля с. Колодруби Комарнівського району внаслідок нападу повстанців на опергрупу РО НКВД¹⁴³.

Таке ставлення підпілля ОУН та підрозділів УПА до бійців ВБ, звісно, не могло не позначитися на боєздатності цих формувань. Однак не слід вважати, що ВБ постійно виконували роль «хлопчиків для биття». Вони інколи мали певні успіхи в протистоянні українським повстанцям, особливо після того, як наприкінці 1944 — на початку 1945 рр. усі ВБ було переведено на казарменне становище. Лише протягом грудня 1944 р. силами ВБ Дрогобицької області було організовано 98 засад, 140 облав у населених

¹³⁸ Там само. — Спр. 53. — Арк. 142.

¹³⁹ Там само. — Оп. 7. — Спр. 220. — Арк. 20—21.

¹⁴⁰ Там само. — Оп. 6. — Спр. 56. — Арк. 20.

¹⁴¹ Там само. — Спр. 53. — Арк. 211.

¹⁴² Там само. — Оп. 8. — Спр. 264. — Арк. 19.

¹⁴³ Там само. — Оп. 6. — Спр. 56. — Арк. 62—63.

пунктах, 42 прочісування лісів, 233 операції на завдання органів НКВД. Стрийський ВБ за цей час ліквідував 26 «бандитів», а Боринський — 49¹⁴⁴. Лише 25 грудня 1944 р. група Меденицького ВБ (25 бійців) разом із кінним загonom міліції (13 осіб) у с. Ковело (мабуть, Кавське. — *Авт.*) вбили у бою 35 і поранили 37 повстанців, а 27 грудня 1944 р. взвод Боринського ВБ (18 бійців) за підтримки 20 прикордонників знищив 25 повстанців біля с. Красне¹⁴⁵. І якщо згадані групи ВБ діяли за підтримки інших радянських підрозділів, то взвод Славського ВБ (56 осіб) під командуванням молодшого лейтенанта Корчаковського в с. Орява витримав бій з відділом УПА чисельністю 140—150 осіб, убивши 12 і поранивши 19 повстанців¹⁴⁶.

Подекуди ВБ виявлялися доволі ефективними в охороні населених пунктів чи підприємств і установ. Наприклад, у лютому—березні 1945 р. бійці ВБ чотири рази відбивали напади підпільників на залізничні мости (за це навіть нагородили трьох «ястребків» із с. Рихтичі Дрогобицького р-ну)¹⁴⁷. Уночі 9 грудня 1945 р. в с. Солонсько Дрогобицького району 10 бійців новоствореного ВБ на чолі з командиром Чушаком та дільничним уповноваженим РО НКВД Урбаном відбили напад повстанської боївки і вбили одного повстанця¹⁴⁸. Вдалось «ястребкам» відбити напад повстанців на радгосп цукрового комбінату «Садки» Ходорівського району, що відбувся 26 грудня 1945 р.¹⁴⁹. Щоправда, в таких боях «ястребки» інколи зазнавали відчутних втрат. Зокрема, взвод Підбузького ВБ 17 травня 1945 р. 2,5 год. відбивав напад групи повстанців на с. Новий Кропивник (доки не отримав допомогу від прикордонників), але втратив 13 осіб убитими¹⁵⁰.

Інколи радянські спецоргани використовували бійців ВБ з провokatивною метою. Зокрема, як свідчать повстанські документи, 26 серпня 1946 р. в селах Молдавсько (?) і Риків Славського району 14 «стрибків» на чолі з дільничним міліціонером Кавчинським уночі заходили в хати до селян і, вдаючи з себе українських повстанців, вітали людей вигуком «Слава Україні!» Тих, хто, не відчувши

¹⁴⁴ ДАЛО. — Ф. 5001. — Оп. 6. — Спр. 47. — Арк. 8.

¹⁴⁵ Там само. — Арк. 9.

¹⁴⁶ Там само.

¹⁴⁷ Там само. — Спр. 49. — Арк. 126зв.

¹⁴⁸ Там само. — Оп. 7. — Спр. 218. — Арк. 41–42.

¹⁴⁹ Там само. — Арк. 42.

¹⁵⁰ Там само. — Оп. 6. — Спр. 56. — Арк. 153.

підступу, дозволив собі відповісти, було побито¹⁵¹. 22 жовтня 1946 р. в лісі поблизу с. Монастирець Самбірського району переодягнені в повстанців «ястребки» з Підбузького району зустріли селянина, який рубав дрова, і, втершись у довіру, розпитали його про зв'язки з повстанцями. Селянин, нічого не підозрюючи, розповів про двох людей із села, які контактували з підпіллям. Цього ж вечора «ястребки» їх заарештували¹⁵².

Однак успіхи бійців ВБ в боротьбі з повстанцями були не вельми частими. Низьку боєздатність ВБ констатували на нараді секретарів обкомів КП(б)У та начальників управлінь МВД і МГБ за участю першого секретаря Л. Кагановича (Львів, 23 квітня 1947), тоді було висунуто пропозицію розпустити ВБ¹⁵³. Зрештою, під час аналогічної наради, яка відбулася також у Львові рівно через рік, перший секретар компартії України М. Хрущов, з огляду на те, що ВБ, по суті, «не ведуть ніякої роботи зараз зі знищення банд, а несуть головним чином охоронну службу при колгоспах, МТС та інших господарствах», запропонував передати ВБ зі структур МГБ до МВД. Це питання він відклав до ухвалення спеціальної постанови ЦК КП(б)У, але наголосив, що на місцях потрібно негайно підпорядкувати ВБ дільничним уповноваженим міліції¹⁵⁴. Незабаром (27 квітня 1948) Дрогобицький обком провів нараду міськкомів та райкомів партії, районних відділів МВД і МГБ, на якій вирішили подати ЦК компартії пропозицію зобов'язати МГБ передати, а МВД прийняти ВБ з особовим складом, озброєнням, оперативними штатами і перейменувати їх у групи охорони громадського порядку¹⁵⁵. Відповідна постанова ЦК КП(б)У «Про поліпшення масово-політичної роботи, подальший розвиток колгоспного будівництва та ліквідацію залишків банд українсько-німецьких націоналістів у західних областях УРСР» побачила світ 1 червня 1948 р. Відтепер колишні ВБ, що перейшли під контроль МВД, мали виконувати охоронні функції, переважно в колгоспах сіл¹⁵⁶.

¹⁵¹ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 78. – Арк. 335.

¹⁵² Там само. – Т. 78. – Арк. 365.

¹⁵³ Сергійчук В. Десять буремних років. – С. 582–583.

¹⁵⁴ ДАЛО. – Ф. 5001. – Оп. 9. – Спр. 145. – Арк. 112–113.

¹⁵⁵ Там само. – Арк. 18.

¹⁵⁶ Сергійчук В. Самі себе звоювали. – С. 7–8.

Підсумовуючи, зазначимо, що, попри невисокий рівень бойової активності та малу ефективність, ВБ відіграли свою роль у боротьбі радянської влади з українським визвольним рухом. Принаймні вони частково відтягували на себе сили повстанців та бойові і пропагандистські ресурси підпілля, а сам факт їхнього існування вносив розкол в українське суспільство. Зважаючи на це, можна погодитися з думкою Д. Веденєєва і Г. Биструхіна, що через широку участь парамілітарних формувань посилювався громадянський характер протистояння в Західній Україні¹⁵⁷.

Розглянувши діяльність ВБ у Дрогобицькій області протягом 1944—1948 рр., ми все ж далекі від думки, що ця проблема вичерпана. Тематикою подальших досліджень має стати діяльність груп охорони громадського порядку в 1948—1954 рр. на Дрогобиччині та в інших регіонах Західної України, а також методи, особливості та результати боротьби ОУН і УПА проти парамілітарних формувань.

¹⁵⁷ *Веденєєв Д., Биструхін Г. Двобій без компромісів. — С. 334.*

АНАТОЛІЙ РУСНАЧЕНКО

ПРОБЛЕМА СХОДУ В УКРАЇНСЬКІЙ РЕВОЛЮЦІЇ СЕРЕДИНИ ХХ СТОЛІТТЯ*

Під Сходом тут розуміємо українські землі, які належали до СРСР до початку Другої світової війни, тобто те, що звалося Наддніпрянською Україною чи Великою Україною.

Передусім потрібно сказати, що співвідношення ролей Сходу і Заходу в революційний період 1917—1921 рр. було протилежним до ситуації 1940-х—1950-х рр. Тоді українські уряди виходили з конечності встановлення української влади саме на Наддніпрянщині, не надто переймаючись долею Галичини та інших українських земель; зрештою, і рух народу найвиразнішим був над Дніпром. Так само й у попередні віки найважливіші для нації історичні події відбувалися майже виключно в Центральній Україні і на Запоріжжі.

Керівні діячі й організатори ОУН, які походили з Наддніпрянської України чи перебували там досить тривалий час, ці моменти добре усвідомлювали. Молодшому поколінню революціонерів, народженому в Галичині, Буковині, Закарпатті, непросто давалася праця поза межами західноукраїнських земель, які тепер стали головною базою визвольного руху. Причини цього лежали в історичних особливостях Заходу, а головне — впливали з більшовицького терору на цих землях. Отже, справа полягала в тому, щоб зрозуміти Схід і залучити його до боротьби за УССД.

Пропонуємо розглянути в хронологічному порядку головні, на нашу думку, засади вирішення проблеми Сходу.

Вже у відомій праці «Ідея і Чин України» (1940), яка увійшла у вишкільний курс кадрів ОУН, її автор, Дмитро Мирон, намагався розібратись у тому, що відбувалося в підрадянській Україні в часи українізації та після неї, дивлячись на ці події крізь призму

* *Доповідь, виголошена на науковій конференції з проблем українського визвольного руху в м. Дніпропетровську у вересні 2006 р.*

доступних йому літературних творів. Д. Мирон стверджує, що там теж триває боротьба проти комунізму за відродження нації. На його думку, українські письменники від писання перейшли до творення організацій УВО і ОУН та різноманітних терористичних груп. У цих судженнях помітний вплив повідомлень про викриття НКВД щораз «нової контрреволюції в УССР». Д. Мирон вважав, що в комуністичній дійсності формуються і духовність, і твердий людський матеріал. З цього автор робить висновок: «[...] треба нам не засклеплюватися в галицькому затінку чи в доктринерстві емігрантщини, але слідкувати за процесом розвитку українського націоналістичного руху на всіх українських землях, щоби перетворити всі відрубности та властивости людей та земель в одну монолітну духовність і світогляд соборної владарної нації в революції націоналізму»¹.

На Великому зборі ОУН, що відбувся в Кракові у квітні 1941 р., ідея спільної боротьби була закріплена в програмних документах. Пункт 9 «Програмових постанов» Збору стверджував: «ОУН змагає до з'єднання всіх українців в одному визвольному фронті Української Національної Революції [...]». Власне, радянська окупація Західної України, Північної Буковини і Бесарабії включила свідомий актив тих земель у «протимосковський фронт». «Національно свідомий, політично вироблений, вільний від наслідків розкладової політики Москви актив Західної України посилює революційні сили Наддніпрянщини». Наступне речення цього документа, підкреслюючи загальнодержавницькі прагнення ОУН, вказує: «Майбутнє Західної України зв'язане нерозлучно з національно-визвольним рухом усього українського народу. Тому ОУН поборює шкідливі для справи визволення думки про можливість сепаратного вирішення долі Західної України»².

Вказівки Проводу ОУН про діяльність організації на Осередніх і Східних Українських Землях (ОСУЗ) в умовах війни за утворення української держави були підготовлені вже в травні 1941 р. Вони передбачали як збройний виступ у момент, коли захитається комуністичний режим, так і побудову на місцевому рівні органів

¹ Мирон Д. *Ідея і чин України. Підручник для українських націоналістів*. – Львів–Тернопіль–Івано-Франківськ, 1999. – С. 67.

² *Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів*. – Львів–Київ, 2001. – С. 9.

Української Держави. Причому зазначалося, що, на відміну від Західних Українських Земель (ЗУЗ), ОУН не перебиратиме на себе всієї влади на ОСУЗ, тому що не має там розгалуженої сітки, і тільки в разі відсутності інших українських елементів ОУН цю владу таки візьме, перекинувши на Схід значну кількість людей із ЗУЗ. При цьому передбачалося займати лише політичні посади, а «фахово-ділове» керівництво — віддати місцевим елементам, які, втім, мали бути залучені в ряди ОУН³. Попервах організацію господарського життя в селі планувалося залишити без змін (тобто спільне використання артільної машинно-тракторної техніки), проте земля мала перейти у власність родин. Вихідці зі Сходу у лавах Червоної армії повинні були стати опорою можливого повстання проти Москви і основою власної армії — намічали військові інструкції Проводу⁴.

Проголошене у Львові відновлення Української Держави мало великий резонанс, але відгук був би ще більшим, коли б така подія відбулася в Києві. Там же мало розміститись і центральне державне правління. Голова Українського державного правління (УДП) Ярослав Стецько уповноважив Ярослава Старуха, а також Василя Кука призначати членів правління на ОСУЗ і СУЗ⁵.

Похідні групи як ОУН(р), так і ОУН(м) рушили на Велику Україну — на Схід, Південь і Північ. Їм вдалося донести вістку про Акт 30 червня чи не до кожного села Київщини, Житомирщини, на значну частину Поділля і досить швидко організувати українську владу в тих місцях. Зі звітів провідників груп випливало: всі хочуть самостійної України, але без колгоспів. І якщо стосовно самостійності оптимізм спостерігався таки не скрізь — люди ще не оговталися від трагічного розгрому Червоної армії, то скасування колгоспів підтримували всюди. Водночас автори звітів констатували: національний ґрунт Київщини несподівано добрий, кращий ніж у багатьох околицях Галичини⁶. Проте були й такі міркування, які висловив керівник похідної підгрупи з Житомира 16 липня 1941 р.: поки економічне питання не вирішить український уряд, не можна робити в господарстві ніяких змін. Усі мусять зібрати збіжжя і

³ Там само. — С. 21–22.

⁴ Там само. — С. 37.

⁵ Там само. — С. 160.

⁶ Там само. — С. 221.

поділити його між собою, «самовільно ділити колгоспи не вільно»⁷. Це виглядало помилкою тоді і в подальшій перспективі.

Існувала також думка, що членам ОУН у своїй діяльності на Сході не варто «кидатися» іменем Організації та її Провідника, згадувати про себе треба в роботі. В. Кук же навпаки вважав, що оскільки німці ім'я Степана Бандери забороняють, то його потрібно популяризувати, так само як і ОУН⁸. З іншого боку, він зауважував: «На СУЗ говорити і писати головню про місцеві умовини, а не вихваляти ЗУЗ і ОУН зі ЗУЗ». Ознайомлення зі станом речей Сході переконало В. Кука, що, крім ОУН, тут ніяких інших українських організацій немає і що «ми несемо відповідальність перед історією за цей період часу, чи хочемо цього, чи ні [...] Нас не ототожнять з німцями, бо бачать, що ми хочемо самостійної держави, а німці бояться вже того слова»⁹. В. Кук повідомляє у звіті, що, опираючись на своє розуміння місцевих потреб, підпільники видали привітальні відозви у двох мовах. Без сумніву, йдеться про мову російську. Цей звіт цікавий також іншими принциповими поглядами на ситуацію на СУЗ і дії членів групи. Одним із таких моментів була зміна тексту Акту проголошення української державності в дусі відновлення, бо, як пояснював В. Кук, там «Українська держава існувала, тільки уряд був ворожий». Чи треба це розуміти як визнання УРСР формою української державності?! В. Кук передбачав, що коли не буде радянського уряду, то «центральною кермуючою» життя нації залишиться ОУН.

У Києві, як відомо, проголосити відновлення української державності не вдалося. Але ОУН(м) все ж зуміла створити на певний час Українську Народну Раду як передпарламент.

Про те, як відбувалося розгортання української революції в 1941—1942 рр. у Центральній і Східній Україні, ми вже писали¹⁰. Коротко можна підсумувати так: в опануванні терену брали участь обидві ОУН. Той же Д. Мирон 1942 р. писав про це: «Головне завдання Української Націоналістичної Революції є розбудувати й

⁷ *Українське державотворення.* — С. 225.

⁸ *Там само.* — С. 225, 233.

⁹ *Там само.* — С. 233.

¹⁰ Див.: Русначенко А.: *Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні і національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії в 1940—1950-х роках.* — Київ, 2002. — Р. 1.3, 1.5.

опанувати ідейно, політично й організаційно головні стартегічні осередки. Ключові пункти й керівні суспільно-політичні сили на О і СУЗ, опанувати робітництво. Здобути молодь. Творити єдину всеукраїнську політичну Організацію, дати здоровий добір провідного активу й індивідуальностей та формувати одну політичну національно-державницьку думку і світогляд»¹¹.

На першій порі мельниківцям частіше вдавалось займати легальні посади, але скрізь були й члени бандерівської ОУН, які уже в вересні діяли здебільшого підпільно. У деяких містах і містечках (наприклад Харкові, Мелітополі) до праці взялись активні поборники української самостійності — не члени Організації, які намагались опертися на ОУН, але при цьому зберегти добрі стосунки з німцями.

Спершу, при створенні української влади, можна ще було обходитися силами учасників похідних груп, поступово залучаючи в ОУН місцевих. З початком арештів членів ОУН(р) у листопаді 1941 р. та провідних діячів ОУН(м) у лютому 1942 р. доводилось розраховувати насамперед на місцевих мешканців. Цілком можливо, що одним із таких місцевих діячів був автор статті «Сучасний стан на осередніх і східних українських землях та передумови перемоги у боротьбі за самостійну Україну». Деякі з ідей, які висловив цей автор, виразно перегукуються з рішеннями III Надзвичайного великого збору ОУН (1943). Він зауважував, що треба подолати зневіру населення Сходу України у власних силах та його сподівання на прихід зовнішньої сили, яка принесе визволення. Перед масами треба поставити ідею самостійної української держави як єдиний вихід із теперішньої ситуації, змобілізувати цю масу проти всіх її ворогів, стимулюючи процес кристалізації української нації¹². Тому пропаганда українського руху повинна донести до населення:

- ідею самостійної Української Держави «*всіх мешканців української землі*» (виділено в тексті. — А. Р.);

- ідею політичної і соціальної свободи всіх громадян української держави незалежно від національності, ідею держави праці, соціального ладу та культурного розвитку особи¹³.

¹¹ *Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 24: Ідея і чин: Орган Проводу ОУН, 1942–1946 / За ред. Ю. Майвського, Є. Штендери. — Торонто–Львів, 1995. — С. 54.*

¹² *Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі — ЦДАВО) України. — Ф. 3971. — Оп. 1. — Спр. 30. — Арк. 14.*

¹³ *Там само. — Арк. 15.*

Цей же автор вказував на потребу будувати на засадах здорового демократизму і контрольованого авторитаризму нову українську організацію, яка б боролася за самостійність¹⁴. Таким чином він підтримав ідею Д. Мирона про всеукраїнську організацію, але оцінив умови на Великій Україні більш тверезо. Його міркування й пропозиції, що їх, мабуть, підтримували члени ОУН, які працювали на Сході, були частково втілені в організаційних змінах в ОУН-СД (самостійників-державників), котра виявилася найбільш готовою. Дискусії стосовно творення нових організацій чи оновлення існуючих тривали і в наступні роки.

Треба сказати, що умови боротьби в Центральній і Східній Україні були далеко не такі, як у Галичині. Режим у Райхскомісаріаті Україна відзначався більшою, ніж деінде, жорсткістю. Працювати підпіллям в прифронтовій зоні Донбасу теж було нелегко. Тут існувала ще одна проблема: український визвольний рух мав змагатися за прихильність населення з усіма проросійськими впливами — від колишніх білогвардійців до більшовиків. Не менш сильними в цій боротьбі були позиції й окупаційної німецької влади.

Підпілляники проникали у сільські райони Запорізької області, Уманщини, Кіровоградщини¹⁵, Донбасу¹⁶, а відділи УПА творилися навіть у Голованівському районі Кіровоградської області — як згадавав один із повстанців такого відділу М. О. Самійленко.

Успішною і дуже помітною була діяльність Крайового проводу ОУН ПдСУЗ (Південно-Східних Українських Земель) на чолі з В. Куком — 'Юрком'. Провідник перебував у м. Придніпровську, на квартирі Олександра Філоненка. На початку 1942 р. для ідеологічного вишколу членів ОУН уже були підготовлені матеріали за назвою «Націоналізм»¹⁷.

Активно діяв Крайовий провід ОУН ПСУЗ (Північно-Східних Українських Земель) з центром у Києві, який очолював Д. Мирон, а після його загибелі — Пантелеймон Сак, уродженець Східної України.

¹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 3971. — Оп. 1. — Спр. 30. — Арк. 44.

¹⁵ Див.: Молодій І. Пискоровичі, Пискоровичі... моя любов, моє горе // Закерзоння. Спомини вояків УПА. — Т. 3. — Варшава, 1997. — С. 7–248; Чорномаз Б. Д. Діяльність національно-патріотичного підпілля на Уманщині у 1941–1945-х роках. — Умань, 2002.

¹⁶ Див.: Нікольський В. М. Підпілля ОУН (Б) в Донбасі. — Київ, 2001.

¹⁷ Архів управління СБУ у Дніпропетровській області. — Спр. П.-24502. — Т. 1. — Арк. 59–61.

На II Конференції ОУН у квітні 1942 р. доповідач з питання «Підсумки проведеної роботи» відзначив, що зусилля ОУН, витрачені на Сході, не виправдали себе, бо населення вважало програму ОУН імпортованою із закордону, а не такою, що виходить з української дійсності¹⁸. У Постановах цієї конференції мова йшла про ті ж завдання, що стояли і в 1941 р. Новою можна вважати тезу про «прищеплення націоналістичної ідеї відповідно до теперішнього духового розвитку даних теренів і на поглиблення соборницького поєднання творчих сил Осередніх і Східньо-Українських земель та Західньо-Українських земель»¹⁹. Певною новацією було твердження Постанов про те, що Організація виступає за «Українську Національну Автокефальну Церкву з патріархатом у Києві і за повний розрив з Москвою».

Питання Сходу України знову постало на III Конференції ОУН у лютому 1943 р. Тоді Михайло Степаняк, з огляду на особливості Східної України, пропонував змінити програму ОУН та її назву — так, аби виглядало, що створюється нова організація²⁰.

Представник Проводу ПдСУЗ Омелян Логуш — 'Іванів', учасник III Надзвичайного великого збору, вніс на ньому пропозицію про зміни в програмі ОУН, які Збір затвердив з невеликими корективами. У політичних Постановах Збору була відображена поширена думка: «Об'єднання українського народу буде здійснено єдино в боротьбі. Прагнучи до об'єднання українського народу, орієнтуємось сьогодні на елементи, здібні до революційної боротьби»²¹.

Стан українства Сходу аналізували і в підпільній публіцистиці та звітах провідників²². Дмитро Маївський, зокрема, відзначав у східних українців, насамперед у міської інтелігенції, «московський» комплекс, тобто захоплення просторістю імперії, невміння і небажання мислити державно-політичними категоріями власної самостійності на своїх землях²³.

¹⁸ Зі свідчень Михайла Степаняка під час допиту: *Галузевий державний архів Служби безпеки (Далі — ГДА СБ) України*. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 1. — Арк. 35.

¹⁹ *Літопис Української Повстанської Армії*. — Т. 24. — С. 49–50.

²⁰ *ГДА СБ України*. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 1. — Арк. 40.

²¹ *Літопис Української Повстанської Армії*. — Т. 24. — С. 237.

²² *ОУН-УПА в роки війни / Упоряд. В. Сергійчук*. — Київ, 1996. — С. 323–324, 351, 354.

²³ *Дума П. До питання внутрішніх перешкод української національно-визвольної боротьби // Літопис УПА*. — Т. 24. — С. 186. Докладніше про це: Русначенко А. *Розумом і серцем. Українська суспільно-політична думка 1940–1980-х років*. — Київ, 1999.

Згодом частина організаційного активу зі Східної і Центральної України потрапила в УПА на Волинь і Полісся, а частина — опинилась у повстанських відділах Уманщини, Кіровоградщини та Вінниччини (група УПА-«Південь»), які протрималися недовго.

ОУН(м), говорячи про українську національну революцію, теж визначала, що «головним тереном для дальшого розгортання революційно-визвольних змагань будуть СУЗ. ЗУЗ залишаються надалі випадовою базою»²⁴.

Ще одним способом опанування Центральної України були рейди відділів УПА з Волині й Полісся. Їх здійснювали від середини 1943 р. і мали вони, насамперед, пропагандивне значення, допомагали стрільцям і командирам УПА пізнати іншу Україну, а жителям цих областей — побачити потенційну силу українського визвольного руху. Один з учасників рейдів залишив нам свої роздуми з цього приводу з промовистою назвою «Чи опануємо ми Схід?» Він вказав на позитивну роль похідних груп, щоправда відзначивши таке помилкове враження у частини населення: оскільки групи йшли одразу ж за гітлерівськими військами, декому видавалося, що це робиться з волі німців. Автор зауважує, що в 1942 р., з приходом більшовицьких партизанів у північні області та під тиском німців, ОУН довелося частково, а подекуди й цілком, покинути ці терени. Від травня до вересня 1943 р. в областях, розташованих на схід від основних теренів дій УПА, побували сотні 'Романа', 'Гордієнка' і 'Лева'. 14 жовтня 1943 р. у рейді на Схід узяло участь 6 сотень²⁵. В кінці того ж року і до середини березня 1944 р. по Кам'янець-Подільщині та Вінниччині провів рейд відділ Остапа Качана — 'Саблюка'.

На час творення Української Головної Визвольної Ради (УГВР) в українському визвольному русі вже були відомі імена українців зі Сходу, які зробили в нього значний внесок. Це, зокрема, Сергій Шерстюк, Йосип Позичанюк, Леонід Ступницький, Катерина Мешко. Президентом УГВР став Кирило Осмак, учасником Великого збору УГВР — Василь Потішко (обидва — колишні члени Центральної Ради). До участі в УГВР зголосився Іван Багряний. Власне, назва Генерального Секретаріату УГВР теж успадкована зі Сходу — з часів УНР.

²⁴ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 76. — Арк. 4.

²⁵ Там само. — Спр. 3. — Арк. 66зв.

Критично оцінював результати опанування Сходу станом на 1944 р. Роман Шухевич. На тому ж таки Великому зборі УГВР він зазначав: «Якщо ми пропадемо на Сході в рейдах, то полишимо Схід для нового відродження. Український народ не пропаде. Український народ використає це в черговій кон'юнктурі виграти справу України»²⁶.

Учасники рейдів на Схід зауважували зміну ставлення населення до них у 1944 р. Якщо навесні, під впливом більшовицької пропаганди, воно було негативне, то на осінь люди почали симпатизувати повстанському рухові, а в багатьох випадках і допомагати²⁷.

Відомо про рейд відділу 'Гармаша' по північних районах Кам'янець-Подільської області в липні 1945 р. Невеликі відділи УПА здійснювали тривалі рейди по Житомирщині, Київщині, Вінниччині в тому ж таки 1945 р. Ці рейди мали пропагандивний характер. Під час тривалих переходів селами розбудовувалася сітка підпілля. Зокрема, в ході рейду по Житомирщині в серпні 1945 р. було створено 68 конспіративних квартир. Усі тогочасні звіти з тих теренів засвідчують — і це треба підкреслити — прихильне ставлення населення до підпільників. Для таких рейдів і роботи за межами основної бази визвольного руху була розроблена спеціальна докладна інструкція від 1945 р. В ній зазначалося: «Питання ідейного опанування СУЗ нашою роботою — сьогодні перше наше завдання. СУЗ в українській революції відіграють вирішальну роль. На це складається: їхня територіальна величина, фізичні й духові вартості населення, економічні ресурси й стратегічне значення. Українська революція щоб бути повною, повинна проходити на СУЗ»²⁸. Інструкція передбачала різні форми роботи: «розмови-балачки», лозунги, поширення літератури, розсилання листів, мітинги, рейди. Серед населення Сходу виділялися категорії, зокрема й вікові, і пояснювалося, як із кожною з них працювати. Тобто бралася до уваги наслідки впливу тоталітарного радянського режиму на світогляд і психологію людей. Першим і основним пунктом роботи на Сході, вказувалося в інструкції, є розвиток національної свідомості населення.

Схід і Захід України зустрілися ще раз у повоєнні роки в складних обставинах голоду 1946—1947 рр. Тоді десятки тисяч людей з

²⁶ Русначенко А. Народ збурений. — С. 132.

²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 122. — Арк. 123в.

²⁸ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 12. — Арк. 210.

центральної і східних областей рушили на Захід у пошуках харчів, щоб порятувати свої сім'ї. Населення Західної України, ще не організоване в колгоспи, допомагало чим могло. В тій справі також чимало зробило підпілля²⁹. В політичному плані це був наочний приклад того, що несе українському селянству радянська влада в цілому і колгоспна система зокрема. Підпілля публіцистика відгукнулася на ці події і досить детально розглянула причини голодоморів і їхній вплив на долю України³⁰. З іншого боку, революційне підпілля прагнуло використати цей момент для широкого залучення населення зі східноукраїнських областей до визвольного руху. Відповідні пункти інструкції Проводу ОУН на 1947 р. говорять про це недвозначно, а їхнім рефреном є такі слова: «Клич “лицем до Сходу” мусить стати лозунгом сьогоднішнього дня».

Була й інша зустріч Сходу і Заходу. Окупаційна влада з метою советизації/русифікації посилала в Західну Україну українців зі східних областей як носіїв уже іншої, радянської, а то й «советської» української ідентичності. Таких спеціалістів призначали в села і міста. Серед них, у більшій чи меншій мірі, був присутній той поширений тип східноукраїнського громадянства — советського патріота, про який вже по війні писав Петро Федун — ‘Петро Полтава’³¹. У села, які контролювало збройне підпілля, влада виводила вчителів, членів нижчої адміністративної ланки, організаторів колгоспів. Підпілля вело з ними відповідну роботу. Часто представникам сільської адміністрації, які ревно проводили лінію партії, просто пропонувалося під загрозою репресій протягом кількох днів покинути терени Західної України і повернутись додому³². Листівка ОУН від 1950 р. вказувала, що карі підлягає не сам факт праці в адміністрації, а вислужництво перед окупантами. Тих працівників адміністрації, хто хотів уникнути кари, повстанці закликали не виступати активно на боці влади, не брати участі у виселенні, колективізації, мобілізації на курси ФЗН (фабрично-заводського

²⁹ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 31. — Арк. 237зв.

³⁰ Див.: Русначенко А. Тема голодоморів в Україні в творах підпільної публіцистики 1940–1950-х років: зображення, оцінки // Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки. Матеріали Міжнародної наукової конференції, Київ, 27 травня 1997 р. — Київ–Нью-Йорк, 1998. — С. 188–192.

³¹ Полтава П. Елементи революційності українського націоналізму // Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 24. — С. 450.

³² ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 61. — Арк. 91.

навчання), не повертати зброї проти повстанців, чемно поводитися з населенням і не допомагати в русифікації західних українців (останнє стосувалося вчителів і культурно-освітніх працівників)³³.

Налагодити контакти зі східними областями не без успіху прагнув і керівник окремого краю «Одеса» на Волині Степан Янішевський — 'Богослов'. У 1947 р. були спроби зв'язатися з колгоспниками Сумської області. Один із керівників краю, 'Роман', мав у Донбасі певних людей, яким надсилав підпільну літературу³⁴. Є підстави припускати, що там були і члени ОУН або їхні симпатички. 30 березня 1948 р. С. Янішевський призначив провідником ОУН у Києві Ігоря Пронькіна — 'Беркута'. Однак група під його керівництвом майже не встигла розгорнути свою діяльність.

Від 1944 до 1947 р. в районах Житомирської області діяла група Миколи Коса — 'Деркача'³⁵.

Цілком імовірно, що подібні групи ОУН, а також групи, не пов'язані з Організацією, діяли і в інших областях України, переважно на Правобережжі. Вони могли складатись як із вихідців із західних областей, направлених на Схід у ФЗН або на роботу, так і з місцевої молоді. Інструкції Головного осередку пропаганди Проводу ОУН за 1949 р. дають підстави це стверджувати. Особливу увагу інструкції звертали на втілення програми «Орлик»: «Всі форми праці серед "Орликів", це одинокий спосіб поширення організації на СУЗ і переможне завершення нашої революційної боротьби»³⁶. Інструкції Проводу ОУН, видані наступного року, вже були більш конкретними і явно мали на меті поширення і закріплення підпілля на СУЗ: організацію зачіпних пунктів, освідомлення населення в національному дусі, підготовку керівних кадрів із числа місцевих³⁷. Підпілля проводило таку роботу, і уявлення про неї дають як інформаційні повідомлення відповідних компартійних органів, так і документи самого підпілля.

З доповідної записки секретаря Кам'янець-Подільського обкому КП(б)У Василя Бегми до секретаря ЦК КП(б)У Л. Мельникова

³³ Там само. — Т. 4. — Арк. 14зв.

³⁴ Там само. — Спр. 372. — Т. 25. — Арк. 203.

³⁵ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2: Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943–1944: Документи і матеріали. — Київ–Торонто, 1999. — С. 406.

³⁶ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 7. — Арк. 411. Програма «Орлик» передбачала роботу на СУЗ і з вихідцями з цих земель.

³⁷ Там само. — Арк. 418.

від 3 травня 1952 р. відомо, що 20 квітня 1952 р. МГБ захопило у Ставищенському районі Київської області керівника Кам'янець-Подільського окружного проводу ОУН 'Кобзаря' та його бойовика 'Богдана'. 24 квітня того ж року був захоплений Петро Колесник — 'Черник', який з невеликою групою діяв у кількох районах Вінницької і Київської областей³⁸. Таких груп було більше. В 1953 р. з рейдами на Правобережжі (Вінниччина, Київщина, Житомирщина, Черкащина) перебувало, за неповними даними, 18 осіб у групах по три особи. Зокрема, три такі групи рухалися по Вінницькій області. Підпільники 'Алکید', 'Олег', 'Лесь' мали перебувати у Козятинському, Уланівському, Ямпільському районах, 'Шепель', 'Мирон', 'Славко' — у Погребищенському та Калинівському районах. Група вже згаданого 'Черника' мала йти у Гайсинський район³⁹. Були домовлені місце і час зв'язку цих груп із керівництвом на 1954 р.

Як можна зрозуміти з документів, на початку 1950-х рр., у час, коли на Заході МГБ влаштувало справжнє полювання на підпільників, були наміри перебазувати значну частину підпільних кадрів на Схід. Наскільки це вдалося, судити важко, але особливих успіхів, мабуть, не було, бо агентура поволі добиралася до керівництва руху.

Підсумовуючи, можна сказати, що проблема Сходу в українській революції середини ХХ ст. полягала в охопленні визвольним рухом Наддніпрянської України, без чого успіх революції був немислимим. Провідники руху були свідомі того, що, аби вирішити цю проблему, потрібно виробити інший спосіб мислення у значної частини населення Великої України, допомогти українцям позбутися наслідків впливу радянської ідеології і зміцнити їхню національну свідомість. Цій справі мали послужити проголошення української влади, участь населення в роботі цивільної адміністрації з початком війни, творення підпільної сітки ОУН, рейди відділів УПА чи окремих груп підпільників. Окупаційні режими теж пришвидщували зустріч двох Україн — у тій мірі, в якій революціонерам вдалося використати їх для консолідації українського народу у спільній визвольній боротьбі.

³⁸ *Український здвиг. 1939–1955. Поділля / Упоряд. В. Сергійчук. — Київ, 2005. — С. 695–696.*

³⁹ *ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 12. — Арк. 602.*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Галів Микола — кандидат педагогічних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії України Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка.

Дерев'яний Ігор — науковий співробітник Центру досліджень визвольного руху.

Ільницький Василь — викладач кафедри нової та новітньої історії України Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка.

Ковальчук Михайло — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Пагіря Олександр — аспірант Київського національного університету ім. Т. Шевченка.

Патриляк Іван — кандидат історичних наук, директор Музею історії університету Київського національного університету ім. Т. Шевченка.

Посівнич Микола — кандидат історичних наук, науковий співробітник Центру досліджень визвольного руху, молодший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, президент благодійного фонду «Літопис УПА» ім. В. Макара.

Ремарчук Тарас — викладач кафедри історії Національного університету «Острозька академія».

Русначенко Анатолій — доктор історичних наук, професор, викладач Київського педагогічного університету ім. Б. Грінченка.

Історія боротьби народу за визволення є основою національної ідеї кожної держави. Саме на ній базується система суспільних цінностей та орієнтирів. Минуле українського народу, особливо його визвольну боротьбу, протягом довгих років замовчували та спотворювали тоталітарні режими. Тому надзвичайно гострою є потреба нового, неупередженого погляду на історію українського визвольного руху.

Апогей спротиву українців припадає на ХХ століття — його найяскравішим виявом є боротьба Організації Українських Націоналістів та Української Повстанської Армії впродовж 1920—1950-х рр. На жаль, сьогодні діяльність цих структур залишається найменш дослідженою ділянкою в українській історіографії.

Вивчення найрізноманітніших аспектів боротьби українців за національну та соціальну свободу є головною метою Центру досліджень визвольного руху.

Сьогодні Центр досліджень визвольного руху — це:

- єдиний спеціалізований науковий центр досліджень проблематики ОУН і УПА;
- центр розроблення та впровадження програм популяризації національно-визвольної боротьби ОУН і УПА;
- консультативна діяльність, надання установам, організаціям та зацікавленим особам інформації, експертних оцінок, що стосуються проблематики визвольного руху;
- унікальний архів документальних, усних, речових, фото- та відеосвідчень про національно-визвольну боротьбу ОУН і УПА.

ЦДВР об'єднує багатьох істориків із різних куточків України та з-поза її меж, які досліджують проблематику визвольного руху українського та інших народів.

Центр має власне періодичне видання — науковий збірник «Український визвольний рух», публікує наукові розвідки, спогади та документи.

ДІЯЛЬНІСТЬ ЦДВР

Проведені наукові конференції:

«Третій фронт в Західній Україні. 1939—1947» (спільно з Науковим товариством ім. Т. Шевченка).

«Організація Українських Націоналістів: до 75-ліття створення»

«Боротьба народів Центральної та Східної Європи з тоталітарними режимами в ХХ ст.» (спільно з Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Кам'янець-Подільським державним університетом ім. І. Огієнка, Центром українознавства Київського національного університету ім. Т. Шевченка, Міжнародною благодійною установою Центр національного відродження ім. С. Бандери).

«До 60-тої річниці Української Головної Визвольної Ради» (спільно з Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України).

«Український визвольний рух 1920-х—1950-х років: проблеми теорії та методології досліджень».

«Євген Коновалець на тлі доби» (спільно зі Львівською обласною державною адміністрацією).

«Український визвольний рух 1920-х—1950-х років: актуальні проблеми дослідження» (спільно з Інститутом суспільних досліджень та Дніпропетровським національним університетом).

«Роман Шухевич — провідник українського визвольного руху» (спільно зі Львівською обласною державною адміністрацією, Львівською обласною радою, Українським інститутом національної пам'яті, Львівським національним університетом ім. І. Франка та Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України).

«Український національний рух: історія та сучасність» (спільно з Національним університетом «Острозька Академія»).

«Репресії комуністичного режиму на Прикарпатті в 1939—1941 рр.» (спільно з Івано-Франківською обласною державною адміністрацією, управлінням культури та Івано-Франківським музеєм визвольних змагань Прикарпатського краю).

Виставка «Скрижалями українських теренів» (спільно з Молодіжним осередком вивчення руху ОУН-УПА при Києво-Могилянській академії).

Виставка «Українська Повстанська Армія: історія нескорених» (спільно зі Львівською обласною державною адміністрацією та Світовим комітетом відзначення 65-ї річниці створення УПА).

Перший етап експозиції Меморіалу «Тюрма на Лонцького» — три сюжетні лінії: історія споруди, в'язничний побут та масові розстріли в кінці червня 1941 року.

ВИДАННЯ ЦДВР

Армія безсмертних. Повстанські світлини / Ред. В. В'ятрович та В. Мороз — Львів: Видавництво «Мс», 2002. — 212 с.

Галаса В. Наше життя і боротьба. — Львів: Видавництво «Мс», 2005. — 272 с.

Петренко Р. Слідами армії без держави. — Київ—Торонто: Українська Видавнича Спілка, 2004. — 272 с.

Чайківський Б. «Фама». Рекламна фірма Романа Шухевича. — Львів: Видавництво «Мс», 2005. — 104 с.

Порендовський В.-І. У кігтях СТЕПЛАГУ (Кенгір 1949-1954). Спогади. — Львів: Видавництво «Сполом», 2006. — 144 с., іл.

Варшавський акт обвинувачення Степана Бандери та товаришів / Упоряд. М. Посівнич. — Львів: Видавництво «Мс», 2005. — 200 с., іл.

Кук В. — «Леміш». Колгоспне рабство. — Львів, 2005. — 264 с., іл.

В'ятрович В. Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи. — Львів: Видавництво «Мс», 2006. — 144 с., іл.

Стасюк О. Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941—1953 рр.). — Львів, 2006. — 384 с., іл.

Ремесло повстанця. Збірник праць підполковника УПА Степана Фрасуляка — «Хмеля» / Ред. і упоряд. Р. Забілий. — Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2007. — 424 с., іл.

Українська Повстанська Армія. Історія нескорених / В. В'ятрович (відповід. ред.), Р. Грицьків, І. Дерев'яний, Р. Забілий, А. Сова, П. Содоль. — Львів, 2007. — 352 с.

ОУН—УПА на Сумщині: Т. 2. / Автор-упоряд. Іванущенко Г. М. — 1 вид. 2009. — 232 с.

Паньків М. Теофілія: про Теофілію Бзову-Федорів-Стахів. Спогади. — Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2009. — 192 с.

Кук В., Шухевич С. Українська скорбна мати. Спогади. — Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2009. — 44 с.

Український визвольний рух. — Львів: Видавництво «Мс», 2003. — Зб. 1 — 208 с.

Український визвольний рух. — Львів: Видавництво «Мс», 2003. — Зб. 2: Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни. — 194 с.

Український визвольний рух. — Львів: Видавництво «Коло», 2004. — Зб. 3: До 75-ліття Організації Українських Націоналістів. — 304 с.

Український визвольний рух. — Львів, 2005. — Зб. 4: Боротьба народів Центрально-Східної Європи проти тоталітарних режимів в ХХ столітті. — 272 с.

Український визвольний рух. — Львів: Видавництво «Мс», 2005. — Зб. 5. — 240 с.

Український визвольний рух. — Львів: Видавництво «Мс», 2006. — Зб. 6. — 272 с.

Український визвольний рух. — Львів: Видавництво «Мс», 2006. — Зб. 7. — 312 с.

Український визвольний рух. — Львів, 2006. — Зб. 8. — 312 с.

Український визвольний рух. — Львів, 2007. — Зб. 9. — 320 с.

Український визвольний рух. — Львів, 2007. — Зб. 10: До 100-річчя від дня народження Романа Шухевича. — 352 с.

Український визвольний рух. — Львів, 2007. — Зб. 11. — 264 с.

Український визвольний рух. — Львів, 2008. — Зб. 12. — 224 с.

УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ

Науковий збірник

№ 13

Відповідальний редактор

Руслан ЗАБІЛИЙ

Літературне редагування,

макет і верстка:

Віктор МАРТИНЮК

Коректор

Зоряна ЛЕЩИШИН

Дизайн обкладинки:

Ольга САЛО

Відповідальна за випуск

Ярина ЯСИНЕВИЧ

Центр досліджень визвольного руху

м. Львів, вул. Козельницька, 4

тел.\факс: (032)2994515

history@cdvr.org.ua

www.cdvr.org.ua

www.upa.in.ua

Рестраційне свідоцтво від 27.01.2006 р.

Серія ЛВ №741

Засновник ЦДВР

Віддруковано в друкарні

ПП «Добрий друк»